

MARTIN DACKLING

Istället för äktenskap

Att driva jordbruk
tillsammans med syskon
i 1900-talets Sverige

NORDIC ACADEMIC PRESS

ISTÄLLET FÖR ÄKTENSKAP

Istället för äktenskap

Att driva jordbruk tillsammans med
syskon i 1900-talets Sverige

Martin Dackling

NORDIC ACADEMIC PRESS

CHECKPOINT

Utgivningen av denna bok har möjliggjorts genom generösa bidrag från

Åke Wibergs stiftelse
Magnus Bergvalls stiftelse
Längmanska kulturfonden
Konung Gustaf VI Adolfs fond för svensk kultur
Stiftelsen Lars Hiertas Minne
Kungliga patriotiska sällskapet
C.F. Lundströms stiftelse

© Nordic Academic Press och Martin Dackling 2018

Denna bok är en utgåva från Nordic Academic Press Checkpoint – en serie för böcker som genomgått peer review enligt specifika riktlinjer. Den är samtidigt utgiven inom Kriterium, ett konsortium som sakkunniggranskar svensk vetenskaplig litteratur. Samtliga böcker utgivna inom Kriterium finns tillgängliga open access via hemsidan www.kriterium.se.

Kopiering eller annat mångfaldigande av denna inlaga kräver förlagets särskilda tillstånd.

Nordic Academic Press
Box 148
221 00 Lund
www.nordicacademicpress.com

Sättning: Stilbildarna i Mölle, Frederic Täckström
Omslag: Lönegård & Co
Omslagsbild: Tony Nutley, © 1994 AB Svensk Filmindustri, Sveriges Television AB
Tryck: ScandBook AB, Falun 2018
ISBN 978-91-88661-43-2 (tryckt)
ISBN 978-91-88661-51-7 (epdf)
ISSN 2002-2131 Kriterium (Online)
DOI 10.21525/kriterium.12

Innehåll

Förord	9
1. Syskonjordbruk som en historisk fråga	11
Kvarstannarna	11
De fyra från Duvemåla	13
Från Duvemåla till Änglagård	16
Familjens sammansättning – den långsiktiga utvecklingen	19
Vertikalt och horisontellt	25
Temporära utvidgningar	28
Familjejordbrukets etablering – och syskonjordbrukets?	29
Undersökningens syfte och problemområden	36
Individer, familjer och strategier	38
Bokens upplägg	42
2. Generationsskiftet som kom av sig	45
Generationsväxlingens två moment	46
Sammanhållning, splittring eller samägande?	49
Familj, individ och kön	52
Från småbruk till normjordbruk	54
Familj, jordbruk och familjejordbruk	58
Femtioal: samägande identifieras som problem	63
Sextioal: ett hot mot rationaliseringen	67
Sjuttioal: krav på begränsningar	70
Åttioal: problemets lösning?	71
Det svårfångade samägandet	74
Två avslutande frågor	77
3. Arv och äktenskap	79
Nils Wohlin och bondesamhällets förändring	80
Enkätmaterialets möjligheter och brister	83
Arv på olika sätt	85
Samboende på skilda villkor	90

Uteblivna äktenskap som problem	94
Föräldrarnas betydelse	100
Konflikt eller sammanhållning?	103
Tre resultat och en slutsats	106
4. Syskonjordbruk i tio socknar	109
Tvärsnitt med kombinerade material	109
Att klassificera jordbrukarhushåll	111
Vad var ett syskonjordbruk?	112
Tio socknar	115
Syskonjordbrukens omfattning	120
Generella mönster och lokala avvikelser	121
Smått och stort, öst och väst	123
Varaktighet och upplösning	126
Syskonhushållets sammansättning	129
Bröder och systrar	132
Civilstånd	133
Bröder, systrar och ingifta – positioner och personer	135
Den äldre generationen	138
Att bli gammal i gården	140
Hur ägdes gården?	142
Stora eller små gårdar	147
Rationalisering eller stagnation?	150
En stabil struktur i förändring	154
5. Berättelser om syskonjordbruk	159
Att söka, finna och skapa material	160
Intervjuns möjligheter och brister	162
De undersökta syskonjordbruken	164
Arbete, jordbruk och hushåll	166
Mekanisering och framtidsperspektiv	168
Arbetsfördelning	172
Det svårfångade hushållet	177
Kärlek, syskon och föräldrar – tre relationer	180
Äktenskap med förhinder	183
Föräldrarna och generationsväxlingen	188
Betydelsen av föräldrars närvaro och frånvaro	193
Eget rum eller delat?	196

Gårdsekonomi och hushållskassa	197
Kontroverser	199
Tillsammans från vaggan till graven	203
6. Hemmansägare på övertid	207
Omfattning och särdrag – en företeelse eller flera?	208
Syskonhushållets funktion	211
Syskonjordbruk som organisationsstruktur	213
Fem delförklaringar	215
Istället för äktenskap	221
Hemmansägarklassens undergrävande	224
Bilaga	228
Noter	229
Källor och litteratur	253

Förord

En dag för drygt tio år sedan lade jag som nyantagen och oerfaren doktorand i historia fram min första seminarietext och någon dag senare hade jag ett samtal med min biträdande handledare, Christer Winberg. Jag minns att han inte var odelat positiv till texten, kanske rentav lite fundersam över vart avhandlingsarbetet egentligen var på väg. Men en (kort) passage i seminarietexten gillade han. Den handlade om några ogifta syskon som drev jordbruk tillsammans. Det där med syskonen, det är ett bra tema för en avhandling, menade Christer, och tillade en del egna hågkomster av syskongårdar i det västgötska jordbrukslandskapet.

Avhandlingen tog så småningom en annan inriktning, vilket Christer tyvärr aldrig fick uppleva. När jag efter disputationen fick en tjänst som postdoktor på Institutionen för studier av samhällsutveckling och kultur (ISAK) vid Linköpings universitet öppnades emellertid en möjlighet att återvända till syskonjordbruken. När arbetet till slut resulterat i denna bok är det fler än Christer som gjort sig förtjänta av min tacksamhet. Först och främst ett stort tack till forna kollegor vid ISAK för hjälp och stöd i arbetet att överföra ostrukturerade idéer till en genomförbar studie. Ett särskilt tack till Kalle Bäck, som trodde på projektidén och bistod med råd och stöd för det som till slut blev kapitel fem, och till Sam Wilson, vars tips om folkräkningsmaterial sedermera utvecklade sig till bokens fjärde kapitel. Tack också till David Ludvigsson för allmänt goda råd och tips, inte minst kulturhistoriska. Maria Sjöberg, Lars Nyström, Britt Liljewall, Johannes Daun, Ulf Nyrén, Kalle Bäck, Anna R. Locke, Christer Ahlberger och Henrik Alexandersson har läst hela eller delar av manus och bidragit med viktiga synpunkter. Tack också till Mats Morell, med vilken jag fått dryfta projektet flera gånger. Under arbetets gång har jag fått möjlighet att diskutera preliminära resultat vid seminarier i Linköping, Göteborg, Oslo och

SLU i Uppsala – tack för alla konstruktiva synpunkter. Dessutom ett stort tack till alla informanter som ställt upp och berättat om syskonhushåll i sin egen släkt.

Familjerelationer är en central del av denna bok, liksom i livet. Tack Christina, för att du än en gång stått ut med tankspriddhet och obskyra middagskonversationer om 1900-talets jordbruk, och Gustav, Hilma och Malte för att ni på ett mycket konkret sätt illustrerat hur mångskiftande ett syskonskap kan vara. Boken tillägnar jag mina egna syskon – Nicklas, Staffan och David. Vi växte visserligen upp på en gård men jag tror alla kan vara glada över att vi inte tog över den tillsammans!

Säljeryd i äppelblomningstid

Martin

Syskonjordbruk som en historisk fråga

Kvarstannarna

När riksdagsledamoten Cecilia Wikström 2006 väckte förslag om en svensk litteraturkanon, en lista över svensk litteratur som alla borde läsa redan i skolåldern, uppstod snabbt en debatt både om behovet av en sådan lista och om vilka verk som i så fall borde upptas på densamma. Även om förslaget aldrig vann gehör visade debatten att en romansvit intog en särställning: Vilhelm Mobergs stora utvandrarepos.¹ Litteraturvetaren Jens Liljestrand menar att debatten närmast bekräftade att Mobergs utvandrarserie i praktiken varit kanoniserad alltsedan den publicerades. Förhållandet härleder han ur ett samspel mellan läsare, kritiker, författare och förlag. Verket fick en stark ställning både som en välansedd kritikerhyllad klassiker och som en kommersiellt framgångsrik ”folkbok”.²

Mobergs skildring av utvandrarernas nya liv i Amerika är givetvis en central del av romanerna, men böckerna gör också anspråk på att förmedla en bild av Sverige och inte minst den svenske bondens liv. Spänningen mellan det nya och det gamla löper som en röd tråd genom romansviten, och att huvudpersonerna slits mellan att stanna i det hemtama och att bryta upp och lämna allt utgör ett bärande tema. Det framträder allra starkast i Kristinas hemlängtan till Sverige och sin barndomsmiljö i Duvemåla. Redan i de berömda första raderna i *Utvandrarna* mejslar Moberg fram spänningen mellan att stanna och att lämna:

De var de första som utflyttade från sin ort. De kom från de små stugornas och de stora barnkullarnas land. De var jordens folk och

de kom från en släkt, som sedan årtusenden hade brukat den jord de lämnade. Släktleden hade bytt av varandra: sonen trädde till efter fadern vid harv och årder, och dottern tog moderns plats vid spinnrock och vävstol. Genom alla skiften förblev gården släktens hem och givaren av livets uppehälle.³

I passagen ovan understryker Moberg uppbrottets betydelse ur ett långt tidsperspektiv, men också trögheten i ett gammalt bondesamhälle där generationerna löst av varandra. Samtidigt finns något motsägelsefullt i allt det orörliga. Karl Oskar tog visserligen över efter fadern Nils på Korpamoen, men även om Kristina gick i sin mor Annas fotspår och blev bondmora så övertog hon inte hennes plats i föräldrahemmet i Duvemåla. Att sonen tog vid efter fadern och dottern efter modern bör förstås bildligt, inte bokstavligt. Även det trögrörliga gamla bondesamhället förutsatte en viss rotation.

När musikalen *Kristina från Duvemåla* lanserades 1995 fick Mobergs romaner en ny glansperiod och det ökade intresset märktes inte minst lokalt i de småländska bygder där berättelsen utspelar sig. På grund av musikalens namn lockades stora strömmar av turister till Duvemåla, en liten oansenlig by strax norr om Emmaboda i södra Småland. För att möta det ökade intresset inrättade kommunen snart ett museum på en ålderdomlig gård i byn.⁴ Den som i dag besöker Duvemåla kan därför få en guidning i Mobergs författarskap och ”Kristinas Duvemåla” såsom det skildras i böckerna och musikalen, komplett med gunga, astrakan och en scenförsedd Duvemåla hage.

Det är dock bara övervåningen i den gamla småländska parstugan som behandlar Moberg och utvandrarsviten. Bottenvåningen är tillägnad gårdens tidigare ägare, de fyra syskonen Rundqvist. Här levde och arbetade Herta, Martin, Mauritz och Naëmi Rundqvist hela sina liv, innan kommunen efter deras död förvärvade fastigheten. Kontrasten mellan de två utställningarna i Duvemåla är slående. Berättelsen om utvandrarerna handlar om dem som gav sig av. Det utmärkande för syskonen Rundqvist var istället att de stannade – inte bara i landet utan även i föräldrahemmet. Utställningen över deras liv är ett tämligen unikt dokument över en syskonskara med

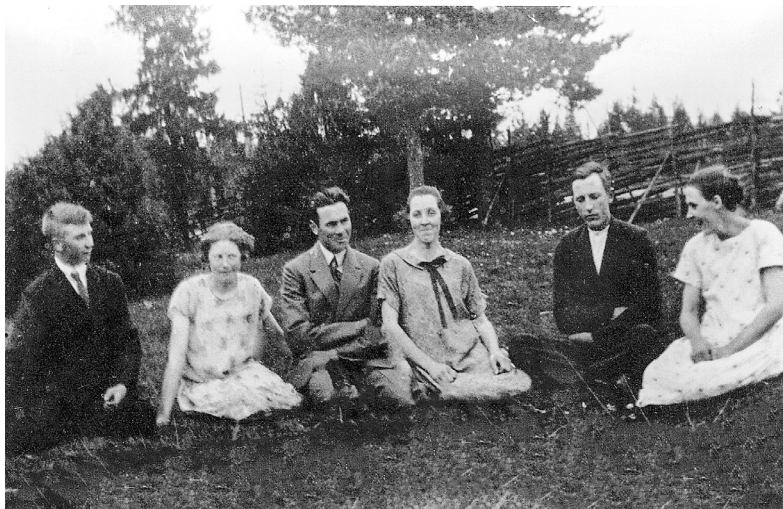
Skylden vid museet välkomnar till Kristinas Duvemåla. Att Moberg valde just Duvemåla som Kristinas födelseplats hade sannolikt personliga skäl; hans mormor var född i huset mittemot. Det är i dag rivet. Foto: författaren.

ett kollektivt levnadsöde.⁵ I deras fall kan Mobergs skildring av hur generationerna bytte av varandra tolkas bokstavligt: sönerna tog faderns plats, dottrarna moderns.

I denna bok kommer syskonjordbruk som det i Duvemåla att stå i centrum. Med denna beteckning avses i det följande syskon som bott ihop och tillsammans drivit jordbruk.⁶ Vad som utmärkte dem, hur vanliga de var och varför de uppstod kommer att vara viktiga frågor. För att fördjupa förståelsen av vad ett syskonjordbruk egentligen var finns inledningsvis skäl att ge en mer utförlig beskrivning av syskonen Rundqvists levnadsöde.

De fyra från Duvemåla

Historien om syskonen Rundqvist kan göras kort och enkel. Gården i Duvemåla köptes av deras morföräldrar och ärvdes så småningom av syskonens mor Emma. Hon gifte sig vid sekelskiftet 1900 med Karl Rundqvist och de fyra barnen föddes mellan 1902 och 1909. Vad som därpå följde var att det just inte hände särskilt mycket. När föräldrarna gick bort 1948 respektive 1952 fanns de fyra

Syskonen Rundqvist: Mauritz (längst t.v.), och från höger Naëmi, Martin och Herta. Mannen i mitten ska under en tid ha sällskapat med Herta. Det blev dock aldrig något giftermål. Kvinnan till höger om Mauritz är okänd. Foto: okänd.

ogifta barnen fortfarande kvar på gården. Vid arvskiftet delades fastigheten på pappret i fyra lika stora delar, men i praktiken hölls den ihop som en enhet. Både ägande- och boendeförhållandena förblev därefter intakta tills syskonen under 1980-talets lopp gick ur tiden. När den siste i skaran, Mauritz, 1989 slöt sina dagar på Algutsboda ålderdomshem tillföll hela kvarlåtenskapen Allmänna arvsfonden. Något år senare förvärvade Emmaboda kommun egendomen, huvudsakligen för dess naturvärden.⁷ Med musikalen och det växande intresset för Duvemåla by ändrades dock förutsättningarna i grunden.

Till denna kortfattade levnadshistoria kan dock läggas mer berättande inslag. I museets informationsbroschyr sägs att de fyra syskonen ”med eller mot sin vilja” fjättrade sig vid sin gård och skötte allt enligt ålderdomliga principer. Elektricitet, rinnande vatten, avlopp, telefon och tv fann aldrig sin väg till gården. Moderniseringen av jordbruket uteblev och allt arbete utfördes med häst eller handkraft.⁸ När det efter syskonens död uppdagades att deras förmögenhet uppgått till närmare sex miljoner kronor och att det fanns pengar

Familjen Rundqvists gravvård på Algutsboda kyrkogård. Systrarna har placerats på en sida, sönerna på den andra. Notera att ordningsföljden utgår från syskonens plats i syskonskaran, inte dödsåret. Foto: författaren.

undanstoppade på åtskilliga platser i både boningshus och uthus tilldrog sig syskonens levnadsöde ett mer allmänt intresse. Enligt en artikel som främst bygger på samtal med grannar i byn hade föräldrarna setts som storbondefolk av den gamla stammen som gärna såg sig som lite förmer än andra. Det var sådana skäl som gjorde att fadern stoppade dottern Hertas förlovning med en i hans tycke ekonomiskt olämplig kavaljer. Någon vilja att följa med den tekniska utvecklingen för att därigenom upprätthålla sin ställning tycks de dock inte ha haft.⁹ Trots ett relativt stort boningshus levde syskonen huvudsakligen i ett rum och kök.¹⁰ Efter hand slöt de sig allt mer till varandra och förde ett mycket tillbakadraget liv, präglad av en tydlig rangordning syskonen emellan.¹¹ Denna hierarki anas även vid syskonens gravvård, där de delas upp efter kön och plats i syskonskaran.

Från Duvemåla till Änglagård

Berättelsen om syskonen Rundqvist rymmer flera bottnar: de levde ett mycket ålderdomligt liv, stoppade pengar i madrassen och bodde dessutom avskilt utan större kontakter med omvärlden. Den mest iögonfallande aspekten av deras levnadsöde är dock att de aldrig på allvar lämnade gården utan bildade ett gemensamt hushåll livet igenom. Utställningen i Duvemåla är ett av Sveriges få museer över ett syskonjordbruk.¹² Företeelsen finns dock belagd på andra håll. I boken *Den siste bonden på Tämnesboda* ger fotografen och författaren Lars-Olof Hallberg en dokumentation av livet på den lilla arrendegård där syskonen Stig och Berit Aronsson levde hela sitt liv.¹³ Bo Larsson har i en annan studie följt ett arbetsår på ett syskonjordbruk med två systrar och en bror på ett värmländskt småbruk.¹⁴ Filmaren och fotografen Peter Gerdehag – som tidigare rönt uppmärksamhet med filmer som *Bondens tid på jorden*, *Hästmannen* och *Kokvinnorna* – utkom 2012 med dokumentären *Landet som inte längre är*, där han summerar 36 års dokumentation av vardagslivet hos familjen Caremalm på ett småbruk utanför Oskarshamn. Jordbruket på Kroxhult 1:4 bedrevs gemensamt av bröderna Sture och Karl-Uno, men Sture var gift och hade familj.¹⁵

Det mest välkända syskonjordbruket är dock sannolikt de småländska bröderna Erik och Sigvard, som 1992 blev riksbekanta genom en serie dokumentära porträtt på SVT, så småningom samlade i filmen *Erik och Sigvard. Ett år i Småland*.¹⁶ De blev därefter också uppmärksammade i ett flertal böcker.¹⁷ Erik och Sigvard var mellanbarn i en stor barnaskara om totalt åtta syskon. Det var dock bara de två som blev kvar på gården, som de drev med gamla metoder och i nära samklang med naturen.¹⁸ Samma år som Erik och Sigvard dök upp i tv introducerades ett annat ruralt brödrapar i en av decenniets största filmsuccéer. Colin Nutleys *Änglagård* handlar visserligen primärt om Fanny och Zac och deras möte med en konservativ landsbygd, men en nyckelroll i handlingen har de gamla bröderna Ivar och Gottfrid, så till den grad oskiljaktiga att de sov med sängarna intill varandra.

Gottfrid och Ivar är förvisso fiktiva, men karaktärerna bygger delvis på ett verkligt brödrapar i Västergötland som Nutley lärde

Erik och Sigvard bland höhässjorna på gården i Hågeryd och med hästen Donna spänd framför slättermaskinen. Foto: Torsten Axelsson.

känna.¹⁹ Det tycks med andra ord inte saknas exempel på att syskonjordbruk existerat. Att de har porträtterats beror dock inte i första hand på själva syskonrelationen. Ambitionen med de nämnda exemplen – de fiktiva Ivar och Gottfrid undantagna – är snarare att dokumentera jordbruk som bedrivits med ålderdomliga metoder av människor som levt på ett annorlunda sätt. Berättelserna utgör tillsammans en egen genre om ett svunnet Småbrukarsverige och om landsbygdens original, människor som gått mot strömmen genom att inte fullt ut infoga sig i det moderna samhället. Skildringen av Erik och Sigvard fokuserade exempelvis till stor del på hur deras jordbruk bevarade en gammaldags kulturbygd med stora naturvärden. Åkrarna bearbetades med hästkraft, korna handmjölkades.²⁰ Hos Sture och Karl-Uno Caremalm blandades världarna: på gården fanns både traktor och mjölkmaskin, men åkrarna bearbetades även med hästkraft. Skildringen fokuserar dock främst på landskapet och samspelet mellan människor och natur, inte på egenheten med ett jordbruk som drivs av två syskon.²¹ Ifråga om syfte går

det att dra paralleller mellan dessa skildringar och Sune Jonssons fotografiska porträtt av landsbygdens avfolkning under 1960- och 1970-talen, eller folklivsforskaren Dan Korn's skildringar av möten med ”märkliga människor i ålderdomliga miljöer”, särskilt i Västergötland. Korn nämner för övrigt i förbifarten att flera av de miljöer han dokumenterat befolkats av syskon i olika kombinationer: ”ett brödrapar, en bror och en syster och i några fall upp till sex ogifta, hemmaboende syskon”.²² Janken Myrdal har pekat på det stora allmänna intresset för serien om Erik och Sigvard och Dan Korn's böcker och ställer frågan vad som ligger bakom detta. Han lyfter fram det historiska intresset för det orörda. Gårdar och miljöer framstår som ”öar i tidens ström, där allt har förblivit som det en gång var”, även om verkligheten kunde vara mer sammansatt och långtifrån alltid så samtidsfrånvärd.²³

I den mån syskonjordbruk har uppmärksammats har de med andra ord ramats in i en berättelse om ett ålderdomligt jordbruk och ett gammalmodigt levnadssätt. Tidsperspektivet har inte sällan öppnats upp mot gångna sekler och syskonen har framställts som de sista av sin sort, en slags sista utpost av det samhälle Vilhelm Moberg beskrev där allting gick i gamla hjulspår. Den smått arkaiska tonen spiller över på syskonhushållet som företeelse: inte nog med att de har haft en gammaldags livsföring, de har dessutom blivit kvar på gården med sina syskon. Därigenom framstår syskonjordbruket i sig som något ålderdomligt. Statistikern Nils Wohlin, som i början av 1900-talet analyserade förändringar i bönders generationsväxlingar, förfäktade en liknande uppfattning. Han menade att ”syskongemenskapen blifver allt mindre utmärkande för allmogeklassen” och att ”brukandet af familjegården i gemenskap eller bolag numera är sällsynt mellan vuxna arfvingar”.²⁴ Om Wohlins uppfattning är riktig bör exemplen ovan ses som en kvarleva från ett äldre bondesamhälle, men hur väl stämmer denna bild? Hittills har jag bara beskrivit en handfull fall som är svåra att generalisera. För att komma vidare måste vi lyfta blicken och vidga perspektivet. Hur såg familj och hushåll ut förr i tiden?

Familjens sammansättning – den långsiktiga utvecklingen

Den internationella forskningen om familj och hushåll är mycket omfattande och svåröverskådlig. Den spänner över århundraden, nationer och regioner och är uppdelad på flera forskningsdiscipliner: historia, antropologi, sociologi, etnologi. Denna mångfald av infallsvinklar har inneburit att det existerar parallella och inte sällan överlappande begrepp och terminologier, vilket ibland kan försvåra jämförelser. I skilda forskningstraditioner finns en uppsjö benämningar på olika familjekonstellationer, varav långtifrån alla fått en etablerad översättning till svenska.²⁵ Begrepp som *stem family*, *joint family*, *multiple family*, *extended family*, *simple family*, *patriarchal family* och *unstable family* förvirrar ofta mer än de klargör.²⁶ På en mycket allmän nivå går det dock att göra en grundläggande distinktion mellan å ena sidan *kärnfamiljer*, som enbart består av ett par med barn, och å andra sidan *utvidgade familjer*, vars grund ofta var ett par med barn men som även omfattade ytterligare släktingar: föräldrar, fastrar, mostrar, farbröder, morbröder, syskon, syskonbarn eller andra. Oavsett form var familjen oftast grunden för hushållet, men detta kunde också vara utökad med till exempel tjänstefolk.²⁷

En central fråga i tidigare forskning är hur förhållandet mellan kärnfamiljer och utvidgade familjer utvecklats över tid. Grovt kan två breda inriktningar urskiljas. Huvudtesen inom den första är att familjeformerna genomgått stora förändringar. En tidig förgrundsfigur i denna inriktning var den franske sociologen Frédéric Le Play, som på grundval av egna empiriska studier i mitten av 1800-talet lanserade en indelning i olika familjetyper. Den stora skiljelinjen i Le Plays verk går mellan vad han uppfattade som en traditionell, utvidgad familjetyp – ett gift par med barn, den ena makens föräldrar samt ibland även ogifta syskon och andra nära släktingar – och en kärnfamilj enbart bestående av ett gift par med barn. Den förra framställde han som ett eftersträvanvärt ideal präglad av gemenskap och solidaritet, och han kopplade särskilt samman den med traditionella bondesamhällen i Europa. Kontrasten var

skarp till den enligt Le Play svaga och individualistiskt präglade kärnfamiljen. Den såg han som en modern skapelse, tätt sammanlänkad med en framväxande industribefolkning och delvis förorsakad av övergången till lika arvsrätt.²⁸ Därmed lade Le Play grunden för den inflytelserika tankegången att 1800-talets samhällsförändringar successivt underminerade hävdvunna familjeband: de utvidgade familjerna blev ovanligare, medan kärnfamiljerna ökade i betydelse.²⁹

Föreställningen om en övergång från utvidgade familjer till kärnfamiljer, med 1800-talet som vattendelare, bestod som en grundläggande del i europeiskt tänkande under flera decennier.³⁰ I olika form återfinns den hos en lång rad moderniseringsteoretiker, som Max Weber, Ferdinand Tönnies och Émile Durkheim, men också Karl Marx och Friedrich Engels.³¹ Weber argumenterade för att samhällsutvecklingen under 1800-talet försvagade släktrelationernas betydelse och upplöste den större hushållsgemenskapen.³² Ur ett allmänt perspektiv har förändringarna setts som en maktförskjutning från familjeöverhuvuden till enskilda individer och således som en central del i individualiseringsprocessen. Kärnfamiljen har också betraktats som tätt knuten till det moderna samhällets framväxt. På 1950-talet hävdade exempelvis Talcot Parsons att kärnfamiljen var bäst anpassad för migration och social rörlighet, aspekter som enligt honom utgjorde grunden för det moderna samhället. Parsons resonemang byggde outtalat på uppfattningen att familjen i äldre samhällen var utvidgad.³³

Att idén om familjens förändrade sammansättning fick en sådan ställning berodde långtifrån alltid på gedigna vetenskapliga studier av historiska samhällen. Adam Kuper framhåller att flera av de klassiska moderniseringsteorierna snarast formulerades utifrån en upplevd samtida samhällsomdanning. Det framväxande moderna samhället definierades i detta sammanhang framför allt som en kontrast till en *föreställning* om hur det traditionella samhället såg ut.³⁴

På 1960-talet började den etablerade uppfattningen om familjeformernas långsiktiga utveckling utmanas på bred front. I den nya forskningsinriktning som växte fram flyttades dock fokus från förändringar under 1800-talet till förhållanden under framför allt

1600- och 1700-talen. Teorin om en gradvis övergång från utvidgade familjer till kärnfamiljer ifrågasattes och den skarpaste kritiken kom från socialhistoriskt inriktade forskare inom Cambridge Group for the History of Population and Social Structure under ledning av Peter Laslett. De tog sin uttryckliga utgångspunkt i familjestrukturen och genomförde med hjälp av nya kvantitativa metoder ett stort antal studier av familj- och hushållsstruktur i framför allt England. Centralt för analysen var en ny och avancerad indelning i olika familjetyper. Detta klassificeringsschema, som jag behandlar mer utförligt längre fram, har alltsedan dess varit grundläggande för liknande analyser.³⁵ På grundval av sina resultat lanserade Laslett och hans kollegor den så kallade nollhypotesen, som går ut på att familjeförhållandena varit påfallande statiska och att kärnfamiljen dominerat i England och större delen av Västeuropa sedan åtminstone 1500-talet. Utvidgade familjer var historiskt sett sällsynta och släktskapsrelationer utanför kärnfamiljens ram hade begränsad betydelse.³⁶ Med England som utgångspunkt lades dessa resultat till grund för en omvänd tolkning av relationen mellan modernisering och familjeformation: kärnfamiljens tidiga dominans på de brittiska öarna sågs som en grundförutsättning för Englands tidiga industrialisering.³⁷

Dessa nya rön anammades snabbt och redan efter något decennium hade tesen om kärnfamiljens universella ställning i Europa konkurrerat ut tidigare synsätt. Detta märks även i svensk familjehistorisk forskning. Historikern David Gaunt, som 1983 publicerade standardverket *Familjeliv i Norden*, anslöt sig uttryckligen till Lasletts uppfattning och argumenterade emot synsättet att samhället förr var ”baserat på ätternas kollektivitet och solidaritet” och menade att det snarare var ”ett samhälle baserat på enskilda kärnfamiljer”.³⁸ Att Cambridgehistorikernas synsätt så snabbt blev tongivande berodde delvis på att de sammanföll med resultaten av angränsande forskningsinsatser om Västeuropas sociala historia. Särskilt betydelsefulla blev den ungersk-brittiske demografen John Hajnals arbeten om europeiska äktenskapsmönster före 1900-talet.³⁹ Hajnal drog en tänkt linje mellan Sankt Petersburg och Trieste (på gränsen mellan Italien och Slovenien) och argumenterade för att

giftermåls- och familjebildningsmönstret väster därom uppvisade flera särdrag i jämförelse med förhållanden i övriga världen. De utmärkande egenskaperna för det västeuropeiska giftermålsmönstret var tre: sena giftermål (vilket i sammanhanget innebär att kvinnorna var runt eller över 25 år), liten åldersskillnad mellan makarna och en relativt stor andel ogifta.⁴⁰ Den huvudsakliga förklaringen till dessa särdrag var enligt Hajnal att man inte gifte sig förrän man hade möjlighet att förestå ett eget hushåll. De ekonomiska förutsättningarna var centrala för hushållsbildning. Medan nygifta i stora delar av övriga världen ingick i någon av makarnas föräldrars hushåll bildade de i Västeuropa ett eget, skilt från den äldre generationen.⁴¹ Det fanns därför en påtaglig risk att man fick skjuta på äktenskapet och exempelvis arbeta som dräng eller piga under en period. Därmed förband Hajnal giftermålsmönster med hushållsstruktur och underströk att kärnfamiljen i Västeuropa tidigt fick en dominerande ställning.⁴²

Cambridgeforskarnas resultat gav upphov till en kraftig ökning av familjehistoriska studier, men deras arbetsmetoder har också kritiserats på en rad punkter. Synpunkterna har bland annat gällt att den geografiska representativiteten har brustit, att olika sociala grupper har blandats samman och att familjer i alltför stor utsträckning har betraktats som oberoende av ekonomi och andra samhällsliga förhållanden.⁴³ Den skarpaste anmärkningen rör dock den vetenskapliga metoden.⁴⁴ Forskarna inom Cambridgetraditionen har i huvudsak arbetat med tvärsnitt och analyserat familjesammansättning inom ett visst område ett enskilt år. En sådan ansats tenderar, som framför allt Lutz K. Berkner framhållit, att övervärdera kärnfamiljens betydelse och bortse från dynamiken i familjeförhållandena. Under tidigmodern tid genomgick de flesta bondefamiljer enligt Berkner flera faser, från kärnfamilj till utvidgad familj – till exempel genom att ett barn gifte sig och bildade familj samtidigt som den äldre generationen fanns kvar i gårdens hushåll – och så tillbaka till kärnfamilj när de äldre gick bort. Eftersom tiden som kärnfamilj ofta var den tidsmässigt längsta behöver en låg andel utvidgade familjer ett enskilt år inte utesluta att många familjer genomgick en utvidgad fas.⁴⁵ De olika faserna

Att flera generationer levde tillsammans var länge sällsynt, vilket delvis berodde på att det var ovanligt att man nådde hög ålder. När medellivslängden ökade under 1800-talet blev släkten större. Här syns fyra generationer hos Fredrikssons i Gästre i Frösthults socken i Uppland. Foto: John Alinder/Upplandsmuseet.

innebar dessutom att bondehushållets arbetskraftsbehov fick olika lösning beroende på var i utvecklingscykeln familjen befann sig. Var barnen små krävdes ofta anställd arbetskraft som pigor och drängar för att sköta jordbruket, medan en familj med större barn i högre utsträckning kunde sköta jordbruket på egen hand.

Kritiken mot Cambridgeforskarnas tes om kärnfamiljens dominans fick i huvudsak två effekter. En var ett starkare fokus på longitudinella studier, vilket sammanhänge med att studieobjektet i större utsträckning blev individen istället för familjen. Särskilt betydelsefullt i detta sammanhang har inriktningen på levnadsloppsanalys (*life course analysis*) varit.⁴⁶ Den andra effekten var att studier oftare koncentrerats till kortare tidsperioder eller riktats mot nya frågor rörande migrationsmönster, handelsförbindelser och ekonomiska eller politiska förbindelser.⁴⁷ Tesen om kärnfamiljens dominerande ställning har dock på flera punkter modifierats. Flera forskare har pekat på att mer utvidgade familjeformer existerade parallellt med kärnfamiljer.⁴⁸ Under vissa förutsättningar kunde utvecklingen snarast gå i riktning mot fler utvidgade familjer. Baserat på ett omfattande statistiskt material från i huvudsak urbana områden i England och USA visar Steven Ruggles att antalet utvidgade familjer dubblerades mellan 1750 och 1900. Visserligen bestod flertalet familjer under hela denna period av ett par med barn, men Ruggles beräknar att ungefär var femte familj decennierna efter 1850 inbegrep ytterligare släktingar. Förhållandena var dessutom klassberoende och de utvidgade familjerna var vanligare bland de mer förmögna i städerna.⁴⁹

Om bilden av utvecklingen före sekelskiftet 1900 är sammansatt, är forskarna mer ense om utvecklingen under 1900-talet. Wally Seccombe har i en syntetiserande översikt av familjens utveckling i Europa riktat skarp kritik mot tesen om kärnfamiljens historiska dominans. Han pekar på att det var först under 1900-talet som den verkliga storhetsperioden inleddes.⁵⁰ I en bred socialhistorisk översikt av europeiska förhållanden under 1900-talet visar Béla Tomka att detta mönster i princip återfinns i samtliga europeiska länder. Hushållens storlek minskade under hela seklet och de bestod i allt högre grad enbart av kärnfamiljen.⁵¹

Trots delvis motstridiga resultat och svårigheter att nå konsensus om den övergripande utvecklingen finns därmed, som Naomi Tadmor påpekar, en grundläggande tankegång i en stor del av den familjehistoriska forskningen om relationen mellan familj och modernitet. Oavsett om kärnfamiljen ses som en effekt av eller en förutsättning för moderniseringen är länken dem emellan given. Därmed har kärnfamiljen och den utvidgade familjen betraktats som strikt åtskilda fenomen; den förra förknippad med modernitet och den senare med traditionalism.⁵² I linje med denna tankegång vore det rimligast att – likt Nils Wohlin – betrakta syskonhushåll som en äldre företeelse. Tadmor ställer dock även frågan vilken verklighet som döljer sig bakom olika familjeformer och vilka släktskapsrelationer som fångas i begreppen.⁵³ Även om definitionen av kärnfamilj kan diskuteras och problematiseras, ställer frågan främst de utvidgade familjerna i blickfånget. Vilka var de och vad kännetecknade dem?

Vertikalt och horisontellt

När forskarna inom Cambridgegruppen på 1960-talet började jämföra hushållsstrukturen uppstod snabbt behov av ett mer preciserat schema över olika familjetyper. Den mest inflytelserika typologin utarbetades av Peter Laslett tillsammans med den amerikanske demografen Eugene Hammel.⁵⁴ I sin modell lägger de äktenskapet till grund för indelning och urskiljer fem huvudgrupper:

1. Solitärer (enpersonshushåll)
2. Hushåll utan familj (ingen äktenskaplig förening)
3. Kärnfamiljer
4. Utvidgade familjer
5. Multipla familjer (mer än en äktenskaplig förening)

Laslett och Hammel reserverar termen ”utvidgade familjer” för en av sina kategorier, men i praktiken sammanförs ofta grupp IV och V under den beteckningen. En utökning av hushållet kan dock vara av två olika slag. Vid vertikal utvidgning ingår minst en ytterligare

släkting i en annan generation, exempelvis föräldrar som bor i samma hushåll som ett av sina barn och hans eller hennes familj. Vid horisontell utvidgning ingår minst en släkting i samma generation som hushållets basenhet (kärnfamiljen). Medan skiljelinjen mellan kärnfamiljer och utvidgade familjer är skarp kan en familj samtidigt vara både vertikalt och horisontellt utvidgad, exempelvis om den består av ett gift par med tillägg av en förälder och ett syskon till någon av kontrahenterna.

Av vertikalt och horisontellt utvidgade familjer är det utan tvekan de förstnämnda som tilldragit sig forskningens intresse, inte minst eftersom tregenerationsfamiljen setts som en särskild lösning på frågan hur generationsväxlingar genomförts.⁵⁵ Att hushåll kunde vara utökade också genom att ett eller annat ogift syskon blev kvar på gården framgår ibland, men nämns mer i förbifarten.⁵⁶ Över huvud taget har relationen mellan syskon sällan behandlats i social- och familjehistorisk forskning. Den amerikanska historikern C. Dallett Hemphill, som i en brett upplagd studie analyserat syskon i amerikansk historia före år 1800, konstaterar att forskare "have nearly all written as if families consisted only of relations between husbands and wives or parents and children".⁵⁷ Leonore Davidoff, som nyligen avslutat en studie av syskon i Storbritannien mellan 1780 och 1920, understryker på liknande sätt att syskon i historisk forskning länge utgjort "an absent presence".⁵⁸

Att horisontellt utvidgade familjer inte ägnats större intresse beror således på flera faktorer, men två viktiga förklaringar kan kopplas direkt till Hammel och Lasletts typografi. För det första tar deras modell inte hänsyn till familjemedlemmarnas ålder. I de flesta fall är det inte nödvändigt, eftersom hushåll vanligtvis förändras genom att barn flyttar ut eller gifter sig när de blir äldre. När sådana hushållsförändringar uteblev blir modellen mer problematisk. Det finns inget uppseendeväckande i att ett gift par med barn i unga år räknas som en kärnfamilj, men saken ter sig annorlunda om förhållandena förblev intakta under flera decennier. Hushållets medlemmar kan vara desamma, men beroende på deras ålder föreligger helt olika situationer. För det andra bygger indelningen på att familjer definieras utifrån äktenskap och relationer mellan generationer.

Kärnfamiljen utgör modellens grundläggande basenhet. Som konsekvens tolkas enbart ett av syskonen som hushållsföreståndare, och det förutsätts att hushållets samtliga resurser – egendom, makt och status – står under hans eller hennes kontroll. Utvidgningar i sidled uppfattas därmed som självständiga individer vid sidan om kärnfamiljen.⁵⁹ Leonore Davidoff pekar på att släktingar utöver föräldrar sällan ägnas någon större uppmärksamhet när skiftande hushållsstrukturer analyseras. Hon tillägger att ett viktigt skäl till detta är att källmaterial som legat till grund för studier av hushållsformer i sig har haft en normativ familjeuppfattning: en äldre man har regelmässigt definierats som föreståndare för hushållet.⁶⁰

Invändningarna till trots tangerar Hammel och Laslett på några punkter diskussionen om hushåll med flera syskon. I kategorin ”hushåll utan familj” ingår sådana, närmare bestämt då ogifta syskon sammanbott. I en diskussion om de mest komplexa hushållen för de ett intressant resonemang om en formation där flera gifta syskon ingått i samma hushåll, en sällsynt konstellation som de efter franskan benämner *frèreche*. Sådana hushåll har setts som ett uttryck för slutna bondesamhällen, där det inte har varit ett alternativ att dela upp jorden.⁶¹ Hur en *frèreche* ska definieras är emellertid inte helt entydigt och i sin diskussion om denna beteckning laborerar Hammel och Laslett med fyra olika definitioner, beroende på hur många av syskonen som var gifta. I en av dem går de ifrån äktenskapet som indelningsgrund och definierar *frèreche* som ett hushåll bestående av flera samboende syskon oavsett om ett, flera eller inget av dem är gifta.⁶² Denna definition omfattar flera av modellens underkategorier och förekomsten av sådana syskonhushåll har så vitt jag funnit aldrig särredovisats i någon historisk studie av hushållsformationer.⁶³

I den här boken är det just denna uppfattning av syskonhushåll, där utgångspunkten är syskonrelationen och inte syskonens eventuella familjebildning, som står i fokus. Hur vanligt var det då att hushåll var horisontellt utvidgade?

Temporära utvidgningar

Det finns en del studier som pekar på förekomsten av horisontellt utvidgade hushåll i urbana miljöer. I en studie av 1800-talets Glasgow visar Eleanor Gordon och Gwyneth Nair att drygt vart fjärde hushåll omfattade släktingar utanför den egentliga kärnfamiljen och att den vanligaste utvidgningen var en syster till hushållsföreståndaren eller dennes maka.⁶⁴ På landsbygden tycks de horisontellt utvidgade hushållen emellertid inte ha utgjort någon större grupp under 1700- eller 1800-talet, åtminstone inte i Västeuropa. Att ogifta syskon bodde tillsammans har exempelvis varit mycket ovanligt och enligt studier av landsbygdssamhällen har sådana hushåll sällan uppgått till mer än någon enstaka procent.⁶⁵ I en komparativ studie av hushållsstruktur i Norge, USA och Kina under 1800-talet visar James Lee och Jon Gjerde att syskonhushåll även i sin vidaste definition var mycket ovanliga i såväl Norge som USA; i inget av länderna uppgick andelen till mer än tre procent av hushållen. I Kina var de däremot betydligt vanligare och utgjorde 1801 nära en femtedel av alla hushåll.⁶⁶ Under vissa ekonomiska förutsättningar kunde dock alternativa hushållsstrukturer etableras även i Europa. För ett skogsrikt område i östra Finland visar exempelvis Beatrice Moring på förekomsten av numerärt stora hushåll, utvidgade både vertikalt och horisontellt. Fram till 1800-talets början var det inte ovanligt med gifta eller ogifta syskon till hushållsföreståndaren. När resurserna under 1800-talet blev mer begränsade överfördes dock jorden oftare till en av sönerna och kärnfamiljer blev vanligare.⁶⁷

Att syskon bodde tillsammans förefaller ha varit ovanligt i Väst-europa, och de fall som förekommer var sällan varaktiga. I en studie av familjestruktur i norra Sverige under 1700- och 1800-talen visar Inez Egerbladh att de flesta gårdar övertogs av ett av syskonen och att övriga flyttade därifrån. Under en övergångsfas kunde dock syskon till gårdstillträdaren vara kvar i hushållet, vilket berodde på att många barnkullar var utspridda över en relativt lång period. När något av de äldre barnen övertog gården fanns därför ofta minderåriga syskon kvar. Att det ett visst år fanns enstaka familjer i ett sådant skede bör således inte tolkas som att det var en bestående hushållsform, utan samboendet upplöstes enligt Egerbladh när de

yngre syskonen nått vuxen ålder. Enbart i undantagsfall förekom att ett syskon fortsatt var inneboende hos det syskon som övertagit gården, och Egerbladh noterar att det tycks ha berott på fysiska eller mentala handikapp.⁶⁸ I en mikrohistorisk analys av några familjer i den baskiska byn Sare under 1800-talet finner Marie-Pierre Arrizabalaga ett liknande mönster.⁶⁹ Hon menar i likhet med Egerbladh att de ogifta syskonens närvaro speglar en ordning där endast ett barn fick överta jorden, medan övriga syskon fick tid och möjlighet att spara ihop ett kapital för en egen framtid utanför gården. På de flesta gårdar upplöstes samboendet efter några år när de ogifta syskonen flyttade. Endast på de större gårdarna i byn hände det att syskon kunde vara kvar livet ut, vilket Arrizabalaga förklarar med att dessa gårdar krävde mycket arbetskraft och att syskonen behövdes för att driva dem.⁷⁰

Familjejordbrukets etablering – och syskonjordbrukets?

Syskonjordbruk tycks inte ha varit särskilt vanliga under 1700- och 1800-talen. Hur ser då utvecklingen under det senaste seklet ut? Dessvärre finns det betydligt mindre forskning om hushållsstruktur under 1900-talet och det som finns gäller i första hand urbana förhållanden.⁷¹ Skiftet i forskningsintresse speglar den stora samhällsomvandling som accelererade med den begynnande industrialiseringen vid 1800-talets slut. Städernas och industrins andel av befolkningen ökade, landsbygdens och jordbrukets minskade. När färre människor var direkt involverade i jordbruk ökade graden av marknadsintegration, vilket förändrade lantbrukarnas villkor. Innan jag går in på hushållsstrukturen under 1900-talet finns därför skäl att skissera några huvuddrag i denna utveckling.

Med början under 1870-talet drabbades den agrara ekonomin i Europa av en omfattande lågkonjunktur, främst föranledd av en ökad tillgång på billig amerikansk spannmål. I Sverige slog krisen igenom på allvar under 1880-talet, med bland annat sänkta jordvärden och ett ökat antal konkurser som följd. Det var särskilt spannmålsproducerande större jordbruk som drabbades, medan mindre och mer

animalieinriktade gårdar klarade sig bättre.⁷² På sikt innebar krisen väsentliga förändringar av jordbruket på åtminstone tre punkter. För det första innebar den förändrade prisbilden en omläggning mot ett mer animaliebaserat jordbruk, koncentrerat på avsaluproduktion av mejerivaror och fläsk.⁷³ Utvecklingen understöddes av att efterfrågan på sådana produkter ökade under perioden.⁷⁴ För det andra förändrades jordbruksstrukturen. Gods och större jordbruk tappade mark till mindre och familjebaserade jordbruk.⁷⁵ Delvis som en följd därav minskade för det tredje lönearbetets betydelse inom jordbrukssektorn till förmån för det familjebaserade arbetet. Jordbruket fick allt svårare att tävla med industrin om arbetskraft, och emigrationen i slutet av 1800-talet tömde effektivt landsbygden på billig och tillgänglig arbetskraft. Agrarsociologen Göran Djurfeldt pekar på det paradoxala i utvecklingen: ”den ’moderna’ institutionen – lönearbetet [fick] stå tillbaka för den ’för-moderna’ – bonden och hans arbete”.⁷⁶ Till följd av dessa förändringar blev mindre och medelstora familj jordbruk, koncentrerade på animalieproduktion och baserade på brukarfamiljens egen arbetsinsats, mer betydelsefulla.

Förändringarna i slutet av 1800-talet markerade på flera sätt en brytpunkt. Den omdaning som under ett drygt sekel omvandlat jordbruket, i vad som ofta benämns den agrara revolutionen, hade kraftigt stärkt böndernas ekonomiska och sociala ställning. Gradvis växte en välbärgad hemmansägarklass fram, som vid ståndsriksdagens avveckling 1866 även nådde en politisk storhetstid i den nya tvåkammarriksdagen. Som Mats Morell konstaterar var det dock ironiskt nog just när bönderna avancerat till denna position som jordbrukets ställning började urholkas.⁷⁷ Med tilltagande industrialisering och urbanisering gick jordbruket från ohotad modernäring till krisbransch, där 1800-talets starka hemmansägarekonomi fram mot 1940-talet förbyttes i statsstöd för att bönderna skulle uppnå samma levnadsstandard som arbetarbefolkningen.⁷⁸

Framväxten av ett starkt familj jordbruk under 1800-talets slut var inget unikt för Sverige. Utvecklingen var likartad i stora delar av Europa och under 1900-talet befäste familj jordbruket sin ställning i stora delar av världen.⁷⁹ Forskare som Harriet Friedmann har

poängterat att också det amerikanska jordbruket vid 1800-talets slut utvecklades till att bli mer familjebaserat, vilket delvis berodde på tekniska faktorer men också hängde samman med familj jordbruket som produktionsform.⁸⁰ En utgångspunkt som ofta används för att förklara bondehushållets överlevnadsförmåga är tankegångar som den ryske ekonomen A.V. Tjajanov utvecklade och som blev mycket spridda med början på 1960-talet.⁸¹ En grundtanke hos Tjajanov är att bondejordbrukets anpassningsbarhet, särskilt vad gäller arbetsinsatsen, utgör en viktig konkurrensfördel. Till skillnad från en kapitalistisk företagare strävar bonden inte efter profit, utan kan anpassa hushållets arbete efter familjecykelnas faser och jordbrukets behov.⁸² Till detta kan läggas att familj jordbruket kännetecknas av låga transaktionskostnader, det vill säga olika typer av kostnader för förhandlingar, överenskommelser och informationshantering. Robert A. Pollak menar att alternativet att driva jordbruk med anställd arbetskraft inte bara medför lönekostnader utan även höga kostnader för att övervaka, leda och motivera de anställda. Ur en sådan jämförelse har familjebaserad jordbruksproduktion tydliga fördelar. Arbetskraften är billig, väl bekant med gårdens förutsättningar och behöver knappast övervakas. Om möjligheten att få överta gården ligger i potten finns dessutom anledning att tro att arvingen är motiverad att arbeta.⁸³

Familjen och dess arbetskraft har haft en högst påtaglig betydelse för familj jordbruket, men hur denna familj såg ut berörs ofta ganska kortfattat. Tjajanov diskuterar familjens olika cykler, men att den i grunden består av ett gift par och deras barn tar han för givet.⁸⁴ I den breda forskningen om familj jordbruk i USA och Europa görs inte heller någon större affär av familjens struktur.⁸⁵ Iréne Flygare pekar på att å ena sidan historiker och å andra sidan sociologer och ekonomer sällan tycks ha stämt möte i forskningen om familj jordbruket. De senare har detaljerat undersökt familj jordbrukets olika sidor, men sällan själva familjen. Historikerna har ägnat stor möda åt att analysera förändringar i den jordbrukande befolkningens familjestruktur, men studierna har i stor utsträckning avslutats före sekelskiftet 1900 ”då de ansett att bonden med familj gick i graven för ett kommersiellt jordbruk”.⁸⁶ I sin egen

intervjustudie av familj jordbruk i två svenska slättbygder under 1900-talet visar dock Flygare att merparten av de studerade hushållen var utvidgade, främst i form av flera generationer som bodde tillsammans. Hon drar den tentativa slutsatsen att jordbrukets modernisering kan ha inneburit att ”familj jordbruket konsolideras med släktens hjälp”.⁸⁷ Huvudfrågan i Flygares studie rör förhållandet mellan generationerna, men hon pekar också ut syskonrelationen som betydelsefull. Bland de jordbruk hon studerade fanns under 1900-talet flera exempel på syskonhushåll och hon framhåller syskonbandets elastiska funktion; det kunde ”balansera demografiska ojämnheter i familjbildningen, lindra effekterna av att vissa syskon blir gifta och andra ogifta, samt mildra intensiva faser i familjecykeln”.⁸⁸ Hur dessa förhållanden förändrats över tid berörs dock inte i hennes undersökning.

Den historiska omvandlingen av bondehushållet står dock i fokus i Erik Hallbergs avhandling om den demografiska utvecklingen hos bondebefolkningen i Grindstads socken i Dalsland. Han finner flera förändringar över tid, och framhåller särskilt att bondehushållen med början runt 1860 började krympa i storlek. Bakom denna strukturella förändring finner Hallberg minskade barnaskaror, en drastisk minskning av anställd arbetskraft och allt lägre giftermålsfrekvens bland bönderna. Med utgångspunkt i bland annat Friedmanns och Tjajanovs teorier om bondejordbrukets organisering tolkar han detta som tecken på en successiv övergång till en mer familjebaserad produktionsenhet. Det renodlade familj jordbruket – med familjen som huvudsaklig arbetskraft – utkristalliserade sig allt tydligare.⁸⁹ Men Hallbergs analys av bondehushållen i Grindstad rymmer även ett annat resultat: en ökande andel jordbruk utan familjbildning. Över tid ökade antalet bondehushåll som bestod av ogifta och sammanboende syskon. Vid studiens slut 1930 utgjorde de en betydande andel av socknens gårdar, baserat på de siffror Hallberg redovisar omkring tretton procent.⁹⁰

Det kan invändas att Hallbergs resultat gäller en enskild socken, som dessutom genomgick dramatiska demografiska förändringar under den tid han studerade – det var i själva verket just därför den undersöktes.⁹¹ Men var uppkomsten av syskonjordbruk en

Peter Gerdehag dokumenterade i mer än 30 år vardagen på Sture och Karl-Uno Caremalms småländska jordbruk, präglad av traditionella brukningsmetoder. Karl-Uno tar in korna till mjölkningen. Foto: Peter Gerdehag.

demografisk säregenhet för Grindstad? Det finns inte många studier av hur hushållsstrukturen på 1900-talets landsbygd förändrades, men några forskare har tangerat frågan. I en studie av en bonde-dagbok från Gärdhems socken söder om Trollhättan granskar Britt Liljewall hur socknens hushållsstruktur utvecklades från 1840- till och med 1890-talet. Den viktigaste förändringen var att andelen ofullständiga familjer – med vilket Liljewall avser familjer utan antingen make eller maka – ökade från runt 14 procent i mitten

av 1840-talet till hela 32 procent femtio år senare.⁹² Bakom dessa siffror återfanns inte enbart ensamma jordbrukare. En djupare analys tyder enligt Liljewall på att många ofullständiga familjer utgjordes av ”ogifta syskon [som] fortsatte att bo tillsammans och gemensamt bruka föräldragården”.⁹³ I bakgrunden anade hon stigande fastighetsvärden som gjorde att arvingarna hade svårt att lösa ut varandra.

Andra resultat tyder på att samboendet kunde bli bestående. Ulla Rosén, som studerar äldreomsorgsstrategier i Kumla socken i Närke och Herrestads härad i Skåne, finner en tydlig ökning av samboende syskon bland äldre personer under 1930-talet jämfört med vid sekelskiftet.⁹⁴ Hon observerar dessutom att fenomenet var begränsat till bondeklassen.⁹⁵ Ökningen över tid framträdde enbart i Kumla, vilket kan förklaras med att giftermålsfrekvensen – antalet äktenskap i förhållande till befolkningens storlek – där sjönk betydligt lägre än i Herrestad.⁹⁶ En förklaring Rosén för fram är att hemmansägarna hade formerats som klass, markerat gränsen mot den agrara underklassen och i brist på lämpliga äktenskapspartner låtit bli att gifta sig.⁹⁷

Hallbergs, Liljewalls och Roséns studier har olika fokus och ingen av dem gör någon större affär av syskonhushållen. Samstämmigheten är likväl belysande. Trots att de bygger på olika källmaterial framgår i alla tre studierna att syskonhushållen inte var en del av en äldre struktur utan tvärtom något som uppstod vid ingången till 1900-talet eller något decennium därefter. Det var emellertid inte bara i Sverige som syskonhushåll framträdde. Antropologen Donna Birdwell-Pheasant har i en artikel analyserat hushållsstrukturens förändringar på irländsk landsbygd i början av 1900-talet. Hon fann en tydlig utveckling mot mer utvidgade hushåll, ett mönster som dessutom var starkare på de större gårdarna. Särskilt noterar hon att gruppen hushåll med ogifta syskon växte i betydelse på sådana gårdar. Att som Hammel och Laslett beteckna dessa hushåll som familjelösa är dock enligt Birdwell-Pheasant missvisande: ”a household consisting of unmarried brother(s) and sister(s) is still very much a family household, albeit nonconjugal”.⁹⁸ I många fall klarade dessa syskonhushåll dessutom av att

genomföra en generationsväxling och hålla gården inom släkten. Samboende mellan syskon förekom dock inte enbart när alla var ogifta. På gårdar som övertagits av en gift arvinge var hushållen ofta horisontellt utvidgade med ett syskon till någon av makarna.⁹⁹ Birdwell-Pheasant konkluderar att de studerade hushållen varken var kärnfamiljer eller traditionellt utvidgade familjer utan snarare en egen hushållstyp, med den utmärkande egenskapen att de ”emphasized sibling solidarity”.¹⁰⁰

I en annan studie av den irländska landsbygden pekar Damian Hannan på att det blev ännu vanligare med hushåll utan familjebildning senare under 1900-talet. Hans studie sträcker sig från 1920- till 1970-talet och visar dels att andelen gårdar med ogifta hushållsföreståndare ökade, dels att många gårdar drevs vidare med hjälp av ogifta syskon. Hannan tolkar dessa hushåll som uttryck för misslyckanden, en indikation på en rural kris. Mönstret var emellertid inte enhetligt och framträdde inte alls lika tydligt på västra Irland, där ett småskaligt familj jordbruk med lyckade generationsväxlingar bestod.¹⁰¹

En förändring i riktning mot att syskon gemensamt övertagit gårdar märks inte enbart i hushållsstrukturen utan även i hur generationsväxling gått till och egendom fördelats. Richard Paping, som har studerat egendomsförhållanden i Nederländerna under nära 400 år, visar att släktkontinuiteten successivt förstärktes och det tycks ha blivit allt viktigare att behålla jorden i en (manlig) släktlinje.¹⁰² Gården överfördes oftast odelad till en son, men från andra hälften av 1800-talet hände det att ogifta syskon i slutändan tog över egendomen tillsammans.¹⁰³ Denna lösning ”appears on first sight not to have been very modern” men blev enligt Paping allt vanligare under 1900-talet och förekom i ungefär lika stor omfattning som överlåtelse till en (gift) dotter.¹⁰⁴ En viktig orsak var att jordbrukare generellt blev allt mindre attraktiva på äktenskapsmarknaden, men Paping pekar även på en demografisk faktor: mellan 1880 och 1960 växte den nederländska befolkningen mycket kraftigt och de stora familjerna innebar svårigheter om alla arvingar skulle upprätthålla den sociala rang det innebar att vara jordbrukare. Alternativet ”remaining unmarried seemed to have been the only way for each

child to become a farmer”, konkluderar Paping.¹⁰⁵ Syskonhushållen i Paping studie visar ingen större regional variation, däremot varierade de med gårdarnas åkerareal och de flesta återfanns på riktigt stora enheter om mer än 50 hektar. På dessa enheter var också släktkontinuiteten mer markerad, och Paping menar att familjerna tycks ha varit mycket angelägna om att hålla gården i släkten.¹⁰⁶ I en studie av ägandeförhållanden i tre västsvenska socknar mellan 1845 och 1945 fann jag ett liknande mönster. Andelen fastigheter som ägdes gemensamt av arvingar eller i form av ett sterbhus ökade där starkt under 1900-talets första hälft. Bakom företeelsen återfanns i stor utsträckning ogifta arvingar som drev gården tillsammans. Många av dessa gårdar hade gått i släkten under lång tid.¹⁰⁷

Undersökningens syfte och problemområden

I tidigare forskning framträder syskonjordbruk knappast som en arkaisk kvarleva på väg mot sin undergång runt sekelskiftet 1900, utan snarare som något som uppstod vid denna tid. Trots att den generella utvecklingen gick mot att kärnfamiljen blev allt mer dominerande vid början av 1900-talet, förefaller syskonhushållen ha inneburit att en ny typ av horisontellt uppbyggda bondehushåll etablerades vid denna tid. Erik Hallberg pekar på det paradoxala i utvecklingen: etableringen av ett mer familjebaserat jordbruk tycks ha gått ”hand i hand med framväxten av gårdar som inte längre brukades av en familj över huvud taget”.¹⁰⁸ Att syskonjordbruken framträder vid i stort sett samma tidpunkt i så olika länder som Sverige, Irland och Nederländerna antyder att det inte rör sig om en unik svensk företeelse utan snarare ett generellt drag i åtminstone det västeuropeiska bondesamhället. Även om denna studie begränsas till Sverige bidrar den därmed till att belysa ett skeende som sannolikt inte var nationsbundet.

Som framgått är inte syskonjordbruk en helt okänd företeelse i tidigare studier, men forskarna har i första hand nämnt att de förekom, utan att redogöra för hur vanliga de var, hur de var sammansatta eller hur de fungerade. Det begränsade empiriska underlaget gör dessutom att försöken att klargöra orsakssammanhang är svåra

att bedöma. Mot denna bakgrund är syftet med denna studie att dels kartlägga syskonjordbruk som företeelse, dels förklara varför de uppkom. Mot bakgrund av forskningsläget inleds studien under 1800-talets sista decennier. För att förklara varför de etablerades hade det räckt att studera några decennier, men det finns starka skäl att låta undersökningen sträcka sig fram till 1900-talets slut. Av tidigare forskning är det oklart vilken betydelse syskonjordbruk spelade längre fram under 1900-talet och dessvärre ger inte heller jordbruksstatistiken några säkra uppgifter om det. De exempel som jag tog upp tidigare i kapitlet kan tolkas som att det nu för tiden är ovanligt att syskon bor ihop på jordbruken. En preliminär slutsats skulle då vara att syskonjordbruket inte bara hade en början utan också ett slut, en omständighet som i så fall också måste förklaras. Studien sträcker sig därför fram till 1990-talet, vilket gör att den totalt omfattar ett drygt sekel.

Studiens frågor kan delas in i tre delproblem. Det första är syskonjordbrukets utbredning. Hur vanligt var det att syskon bodde ihop på gårdarna? Finns det tydliga brytpunkter i tiden vad gäller syskonjordbrukens förekomst? Går det att fastställa när de började öka i antal? Och vad hände under 1900-talets senare del? Lika viktig som tidsdimensionen är företeelsens rumsliga utbredning. Det agrara Sverige var inte enhetligt, vare sig i slutet av 1800-talet eller under 1900-talet. Var syskonjordbrukens framväxt en allmän företeelse eller utgjorde den snarast ett regionalt mönster?

Det andra delproblemet gäller syskonjordbrukens egenskaper. Hur många syskon fanns det i hushållen? Utgjordes de flesta av brödrapar, som Erik och Sigvard, eller var det vanligare med större syskonskaror som Rundqvists i Duvemåla? Var det regel att ingen gifte sig, eller förekom det att ett eller flera syskon gifte sig? Var gårdarna i huvudsak småbruk eller stora jordbruk? Och hur väl stämmer bilden av att de var tekniskt eftersatta? Jag kommer också att diskutera om syskonjordbrukens särdrag var desamma över tid eller förändrades under 1900-talets lopp.

Det tredje delproblemet, som bygger på de två föregående, är syskonjordbrukens funktion. Hur var hushållen organiserade och hur fördelades arbetsuppgifter eller ansvarsområden? Var alla

syskonen delägare i gården eller var ägandet samlat hos några få? På ett övergripande plan kan undersökningen av syskonjordbrukens sätt att fungera ses som ett försök till en institutionell analys, där tyngdpunkten ligger på faktorer som gjorde att de framstod som rationella i förhållande till sin samtid.

Det finns skäl att understryka att begreppet ”syskonjordbruk” inte användes i samtiden utan är ett verktyg för att identifiera och analysera en viss företeelse i förgången tid.¹⁰⁹ Några preciseringar av begreppet bör därför göras. I linje med tidigare forskning om familje- och hushållsstrukturer utgör i denna studie boendemönstret det grundläggande kriteriet för ett syskonjordbruk. Ägandeförhållandena är en viktig fråga i studien men är inte avgörande för definitionen. En gård som ägdes gemensamt av en grupp syskon men där bara ett av syskonen bodde och verkade utgör följaktligen inget syskonjordbruk. Det gör däremot en gård som ägdes av ett syskon men där flera arvingar bodde tillsammans. Jag använder vidare Hammel och Lasletts bredare definition av syskonhushåll (*frèreche*), vilket innebär att det är hushållets horisontella uppbyggnad som är avgörande för vad som räknas som syskonjordbruk, inte arvingarnas civilstånd. I kapitel 4 och 5, där jag diskuterar enskilda hushåll, gör jag ytterligare insnävningar av dessa kriterier, men för delstudierna i kapitel 2 och 3 räcker de gott.

Individer, familjer och strategier

En utgångspunkt för undersökningen är att syskonjordbruk är resultat av mänskligt handlande. Även om strukturella förutsättningar av olika slag – som lagstiftning och ekonomi – sätter gränser för vad som är möjligt, så uppstår hushåll och familjer inte ur tomma intet. Inom socialhistoria har begreppet ”strategi” haft stort inflytande under de senaste decennierna och använts för att beskriva aktörers handlingar och handlingsmönster.¹¹⁰ En strategi kan sägas vara en aktörs medel för att uppnå vissa mål. Denna användning av begreppet har sitt ursprung i en inflytelserik artikel av Pierre Bourdieu, som i början av 1970-talet beskrev familjestrategier vid arv och giftermål bland franska bönder som delar av ett system

för biologisk, kulturell och social reproduktion. Grundläggande i Bourdieus synsätt är att familjen är en handlande enhet. Handlingsmönstren kan härledas ur vad Bourdieu kallade *habitus*, en samling underförstådda principer som alla inom en grupp (exempelvis en familj) ovillkorligt underordnade sig.¹¹¹

Begreppet ”strategi” kan vara ett verktyg för att föra upp diskussioner om handlingsmönster på en abstrakt nivå och diskutera vilka målsättningar som legat bakom dem. Det har emellertid också ifrågasatts hur begreppet används och vad det bidrar med. Två av de väsentligaste invändningarna är vilka förutsättningar som finns för att nå bakom det direkta handlandet och frilägga målsättningarna bakom samt vems strategier det är som analyseras.

Den första invändningen, som rör begreppets operationalisering, är den allvarligaste. Även om det är möjligt att visa att en viss aktör eller grupp agerade på ett visst sätt, är det rimligt att anta att handlandet följde en i förväg uttänkt strategi? Går det kort sagt att utifrån resultatet av en händelse eller händelsekedja (som familjebildning, hushållsförändringar och generationsväxling) sluta sig till vilka mål de ingående aktörerna hade? Problemen är uppenbara. Att beskriva handlingsmönster som strategier riskerar att överdriva det rationella i aktörernas beslutsfattande. Ibland blev inte utfallet det planerade och i backspegeln kan ett förlopp framstå som mer logiskt än det tedde sig medan det pågick. Särskilt påtagligt är detta när långsiktiga och ibland flergenerationella handlingsmönster analyseras, eftersom historiska skeenden kan förändra de grundläggande förutsättningarna för aktörernas handlande.¹¹² Dessutom finns en tendens att begreppet fokuserar på en elit med framgångsrika strategier och att aktörer som gjorde mindre lyckade val försvinner ur källmaterialet.¹¹³

En analys av handlingsmönstren ställer därför krav på forskaren. I en diskussion om strategibegreppets förutsättningar tar Jan Kok upp tre metodologiska förutsättningar för att kunna sluta sig till bakomliggande strategier.¹¹⁴ Han menar att man måste känna till:

1. Personens eller personernas motiv, vilket inkluderar kunskap om situationsbundna värderingar.
2. Vilka begränsningar omgivningen (lagstiftningen, lokalsamhället, andra aktörer och så vidare) satte upp, samt vilka handlingsalternativ som därmed stod till buds.
3. Vilken information aktörerna själva hade tillgång till.

Eftersom dessa krav mycket sällan är uppfyllda när man gör historiska analyser är risken stor att man uttalar sig om strategierna på grundval av utfallet. Trots de metodologiska problemen argumenterar Kok för strategibegreppets möjligheter. Även om vi inte fullt ut kan tränga in i aktörernas tankevärld kan vi jämföra hur personer med liknande social och kulturell bakgrund agerade, och genom att jämföra handlingssätt i skilda situationer kan vi försöka blottlägga den strategiska delen i deras agerande. Vi kan försöka fastställa vilka begränsningar som påverkade deras agerande och vilka valmöjligheter de hade. Kok förordar en kombination av kvantitativt och kvalitativt källmaterial för att skapa en mer sammansatt grund för analysen.¹¹⁵ Han framhåller också värdet av att närmare studera dem som agerade annorlunda och valde nya alternativ, vilka erfarenheter och förutsättningar som möjliggjorde deras handlande och i vilken omfattning de influerade andra.¹¹⁶

Den andra invändningen mot strategibegreppet är vems strategier det är som studeras. Bourdieus analys förutsatte i princip en patriarkalt styrd familj där fadern dikterade villkoren för familjemedlemmarnas handlande.¹¹⁷ Andra forskare har använt begreppet för att diskutera individers handlingsmönster och försökt lösa upp familjen som handlande enhet. Familjen var inte homogen och ett ensidigt fokus på familjestrategier riskerar att dölja de maktförhållanden mellan äldre och yngre, män och kvinnor, föräldrar och barn, som ryms inom familjerelationerna.¹¹⁸ Tamara Hareven ställer frågan vems strategier som blev familjestrategier och argumenterar för att källornas tystnad om beslutsfattandet inom familjerna gör det svårt att klargöra i vilken grad familjen agerade som en kollektiv aktör. Individuella strategier kunde stå i ett intrikat förhållande till övergripande familjestrategier och en

fördjupad analys av beslutsfattandet inom en familj kan belysa vilka effekter ekonomiska, sociala och kulturella förändringar fick på mikronivå.¹¹⁹ Också Jan Kok argumenterar för vikten av att närmare analysera hur beslutsprocesser såg ut inom enskilda familjer.¹²⁰ Laurence Fontaine och Jürgen Schlumbohm understryker behovet av att utsträcka studiet till ibland motstridiga strategier inom familjens eller hushållets ram och konstaterar att även om familjer kan agera som en kollektiv enhet i vissa avseenden så är de i andra avseenden "a forum for centrifugal and centripetal forces alike".¹²¹

Dessa kritiska synpunkter har medfört att en del forskare har avrått från att använda strategier som analysverktyg. Theo Engelen menar att begreppet skapar mer problem än det löser och att det är rimligt att nöja sig med att rekonstruera det faktiska utfallet av människors agerande.¹²² I direkt anslutning till Engelens resonemang invänder Jan Kok dock att en sådan målsättning inte är nog, ambitionen måste vara att förklara olika handlingsmönster.¹²³ Jag är ense med Kok om att man inte enbart bör sträva efter att frilägga handlingsmönster utan även efter att utröna varför människor gjorde som de gjorde. I linje med Koks resonemang är en målsättning med denna bok att studera en grupp människor som agerade på ett nytt sätt och därigenom skapade ett nytt mönster. För att möjliggöra detta kombineras kvantitativt och kvalitativt material på olika plan och jag försöker koppla beteenden till de valmöjligheter och begränsningar som kan anses ha förelegat. Även om jag i studien utgår från att aktörerna var rationella och agerade på ett förnuftigt sätt givet sina förutsättningar och tolkningsramar menar jag inte att syskonjordbruken a priori ska betraktas som resultaten av en medveten strategi. Om de var det, eller om de snarare var utfall av misslyckade strategier, är en fråga för de följande undersökningarna.

När människors eller grupperns handlande studeras sker det dock vanligen på grundval av att vissa av deras handlingar gjort avtryck i källorna och därmed är möjliga att studera. Människor har flyttat, gift sig eller på olika sätt skaffat familj och deras beteende kan analyseras. Ett kännetecknande drag hos de syskonjordbruk som här står i fokus är dock snarast avsaknaden av sådana aktiva handlingar. En utmaning ligger därmed i att studera något som

inte sker. I en undersökning av jordbrukslandskapets förändringar under 1900-talet diskuterar kulturgeografen Anders Wästfelt hur vissa förväntade händelser ifråga om familjebildning och generationsväxling uteblivit. Han betecknar dem som ”icke-händelser”, ett begrepp hämtat från geografen Torsten Hägerstrands arbeten.¹²⁴ Både Wästfelt och Hägerstrand understryker betydelsen av att analysera det som inte sker, förväntade men uteblivna handlingar som ger upphov till nya mönster och olika former av tröghet.¹²⁵ Denna utgångspunkt är enligt min mening fruktbar och gör det möjligt att se även icke-händelser som delar av nya mönster. Att en förväntad handling – familjebildning, äktenskap, flytt – inte ägde rum kan bero på att den aktivt och medvetet valdes bort, men Wästfelt understryker att icke-händelser inte behöver innebära avsaknad av intention.¹²⁶

Med utgångspunkt i detta resonemang kommer strategibegreppet användas för att föra upp de handlingsmönster som framträder i undersökningen på en mer abstrakt nivå. Begreppets fördel är, som bland andra Malin Nilsson har påpekat, att det både ser de historiska aktörerna som rationella beslutsfattare och tar hänsyn till strukturella begränsningar.¹²⁷ Centralt för min analys är därför vilka avsikter som låg bakom olika handlingar. Resonemanget kan konkretiseras utifrån den fråga som här står i centrum. Var syskonjordbruken ett resultat av icke-händelser, det vill säga en följd av handlingar som i sig inte syftade till att flera syskon övertog gården – till exempel att föräldrarna inte hade utsett en ensam arvinge eller att fler arvingar inte flyttade eller gifte sig? Eller var de ett resultat av medvetna strategier där familjer eller individer utifrån strukturella förutsättningar agerat efter vissa målsättningar?

Bokens upplägg

Jag har i undersökningen tillämpat ett sammansatt angreppssätt med flera analysnivåer, materialtyper och metoder. Studien består av fyra delstudier redovisade i lika många kapitel. Undersökningarna bygger på sinsemellan skilda källmaterial och de mer handgripliga diskussionerna om metodologiska angreppssätt samt materialets

förtjänster och brister redovisas därför i respektive kapitel. Den övergripande målsättningen är att delundersökningarna gradvis ska fördjupa resonemanget. Perspektivet rör sig från en övergripande nationell nivå till en mycket konkret nivå i det sista av de fyra kapitlen: det enskilda hushållet och dess medlemmar. Avsikten är varken att skriva mikro- eller makrohistoria, istället menar jag att en blandning av olika nivåer i undersökningen fördjupar analysen. Upplägget gör att vissa upprepningar av mönster och teman är ofrånkomliga eftersom de framträder i flera olika material. Samtidigt ger detta en möjlighet att successivt pröva resultatens giltighet. Framkommer likartade resultat i delstudier baserade på olika material och undersökningsnivåer kan de förstärka varandra. Om resultaten däremot är motstridiga bör slutsatser formuleras mer försiktigt.

Kapitel 2 handlar om ägandeförhållanden inom det svenska lantbruket under 1900-talet. Fokus ligger särskilt på samägda fastigheter, det vill säga gårdar som ägdes av flera personer tillsammans. Kapitlet bygger i huvudsak på statistiska uppgifter, utredningar och offentligt politiskt tryck. Förutsättningarna för samägande förändrades på ett genomgripande sätt under 1800-talets lopp, vilket utgör en viktig bakgrund till förhållandena under 1900-talet. Jag diskuterar även uppkomsten av en jordbrukspolitik inriktad på familj jordbruk och vilket familjebegrepp denna politik byggde på. Ett genomgående tema i kapitlet är hur samägande av jordbruksfastigheter uppstod, och jag visar att detta över tid utvecklade sig till ett allvarligt problemområde i statens ögon.

Även i kapitel 3, som handlar om arvspraktiken, rör jag mig på den nationella nivån. Om syskonjordbruken blev vanligare över tid bör det ha förändrat hur generationsväxlingar genomfördes. I kapitlet analyserar jag tre nationella enkäter om arvssedvänjornas utformning från 1900-talets första hälft. Med utgångspunkt i detta källmaterial diskuterar jag också betydelsen av förändringar i giftermålmönstret under 1800-talet och vilket förklaringsvärde demografiska förhållanden kan tillmätas.

I kapitel 4 flyttas analysen ner till lokal nivå. På grundval av bland annat folkräkningsmaterial analyserar jag hushållsstruktur

i tio socknar vid sju tillfällen mellan 1870 och 1991. Förutom att klargöra hur vanliga syskonjordbruk var studeras också hur antalet varierade över tid och mellan olika områden samt vad som kännetecknade dem. Förutom hushållets sammansättning studerar jag även jordbrukets förutsättningar.

Resultaten från kapitel 2, 3 och 4 ger en bild av den övergripande utvecklingen men säger mindre om hur syskonjordbruken i sig fungerade. I kapitel 5 anlägger jag därför ett inifrånperspektiv på grundval av ett trettiotal intervjuer med fokus på förhållanden inom enskilda syskonhushåll. Dessa berättelser gör det möjligt att uppmärksamma förhållanden som inte går att avläsa i skriftliga källor: syskonens relationer till varandra, kärleksförbindelser, arbetsförhållanden och hur vardagen på gården gestaltade sig.

I det avslutande sjätte kapitlet sammanfattar jag de viktigaste slutsatserna och diskuterar hur syskonjordbrukets uppkomst bäst bör förklaras.

Generationsskiftet som kom av sig

Ett centralt drag i de senaste seklernas europeiska jordbruksutveckling är att jorden huvudsakligen har brukats av små enheter och i stor utsträckning ägts av brukarfamiljen. Självständiga jordbrukare har på egen hand kontrollerat hur tillgången till och makten över egendom har reproducerats. Mot den bakgrunden framstår det som angeläget att analysera på vilka sätt egendom ägts.¹²⁸ Det framhålls ofta att äganderätten under 1800-talet individualiserades, vilket innebar att den enskilde ägarens handlingsutrymme ökade.¹²⁹ Exemplet med syskonen Rundqvist i Duvemåla, som inledde denna bok, kännetecknades dock inte enbart av att de bodde ihop utan också av att de ägde gården tillsammans. Samägande mellan syskon är förvisso inte det som definierar syskonjordbruk, men ägandeförhållanden spelar likväl en central roll för hur egendomen hanterats och hur gården drivits.

Utgångspunkten för detta kapitel är att många syskonjordbruk kännetecknades av ett delat ägande mellan arvingarna. Ett fokus på samägande som praktik och problem torde göra det möjligt att belysa centrala drag i 1900-talets ägandeförhållanden och dra vissa övergripande slutsatser om syskonjordbrukens utveckling. Mot den bakgrunden är avsikten med kapitlet att analysera dels de formella förutsättningarna för samägande av jord, dels samägandets omfattning och hur denna företeelse uppfattades i samtiden. Dessa två aspekter kan jämföras med den tudelning i formella och informella restriktioner som ekonomen Douglass C. North gjort för att analysera institutioner och institutionell förändring.¹³⁰ Hur såg regelverket för samägande ut? Inträffade förändringar i

lagstiftningen som understödde en utveckling mot att syskon oftare övertog gårdar tillsammans? Vilken omfattning hade samägandet av jordbruksfastigheter under 1900-talet? Sågs det gemensamma innehavet som ett problem och i så fall på vilka grunder?

Framställningen tangerar omfattande jordpolitiska debatter om äganderättens villkor och familjejordbruket som produktionsform. Avsikten är dock inte att ge en fullständig redogörelse för dessa debatter – en sådan hade krävt åtskilligt större utrymme än vad som är möjligt inom ramen för denna bok – utan snarare att tydliggöra vissa tendenser och hur de utvecklats över tid. Delstudien bygger i huvudsak på material som speglar den rättsliga och politiska utvecklingen, framför allt statliga utredningar och riksdagsmaterial.

Generationsväxlingens två moment

Som konstaterades i förra kapitlet är det rimligt att utgå från att syskonjordbruk i regel var ett resultat av en generationsväxling. Arvsprocessen kan sägas ha två moment: överföring av egendom mellan generationer samt inlösen mellan arvingarna.¹³¹ Eftersom ingen lever för evigt inträffar överföringen alltid förr eller senare, alternativet är att gården säljs utanför slakten och då blir det av naturliga skäl inget generationsskifte.¹³² I en del fall kan själva överföringen innebära att hela egendomen hamnar i händerna på en ensam arvinge – om det endast finns en arvtagare eller om gården i sin helhet säljs till en utvald arvinge. Historiskt sett var dock regeln att överföringen innebar att egendomen splittrades på flera arvingar. I enstaka fall kunde en sådan splittring bli bestående, exempelvis anförs ofta att den komplicerade egendomsstrukturen i övre Dalarna har sin grund i att arvskiftets splittrande egendomsfördelning bevarades.¹³³ Den gängse ordningen var dock att egendomen åter lades samman genom att en arvinge på ett eller annat sätt löste in de övriga. De två momenten i generationsväxlingen var således komplementära: överföring splittrade, inlösen sammanfogade.

Generationsväxlingens båda moment har genom historien varit strikt reglerade. Arvslagstiftningen styrde fördelningen av egendomen mellan arvingarna och angav tydliga principer för hur

arvslotterna skulle fogas samman igen. Enligt 1734 års lag ärvde söner dubbelt så mycket som döttrar och hade dessutom rätt att ta ut sin andel före sina systrar. Om det inte fanns tillräckligt med fast egendom för att alla barn skulle få egna gårdar hade dessutom en bror, såsom ägare av en större lott i egendomen, rätt att lösa ut en syster.¹³⁴ Arvslagstiftningen stipulerade således en delning enbart på pappret, i praktiken skulle en son överta gården och kompensera sina medarvingar. En sådan ordning berodde dock inte enbart på arvsbestämmelserna utan följde också av jorddelningslagstiftningen. Rätten att klyva brukningsenheter i mindre delar var begränsad och gårdar fick inte bli så små att de inte kunde försörja innehavaren.¹³⁵ Generationsskiftet var också underkastat bestämmelserna om arvejord och bördsrätt, vars grundtanke var att ärvd jord skulle behållas inom släkten. Sådan jord fick inte testamenteras bort, och om någon sålde arvejord utanför släkten stipulerade bördsrätten att egendomen under vissa förutsättningar kunde lösas tillbaka av säljarens släktingar.¹³⁶ Det var ett skydd mot att en arvinge sålde sin arvslott till någon utanför släkten istället för att låta sig inlösas, eftersom övriga arvingar då kunde lösa tillbaka jorden med hänvisning till bördsrätten.

Arvslagstiftning, jorddelningslagar och bestämmelser om arvejord och bördsrätt skapade tillsammans en egendomsordning byggd på tre principer: jorden skulle hållas inom släkten, inte splittras upp och i första hand övertas av söner. Det typiska utfallet i en generationsväxling var sålunda att jorden i det första momentet delades upp mellan arvingarna och i det andra inlöstes av en son. Studier av svensk arvspraxis under 1700- och 1800-talen visar tydligt att detta i praktiken var den normala följden.¹³⁷ Under första hälften av 1800-talet började emellertid grundsatserna i denna egendomsordning ifrågasättas under påverkan från liberala tankegångar. Restriktionerna mot hemmansklyvning var föremål för en häftig debatt, vilket bör ses mot bakgrund av den kraftiga nyodling som tagit fart under 1700-talets lopp. Bestämmelserna mildrades 1827 då det blev tillåtet med klyvning ”till vad hemmantal som helst” på villkor att innehavaren var ”besutten”, vilket ansågs föreligga om minst tre vuxna kunde leva av gårdens avkastning.¹³⁸

När lika arvsrätt mellan söner och döttrar infördes 1845 efter en lång och stundtals mycket intensiv politisk debatt förändrades arvsrätten i grunden.¹³⁹ Regeln att större andelsägare i en gård hade rätt att lösa ut dem som ägde mindre lotter, vilket i praktiken hade gett söner företräde till föräldrarnas jord, blev närmast betydelselös. Införandet av lika arvsrätt rubbade dock inte grundprincipen om mäns förtur till jord. Den bestod även efter 1845, i en nykomponerad lagparagraf gjordes den rentav explicit: ”äro delarne lika; hafwe då broder, eller den, som ärfwer broders lott, rättighet att systers lott till sig lösa”.¹⁴⁰ En bakgrund till bestämmelsen var, åtminstone enligt den officiella debatten, en rädsla för att döttrars större arvslotter skulle leda till en alltför långtgående hemmansklyvning.¹⁴¹ Denna farhåga tog sig snart starkare uttryck och på 1850-talet infördes tillfälliga inskränkningar i rätten att dela jord.¹⁴² Någon återgång till äldre principer var det emellertid inte fråga om och under senare delen av 1800-talet luckrades åtskilliga delar av jordlagstiftningen upp.

Restriktionerna för arvejord försvann i praktiken med 1857 års testamentesbestämmelser, som gjorde det tillåtet att testamentera bort arvejord.¹⁴³ Några år senare avvecklades även bordsrätten.¹⁴⁴ Samtidigt mjukades bestämmelserna om hemmansklyvning ånyo upp och 1881 släpptes jorrdelningen i princip helt fri.¹⁴⁵ Ett knappt decennium senare väcktes förslag om att slutligt upphäva regeln om söners rätt att lösa ut systrar. Att detta motiverades med att bestämmelsen var ”i strid med den i lag antagna grundsatsen om lika arfsrätt” trots att den hade tillkommit samtidigt illustrerar tydligt hur synsättet hade förändrats under loppet av en dryg mansålder.¹⁴⁶ Eftersom argumentet att stävja hemmansklyvning dessutom hade fallit ifrån beslutade riksdagen 1890 slutligt att ta bort söners företräde till jord.¹⁴⁷ Därmed hade den äldre egendomsordningens principer om jordens bundenhet till slakten, jordsplittringens begränsning och mäns företräde till jord förändrats i grunden.¹⁴⁸ Frågan är nu hur dessa förändringar påverkade generationsväxlingen i praktiken.

Sammanhållning, splittring eller samägande?

Den lika arvsrätten medförde att splittringen av egendom mellan arvingarna ökade. Samtidigt försvann de tidigare reglerna för hur sammanförandet av arvslotterna skulle genomföras. Hur generationsväxlingens andra moment skulle lösas blev därmed något som varje familj fick lösa internt. Det är dock svårt att dra några säkra slutsatser om vilka effekter dessa förändringar i realiteten fick, eftersom konkreta undersökningar i stor utsträckning saknas. Baserat på det fåtal studier som gjorts vill jag ändå föra ett tentativt resonemang om tre möjliga scenarion. Det mest troliga är att de ökade frihetsgraderna inte fick några större följder på gårdsnivå och att enheter fortsatt hölls samman över generationerna. Det berodde dock inte på att den lika arvsrätten kringgicks, tvärtom tyder allt på att den nya lagstiftningen respekterades.¹⁴⁹ Döttrar fick således lika mycket i arv som sina bröder, men det var fortsatt de senare som i slutändan löste in sina medarvingar och övertog gården.¹⁵⁰ Det finns bara några enstaka studier som berör arvsförhållanden under det tidiga 1900-talet, men de pekar på att lagstiftningens förväntan om att frågan om arvslotternas samlande skulle lösas inom familjerna i huvudsak uppfylldes. Det konstaterade även den så kallade Lagberedningen, som under mellankrigstiden omarbetade ärvdabalkens bestämmelser. I ett av sina betänkanden redogjorde beredningen för hur inlösenreglerna successivt avvecklats och diskuterade om särskilda åtgärder behövdes för att ”undvika arvfallen egendoms fördelning på alltför många händer”.¹⁵¹ Något sådant behov ansågs emellertid inte föreligga; frågan löstes ”i praktiken regelmässigt på den godvilliga överenskommelsens väg”, vanligen genom att ”en delägare efter avtal med de övriga övertog dessas lotter mot vederlag”.¹⁵²

Mycket tyder således på att gårdar fortsatt hölls samman och att inlösen verkställdes på frivillig väg. Däremot innebar den lika arvsrätten att äktenskapet blev mer betydelsefullt för den son som stod i begrepp att ta över gården. Kostnaden för att lösa ut medarvingar ökade betydligt och män blev, som Maria Sjöberg understryker, mer beroende av den egendom som hustrun medförde i boet.¹⁵³ En möjlig följd av de nya förutsättningarna var att den ekonomiska

differentieringen inom bondeklassen ökade. Just en sådan utveckling framträder i Sofia Holmlunds studie av arvsöverlåtelse i den uppländska socknen Estuna. I slutet av 1800-talet hände det där att stora gårdar splittrades upp i småbruk som i flera fall såldes vidare av arvingarna.¹⁵⁴ Även Ulla Rosén, som undersöker ägobyten i Kumla, finner att smålotter och mindre jordlägenheter ökade i antal under 1800-talets slut.¹⁵⁵ För att förklara denna utveckling pekar Holmlund på två viktiga skäl: uppkomsten av alternativa försörjningsmöjligheter utanför jordbrukssektorn och förändrade maktförhållanden inom familjen. Ett mindre jordbruk kunde nu kombineras med lönearbete – och även små gårdar gav ägaren rätt till den statusfyllda titeln hemmansägare. När behovet av att underordna sig sina föräldrar inte längre var lika starkt kunde arvingar, istället för att få en mindre ekonomisk ersättning för sin arvsandel, kräva delning av jorden, antingen för eget bruk eller för att sälja sin lott på öppna marknaden.¹⁵⁶

Holmlund visar att den nya lagstiftningen – friheten att dela jord samt döttrars rätt att både ärva lika och behålla sin lott – kunde medföra att både gårdar och familjer splittrades. Oviljan till uppoffring för ”familjens bästa” var omdebatterad i samtiden och konservativa skribenter tolkade dylika tendenser som tecken på en upplösning av bondesamhällets grundläggande värden.¹⁵⁷ Den förändrade lagstiftningen kunde emellertid också få rakt motsatt följd. För att en gård skulle splittras krävdes nämligen att minst en arvinge drev igenom en skarp uppdelning av jorden. Om arvingarna underlät att vidta några åtgärder kvarstod ägandet och förvaltningen på dödsboet och dess delägare. Rättsläget för ägande och förvaltning i sådana fall var länge påtagligt oklart, vilket bör tolkas som att ägandeformen inte hade någon större betydelse.¹⁵⁸ När regelverket förtydligades under 1920- och 1930-talen, i samband med Lagberedningens revision av ärvdabalken, var ett grundläggande antagande att dödsbon utgjorde en temporär ägandeform i avvaktan på ett nära förestående arvskifte.¹⁵⁹ Samtidigt tillstod Lagberedningen att dödsbon i vissa fall kunde bestå under en längre tid, särskilt inom den jordbrukande befolkningen. Ett exempel var när en viss delägare ”anses böra övertaga en lantegendom, [men]

till följd av underårighet ännu ej är i tillfälle därtill”.¹⁶⁰ I samband med att beredningen diskuterade syskons arvsrätt konstaterades emellertid att egendom inom jordbrukarbefolkningen ”stundom behålles oskiftad mellan syskonen”.¹⁶¹ Det hade enligt Lagberedningens mening sin grund i en djupt grundad samhörighetskänsla mellan syskonen, vilka sades ”känna det som en naturlig förpliktelse att vid behov understödja och hjälpa varandra”.¹⁶² Formuleringen antyder att det främst var yngre syskon som tidigt mist en förälder beredningen hade i åtanke, men hur länge egendomsgemenskapen i sådana fall tänktes bestå är oklart.

Ett fortsatt ägande i dödsboets form var *en* möjlig samägandeform, men även när egendomen på pappret skiftats mellan delägarna och dödsboet därmed upplösts, kunde den behållas under gemensam förvaltning. Om ingen arvinge bröt ut sin lott för eget bruk eller inlöste de övriga, bestod samägandet. Det är iögonfallande att samma år som söners rätt att lösa ut sina systrar utrangerades ur lagboken, aktualiserade en riksdagsmotion frågan om rättsregler för sådan samägd egendom. Även om motionen inte rakt av tog sin utgångspunkt i den ändrade arvslagstiftningen är det belysande att motionären, andrakammarledamoten Carl Nyström, utgick från en situation där flera personer ”genom arf eller gåfva eller på annat dylikt sätt [...] blifva gemensamma ägare till en fastighet”.¹⁶³ Nyström menade att erfarenheten visade att sådana ägandeförhållanden ofta resulterade i tvister och söndring och påtalade särskilt att egendomens skötsel kunde bli lidande. Medan förvaltning av exempelvis bolag och föreningar var reglerad saknades emellertid bestämmelser om den gemensamma förvaltningen av samägda fastigheter. Han yrkade på att frågan borde utredas och regleras i lag.¹⁶⁴ Nyströms förslag vann så småningom bifall, och efter att saken utretts och breddats till att även omfatta lösegendom antogs 1904 den så kallade samägandelagen. Den fastslog att alla delägarna hade lika rätt och att förvaltningen över det samägda i sin helhet krävde samtliga delägares godkännande.¹⁶⁵

Att lagstiftningsåtgärder alls blev en fråga indikerar att samägande mellan arvingar förekom, men hur vanligt det var är omöjligt att säga. Lagberedningens uppgift att syskon ibland behöll gårdar oskiftade

är lika svårbedömd, särskilt som beredningen inte underbyggde sina resonemang med empiriska data. Det finns dock andra tecken på att samägande mellan arvingar blev mer utbrett i början av 1900-talet. I en studie av ägandeförhållandena i tre Västgötasocknar kunde jag visa att samägande ökade kraftigt efter sekelskiftet 1900. Vid andra världskrigets slut utgjorde de mer än en tredjedel av alla ägoenheter. Förändringen var emellertid inte enbart kvantitativ. Samägandet tenderade att bli mer utsträckt över tid och många dödsbon kunde bestå under flera decennier.¹⁶⁶ En statlig utredning 1937 om jordbrukets skuldsättning fann ett likartat mönster. Baserat på uppgifter från en enkätundersökning till bland annat landets häradshövdingar konstaterade utredningen att det på flera håll i landet förekom att jordbruk drevs vidare som sterbhus, även om företeelsen inte någonstans sades vara vanlig. Tillvägagångssättet uppgavs särskilt förekomma då någon arvinge var omyndig – eller ”då dödsbodelägarna äro syskon och alla äro ogifta”.¹⁶⁷

Familj, individ och kön

Förändringarna i egendomsordningen under 1800-talet fick sannolikt flera följder och olika förfaringssätt existerade parallellt. För att kunna dra mer säkra slutsatser behövs ytterligare undersökningar av hur egendomen hanterats i praktiken, men ett rimligt antagande är att generationsväxlingen på de flesta gårdar även fortsatt slutade med att en arvinge löste ut sina medarvingar. Det finns dock flera uppgifter som tyder på att inlösensprocessen i många fall avstannade genom att arvingar antingen splittrade gårdar i flera småbruk eller under en längre tid fortsatte äga egendomen tillsammans.

Bakom båda dessa fall anas en spänning mellan familj och individ, vilken dock kunde ge olika resultat. Holmlund menar att splittringen av gårdar kan ses som ett hävdande av individens intressen på familjens bekostnad, vilket frammanar ett konfliktperspektiv mellan arvingarna. En likartad motsättning skymtar i Carl Nyströms motion från 1890, med skillnaden att följderna inte blev splittring utan ett fortsatt samägande. De individuella intressena kunde med andra ord ge olika utfall. Det är dock intressant att dessa spänningar

tycks ha förstärkts vid samma tid som tvånget att lösa in försvann och generationsväxlingens andra moment i högre grad blev en fråga för familjerna att lösa på egen hand. Den ökade friheten bör således inte tolkas som att familjen som kollektiv aktör blev mer central. Det var i första hand den enskilde arvingen som såg sina valmöjligheter öka. Han eller hon kunde försöka köpa ut sina syskon, låta sig bli utköpt, bryta ut sin andel till en egen fastighet eller nöja sig med att behålla sin jordlott. Eftersom den gemensamma förvaltningen fordrade enighet mellan delägarna gav den dessutom i princip varje arvinge vetorätt.

Följden kan mycket väl – delvis beroende på den lokala jordmarknadens utveckling – ha blivit en skarpare spänning mellan individuella och mer kollektiva familjestrategier. Det bör emellertid understrykas att den centrala rättsliga förändringen hade att göra med kön. Fram till 1890 kunde söner med lagligt tvång lösa ut döttrar, men därefter kunde den kvinna som så önskade behålla sin ärvda bit jord. En möjlig tolkning är således att de ökade spänningarna inte främst rörde förhållandet mellan individ och kollektiv, utan mellan arvingar av olika kön. Om kvinnor i kraft av den förändrade lagstiftningen i ökad utsträckning behöll sin ärvda jord istället för att köpas ut kunde konsekvenserna bli just de beskrivna: splittring eller samägande.

Resonemanget ovan är av tentativ natur, men illustrerar hur förändringar i generationsskiftet kunde ge olika följdverkningar. I hur stor utsträckning behöll kvinnor sin jord? Speglar ett ökat samägande att generationsskiftet avstannade på grund av konflikter mellan arvingarna? För att komma vidare i diskussionen behöver de vidare ramarna för jordbruket belysas. De val som gjordes vid generationsväxlingar uppstod inte i ett vakuum och valmöjligheterna förändrades över tid. I takt med att den statliga regleringen av jordbruket blev allt starkare under 1900-talets första hälft kan handlingsalternativen kopplas till förändringar i den statliga jordbrukspolitiken. Det är därför på sin plats att skissera några av dess huvuddrag.

Från småbruk till normjordbruk

Den uppluckrade jorddelningslagstiftningen var en viktig faktor bakom framväxten av småbrukar- och egnahemsrörelserna efter sekelskiftet 1900.¹⁶⁸ Dessa uppstod i ett komplicerat samspel mellan en rad samtida skeenden. Det enskilt viktigaste var emigrationen, ett problem som växte till enorma proportioner och framträdde som en nationell ödesfråga under seklets första årtionde.¹⁶⁹ En central orsak till utflyttningen ansågs ha varit dåliga villkor inom jordbruket, och den insikten satte ambitionerna för jordbrukspolitiken under 1900-talets första decennier. Inledningsvis var målet att få till stånd bättre villkor och boendeförhållanden för jordbrukets arbetare genom uppförandet av bostadsegnahem, enheter med begränsad areal som inte var avsedda att utgöra självständiga jordbruk.¹⁷⁰ I kombination med en annalkande brist på lantarbetare och rädsla för en uppskruvad urbanisering utvecklades emellertid målsättningen till att skapa småbruk, och för att stödja nybildning av sådana inrättades under seklets första decennium en statlig lånefond. Ursprungligen anslogs 10 miljoner kronor för en femårsperiod, men utlåningen tog snabbt fart och under 1920-talet förmedlades mellan 16 och 18 miljoner kronor årligen.¹⁷¹ Gränserna för vad som kunde klassas som ett småbruk var vaga i samtiden och senare forskning har främst arbetat med kriterier för areal och arbetsförhållanden. Med utgångspunkt i tiden runt sekelskiftet 1900 menar exempelvis Nils Edling att småbruk vanligen inte var större än omkring åtta hektar och att de helt sköttes av jordbrukarfamiljen.¹⁷²

Småbrukarpolitiken var livlig under hela 1920-talet, men i början av 1930-talet tilltog problemen. Småbrukens höga belåning i kombination med svårigheter att finna avsättning för produkterna gjorde dem extra sårbara när trettiotalskrisen bröt ut. Situationen underlättades knappast av att möjligheterna till biinkomster samtidigt minskade. På kort tid förändrades bilden av småbruken. Många av dem ansågs inte vara bärkraftiga nog och när mekaniseringstakten i jordbruket ökade fram på 1940-talet blev de snabbt akterseglade av större gårdar.¹⁷³ Att emigrationen i princip hade upphört och småbrukarna inte levde i det tillstånd av frihet och självägande som idealbilden gjort gällande bidrog till krisstämpeln. Folklivsforskaren

Småbrukets fördelar och möjligheter diskuterades livligt i början av 1900-talet. Modell av östgötskt småbruk, skapad för en utställning 1911 arrangerad av Nationalföreningen mot emigration. Foto: Peter Segemark/Nordiska museet.

och radiojournalisten Ludvig ”Lubbe” Nordström, som kartlade det lortiga Sverige i en serie reportage i mitten av 1930-talet, skildrade talande nog småbruken under epitetet ”paradiset som sprack”.¹⁷⁴

För att komma tillrätta med problemen tillsattes 1936 en statlig egnahemsutredning. I sitt betänkande konstaterade denna att nära två tredjedelar av alla egnahemslån hade gått till redan bebyggda enheter, vilket ur nybildningssynpunkt var ett stort misslyckande.¹⁷⁵ Samtidigt fanns närmast en överproduktion av jordbruksprodukter för den svenska marknaden och den växande industrisektorn krävde mycket arbetskraft. Utredningen drog slutsatsen att det inte längre förelåg något behov av nya jordbruksenheter. Målet skulle istället vara att med tillskottsjord och sammanslagningar skapa fullvärdiga jordbruk som kunde försörja en familj.¹⁷⁶ Med stöd av uppgifter från bland annat landets kommunalnämnder ringade utredningen in enheter om åtminstone tio till femton hektar åker, samt på de flesta orter därtill ett par hektar skog, som framtidens ideal.¹⁷⁷

Med omläggningen av småbruksverksamheten följde en omprövning av hela den statliga jordbrukspolitiken. Uppdraget att staka ut en framtida riktning lades på 1942 års jordbrukskommitté. I

sitt huvudbetänkande 1946 satte de upp tre mål: inkomstmålet, produktionsmålet och effektivitetsmålet. Inkomstmålet fastslog att jordbrukarnas inkomster skulle följa utvecklingen för andra jämförbara grupper, särskilt industriarbetarna. Det skulle realiseras genom att staten bidrog till att hålla uppe priserna på jordbruksprodukter. Produktionsmålet, en direkt följd av erfarenheter under världskriget, innebar att Sverige vid eventuellt krig eller avspärning från världsmarknaden skulle vara självförsörjande på jordbruksprodukter. Till skillnad från de två övriga målen var effektivitetsmålet mer praktiskt utformat och fastslog att små jordbruk skulle läggas ner eller slås samman till mer bärkraftiga enheter.¹⁷⁸

Effektivitetsmålet var en logisk fortsättning på den nyorientering av egnahemsverksamheten som skett vid 1930-talets slut. Ambitionerna ställdes dock högre. Förbättringen av jordbruket bestod i dels en inre rationalisering, varmed förstods tekniska förbättringar av olika slag, dels en yttre rationalisering, som gällde storlek och sammanslagningar av lämpliga brukningsdelar. Huvudmålet för den senare skulle enligt kommittén vara att skapa normjordbruk: bärkraftiga jordbruk med 20–30 hektar åker. Enheter med mindre areal ansågs vara förenade med en rad problem vad gällde drifts-ekonomi och effektivt nyttjande av arbetskraften. En total omläggning av jordbruksstrukturen till enheter över 20 hektar ansågs dock vara en på tok för ambitiös målsättning. År 1944 fanns det i Sverige 410 000 brukningsenheter varav enbart 35 000, knappt nio procent, omfattade mer än 20 hektar. Målet inskränktes därför till att skapa lönsamhet på basjordbruk i storleksklassen 10–20 hektar, ett nog ambitiöst mål med tanke på att knappt en fjärdedel av alla brukningsenheter var större än 10 hektar 1944.¹⁷⁹ Jordbrukets struktur satte följaktligen tydliga gränser och medförde även att rationaliseringstakten fick anpassas. Även om avsikten var att jordbruken skulle kunna försörja brukarfamiljen bedömde kommittén att det av sociala skäl var nödvändigt att under en relativt lång tid stödja även jordbruk på mindre än 10 hektar.¹⁸⁰ Förslagen från Jordbrukskommittén bifölls i allt väsentligt av riksdagen genom antagandet av 1947 års jordbruksreform.¹⁸¹

För att förverkliga den nya jordbrukspolitiken krävdes effektiva

De regionala lantbruksnämnderna var sammansatta av lokala politiker och jordbrukare och erhöll snabbt en maktposition bland annat genom sin rätt att avgöra jordförvärsärenden och bevilja medel för teknisk rationalisering. Lantbruksnämnden i Gävleborg på besök i Yxbo by i Hälsingland, maj 1956. Foto: P.W. Häger/Länsmuseet i Gävleborg.

verktyg och ett sådant var jordförvärvslagen. Den hade sin grund i förhållandena på jordmarknaden. Förändringarna i egendomsordning under 1800-talet hade inneburit att jord i större utsträckning kunde köpas och säljas fritt. Handeln försiggick huvudsakligen inom böndernas led, men successivt började andra kapitalstarka aktörer ge sig in på marknaden och lägga under sig jord. Jordbrukarna själva påtalade tidigt problemen med denna utveckling och under första hälften av 1900-talet skärptes konflikten, särskilt i samband med världskrigen. Jordförvärvslagen trädde i kraft hösten 1945 för att förhindra att jord blev ett spekulationsobjekt.¹⁸² Lagen innebar att staten, genom nyinrättade lantbruksnämnder i varje län, skulle kontrollera enskilda jordtransaktioner och kunde sätta stopp för dem om köparen inte tillhörde den jordbrukande befolkningen.

I den bakomliggande propositionen underströks samhällets behov att värna ”ett starkt och bärkraftigt jordbruk som handhaves av en självvägande och självständig jordbruksbefolkning”.¹⁸³ Genom jordförvärvslagen blev fastighetsmarknaden starkt reglerad, men lagen lämnade ett stort undantag: egendom som överfördes inom familjen behövde inget tillstånd.¹⁸⁴ Uppfattningen om familjens rätt till bestämmande över egendom var således grundläggande och släktundantaget kom att utgöra en viktig del av jordförvärvslagstiftningen under hela 1900-talet.¹⁸⁵ Men vilken familj var det som avsågs?

Familj, jordbruk och familj jordbruk

Det var Egnahemsutredningens slutbetänkande 1938 som på allvar etablerade begreppet ”familj jordbruk” i den offentliga debatten.¹⁸⁶ Utredningen arbetade fram en modell med tre storleksgrupper för egnahemsverksamheten: bostäder utan jordbruk, stöd jordbruk där en eller flera familjemedlemmar fick sin huvudsakliga inkomst utanför jordbruket, samt familj jordbruk där jordbrukarfamiljen skulle ”erhålla full sysselsättning och försörjning utan att behöva vara beroende av arbetstillfällen utom det egna jordbruket”.¹⁸⁷ Brukningsenheten skulle därtill inte vara så stor att den blev beroende av annan arbetskraft än familjemedlemmarnas.¹⁸⁸ Familj jordbruket definierades därmed utifrån behov av och tillgång till arbetskraft. I betänkandena från 1942 års jordbrukskommitté var det ofrånkomligt att familj jordbruk berördes, trots att kommittén försökte distansera sig från småbrukspolitiken. Med sin inriktning på basjordbruk i storleksklassen 10–20 hektar kom deras förslag i praktiken att fullfölja tankegången om en satsning på bärkraftiga jordbruk byggda på familjemedlemmars arbetskraft.¹⁸⁹

Familj jordbruket blev således en grundpelare i efterkrigstidens jordbrukspolitik. Jordbrukets status och beskaffenhet på dessa enheter diskuterades i detalj, men betydligt mindre uppmärksamhet ägnades åt begreppets förled. Vilka utgjorde egentligen familjen? Tystnaden bottnade i ett självklart och samfällt antagande: både Egnahemsutredningen och Jordbrukskommittén föreställde sig en

kärnfamilj bestående av en manlig jordbrukare med hustru och minderåriga barn.¹⁹⁰ Satsningen på familj jordbruk byggde på en tydlig familjeideologi och motiverades allmänt med att ”innehavaren och hans familj” skulle garanteras full sysselsättning och försörjning.¹⁹¹ I ett försök att beräkna familjens arbetskapacitet utgick Egnahemsutredningen från arbetsförhållandena inom en ”normalfamilj”, en beteckning som avsåg ”1,5 fullgod manlig och 1 fullgod kvinnlig arbetskraft eller sammanlagt 2–3 reducerade manskrafter (den kvinnliga uppskattad till 0,8 manlig)”.¹⁹² I ett av Jordbrukskommitténs betänkanden, där normjordbruk om minst 20 hektar anfördes som det ideala, framhölls dock ett vidare familjebegrepp som önskvärt: att ”de egentliga bondejordbruken mera allmänt vore av sådan storlek, att de kunde bereda jämn sysselsättning åt två män”.¹⁹³ Tanken var att det på sådana enheter skulle finnas två separata hushåll: jordbrukarfamiljen och en anställd arbetare som, om han kunde beredas egen bostad, även borde vara gift. En sådan lösning ansågs underlätta för bondehushållets familjebildning: ”då sonen önskade bilda eget hem, skulle han kunna göra detta genom att övertaga den bostad de anställda tidigare innehaft”.¹⁹⁴

Irène Flygare, som granskat genusrelationer i den svenska jordbruksdebatten, konstaterar att 1940-talets familjeideal bestod i flera decennier och understryker att familjen skildrades som ett tämligen oproblematiskt begrepp. Den antogs kort och gott bestå av en manlig jordbrukare, en hustru och några små barn. Jordbrukarfamiljen kom därmed enligt Flygare att framstå som statisk, helt fristående från släktingar och andra sociala nätverk. Den utvidgade familjen lyste med sin frånvaro; här nämndes inga bröder eller systrar, inga fastrar eller morbröder och – kanske mest överraskande – ingen äldre generation.¹⁹⁵ Den moderna kärnfamiljen i familj jordbruket framträdde som i ett vakuum. Dels höll den sig för sig själv utan att söka arbete utanför hemmet, dels klarade den sig helst själv, utan att anlita annan arbetskraft. Vänder vi blicken bort från arbets- och brukarförhållanden för att istället granska familjerelationernas betydelse för äganderätten framträder emellertid ett helt annat familjeideal. Ett belysande exempel återfinns i Lagberedningens förslag till ny ärvdabalk 1925. I en bred historisk översikt konstaterades

att släkten som social och ekonomisk institution till följd av samhällsutvecklingen tappat i betydelse, och att en allt starkare tonvikt nu lades på individen och ”den trängre krets [...] som familjen utgör”.¹⁹⁶ Lagberedningen föreslog därför att arvsrätten inte längre borde utgå från blodsband utan från ”känslan av en på skyldskap grundad ekonomisk och social samhörighet”.¹⁹⁷

I denna samhörighet ingick förstas bröstarvingar, föräldrar och syskon, men Lagberedningen inkluderade dessutom syskonbarn och föräldrars syskon. Utvidgningen motiverades med den gängse ”uppfattningen hos den jordbesittande befolkningen”.¹⁹⁸ Jordbrukarnas familjeideal fordrade med andra ord ett vidare familjebegrepp, och Lagberedningen poängterade den historiska bakgrunden och bondebefolkningens emotionella relation till släktens gårdar.¹⁹⁹ Detta utvidgade familjeideal återspeglades även i jordförvärvslagstiftningen. Med relativt vidlyftiga undantag för släkttransaktioner – 1948 års jordförvärvslag lämnade undantag inte enbart för make och avkomlingar utan även för syskon och syskonbarn – skapades en ordning där jordägandet kopplades samman med en betydligt större släktgrupp än kärnfamiljen.²⁰⁰ Därmed lämnades en mycket stor andel av jordmarknaden utanför jordförvärvslagen.²⁰¹ Målet att skydda böndernas jord från andra spekulanter uppnåddes således genom att jordägandet gjordes till en familjeangelägenhet inom en tämligen utvidgad familj, där alla slags egendomsrelationer mellan exempelvis syskon undantogs från prövning.

Kontrasten mellan de två familjeidealerna är tydlig: ifråga om arbetskraft och jordbruksdrift står kärnfamiljen ensam och skildras närmast utan nära anförvanter, men när det kommer till ägandefrågor har de senare sin givna plats. Förklaringen till att dessa två synsätt förekom samtidigt kan sökas i den utveckling jordbruksfrågorna fick under 1900-talets första hälft. Det går en tydlig linje från 1940-talets jordbrukspolitik tillbaka till sekelskiftets småbrukaranda. Nils Edling, som ingående har granskat den politiska debatten om småbruken, framhäver att denna politik i vissa avseenden var en sorts familjepolitik eftersom den ”bars upp av bestämda familjeideal”.²⁰² Han menar att decennierna runt sekelskiftet var en brytningstid, där uppfattningen om manligt och kvinnligt var

under stark debatt. Satsningen på egnahemsbildning, med tydligare definierade roller för man och hustru, framställdes politiskt som ett sätt att främja ett borgerligt familjeideal och normalisera de omdebatterade förhållandena.²⁰³ Politiken utgick från ”kärnfamiljens intimitet med pappa, mamma och barn avskilda i ett eget hus” och hade ”den kunnige småbrukaren som tillsammans med hustru och barn drev ett litet, arbetsintensivt jordbruk” som mål.²⁰⁴ 1940-talets jordbrukspolitik övertog i stora drag detta perspektiv och ärvde även kärnfamiljsidealet. Att denna familj framstod som så isolerad från ett vidare släktsammanhang bör ses ur samma perspektiv. Småbrukarpolitiken syftade till nybildning av jordbruk; jordens historiska anknytning, släktskap och generationsväxlingar hade ingen naturlig plats i den strävan.

Motsättningen mellan de två familjeidealen framträder kanske allra tydligast i diskussionen om den så kallade förköpslagen. Bakgrunden till denna var att staten behövde ett kraftfullt verktyg för att verkställa strukturrationaliseringen, och förköpslagen innebar statlig förtur till jord som utbjöds på den öppna marknaden. I likhet med jordförvärvslagen hade även förköpslagen ett familjeundantag, men här kom de två synsätten på familjen i konflikt med varandra. Visserligen anmärkte 1942 års jordbrukskommitté att när enheter ”i flera generationer ägts och brukats i samma släkt” kunde det vara rimligt med någon form av undantag för ”barn eller eljest, till nära anhöriga”.²⁰⁵ I slutändan höll dock utredningen fast vid sin snävare familjeuppfattning: enbart maka och barn föreslogs som undantag. Det erkändes att det fanns fall där transaktioner mellan syskon kunde vara rimliga – exempelvis om en äldre bror hade förvärvat föräldragården och senare ville överlåta den till en yngre bror – men att ge syskon en ovillkorad rätt att handla med varandra sågs som riskabelt; ”detta skulle nämligen innebära, att man skulle avstänga rationaliseringsorganen från möjligheten att använda förköpsrätten i vissa fall, där inga berättigade hänsyn kunna åberopas för ett dylikt undantag, och där undantaget även skulle vara till men för rationaliseringsarbetet”.²⁰⁶ När förslaget sändes på remiss försvarades emellertid det vidare familjeidealet av ett flertal instanser som ville se en betydligt bredare undantagsrätt för

transaktioner mellan familjemedlemmar. Regeringen valde slutligen en medelväg och utvidgade undantaget till att även gälla försäljning till syskon.²⁰⁷ Som kommer att framgå längre fram i kapitlet var Jordbrukskommitténs oro för egendomsförhållandenas effekt på rationaliseringsarbetet inte helt obefogad.

Både jordförvärvslagen och förköpslagen slöt således upp bakom tanken att jord skulle ägas och överföras inom familjen. Medan lagstiftningen gav stora möjligheter för staten att påverka hur jord fördelades mellan olika grupper, innehöll regelverket inga verktyg för att påverka egendomsfördelningen inom familjer. Trots målet att slå ihop brukningsenheter och rationalisera jordbruksstrukturen diskuterades inga förbud mot att dela upp jord vid generationsväxlingar och det framfördes över huvud taget inga synpunkter om risker för splittrat ägande eller samägande. Kungstanken var fortsatt att generationsväxlingen inom familjen skulle verkställas på frivillighetens väg. Inlösen mellan syskon var en naturlig del i generationsväxlingen och borde få fortgå. Förändringarna i jordbrukspolitiken bör emellertid också ha påverkat vilka handlingsalternativ som var möjliga vid generationsväxlingen. Att splittra gårdar för att därigenom skapa flera småbruk – antingen för eget bruk eller för att sälja vidare – kunde möjligen utgöra ett alternativ när småbrukspolitiken stod på sin topp. När politiken växlade spår och statsstöden för mindre jordbruk upphörde torde det ha tätt sig orealistiskt.

Till den politiska förändringen kom de effekter som övergången till ett mer animaliebaserat jordbruk fick. Enligt Ulrich Lange fick den avgörande följderna för jordbrukets viktigaste ekonomibyggnad – ladugården. Mjölkproduktionens ökade betydelse krävde mer utrymme och decennierna runt sekelskiftet 1900 började även byggnadssättet förändras, från ett traditionellt och småskaligt byggande i timmer till större ladugårdar i stolpverk, gråsten och tegel.²⁰⁸ Det blev högkonjunktur för ett modernt ladugårdsbyggande. Utifrån en analys av beståndet i tjugo socknar 1939 visar Lange att ladugårdarna i huvudsak var byggda efter sekelskiftet och alltså förhållandevis nya.²⁰⁹ Själva byggnaderna blev ekonomiskt viktigare och mer värdefulla, en utveckling som fortsatte under de efterföljande decennierna. Byggnadernas ökande investeringskostnader

gjorde det inte bara orimligt att splittra fungerande enheter i småbruk, även regelrätta hemmansklyvningar måste ekonomiskt ha framstått som ett allt mer orealistiskt alternativ. Det bör därför ha funnits en ökad strävan att hålla samman gårdarna. Vad innebar det i praktiken? Fullföljdes generationsväxlingen så att en arvinge övertog gården eller blev samägande mellan syskon vanligtare?

Den nya jordbrukspolitikens rivstartade vid 1940-talets slut och under det följande decenniet gick omvandlingen fort. För att kunna ha översikt över denna utveckling uppstod tidigt ett behov av en genomgripande jordbruksstatistik. Statistiska centralbyråns jordbruksräkningar, som normalt genomfördes vart femte år från 1927, gav vissa grundläggande data, men de följdes snart av specialstudier som belyste olika skeden i jordbruksutvecklingen.²¹⁰ Denna jordbruksstatistik gav uppgifter om arealer, brukningsföretag, arbetskraft, djurbesättningar, teknik och skördeutfall, men innehöll märkligt nog mycket knapphändig information om ägandeförhållanden. I 1944 års jordbruksräkning analyserades ägandet enbart utifrån ägarkategorierna staten, andra samfälligheter, aktiebolag och enskilda ägare. Någon vidare uppdelning av det enskilda ägandet, som var den helt dominerande kategorin, gjordes inte.²¹¹ Före 1950 är det därför svårt att utifrån offentliga uppgifter och statistik bryta ner ägandeförhållandena på ett sätt som gör det möjligt att analysera samägandets praktik över tid. I nästa kapitel gör jag ett försök att belysa ägandeförhållandena utifrån andra källmaterial, men först ska utvecklingen efter 1950 granskas. Fyra delperioder utkristalliserar sig, grovt sett en per decennium.

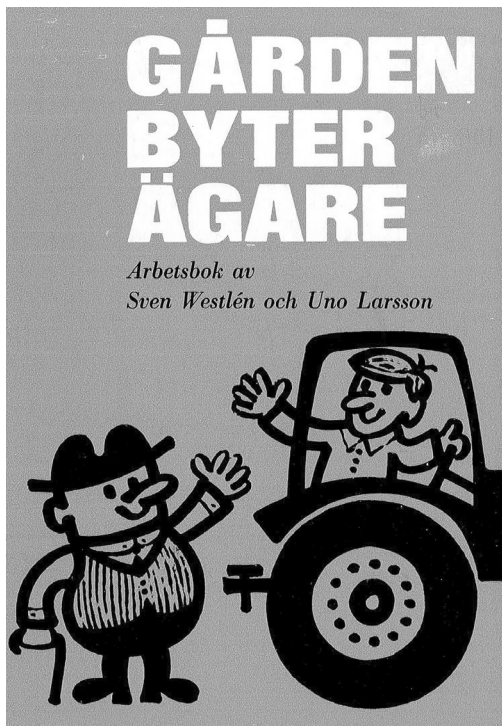
Femtiotal: samägande identifieras som problem

De rudimentära ägaruppgifterna i den officiella statistiken var en anledning till att Jordbrukets utredningsinstitut, som formellt sorterades under Sveriges lantbruksförbund (senare LRF), under 1950-talet genomförde en mer ingående jordbruksstudie där ett urval om 9 000 brukningsenheter följdes under en tioårsperiod.²¹² Undersökningen visade i ett flertal rapporter att såväl antalet jordbruk som den totala åkerarealen minskade kraftigt under

1950-talet.²¹³ Totalt lades under decenniet nästan vart femte jordbruk i Sverige ned – i genomsnitt fjorton om dagen.²¹⁴ Nedläggningen drabbade emellertid inte alla ägarkategorier: jordbruk som ägdes av sterbhus eller av flera ägare gemensamt hade tvärtom blivit fler. Sinsemellan var de två kategorierna till förväxling lika; det hade rentav ”vid bearbetningen varit svårt att skilja på dessa båda ägareformer”.²¹⁵ Grunden till detta var att de båda ägarkategorierna hade samma ursprung: flerägda enheter sades vanligen uppkomma ”genom att ett sterbhus skiftas och flera av delägarna – i många fall ogifta syskon – enas om fortsatt samägande”.²¹⁶

Uppgifter om att dödsboägandet ökat i omfattning framfördes under 1950-talet även i andra sammanhang. I 1954 års förslag till ny ärvdabalk sades det ”i viss utsträckning” förekomma att ett dödsbo lämnades ”oskiftat under avsevärd tid”, en utveckling som ansågs ”väcka betänkligheter”.²¹⁷ Det var dock först med rapporterna från Jordbrukets utredningsinstitut som omfattningen framgick. Sammanlagt tillhörde 1961 inte mindre än tolv procent av den svenska åkerarealen flerägda brukningsenheter och dödsbon.²¹⁸ Många dödsbon hade bestått i åtskilliga år och samägande tycks dessutom ha varit vanligare på större enheter. Bara mellan 1951 och 1956 ökade andelen sterbhus med 5 procent på enheter om 10–20 hektar och mer än 20 procent på enheter om över 20 hektar.²¹⁹

Samägandet ökade således, men vad berodde det på? I rapporterna från Jordbrukets utredningsinstitut märks en glidning i synen på problemet. Inledningsvis tolkades utvecklingen ur ett ekonomiskt perspektiv och det förutsattes att de flesta arvingarna hade lämnat landsbygden men behållit sin arvslott i gården. Det illustrerades med ett scenario där en son övertagit driften och hans syskon lämnat jordbruket och hembygden. En sådan utveckling kunde lätt låsa egendomsförhållandena; för den kvarvarande sonen var det svårt att ackumulera kapital för att kunna lösa ut syskonen, vilka i sin tur såg gården som en möjlighet till god avkastning för att i framtiden kunna sälja sin andel till ett bra pris och omvandla sin inestående fordran till kapital.²²⁰ I förlängningen kunde traditionella värden vara hotade och den ”hävdvunna successionen far–son inom jordbruket äventyras”.²²¹

Den dominerande bilden, i såväl praktik som ideal, var att gården normalt överfördes från far till son. Framsidan till kursmaterialet från lantbrukarnas korrespondensskola LTK skildrade 1965 generationsväxlingen som en manlig angelägenhet. Den äldre mannen vinkar av den yngre, traktorn illustrerar framtiden.

I det ökade samägandet anades således en underliggande konflikt mellan arvingar med motsatta mål. Denna konflikt fogades in i den för samtiden aktuella motsättningen mellan land och stad: utvecklingen riskerade medföra att en allt större del av jorden genom arv överfördes till "den icke-jordbrukande delen av befolkningen", till men för den egentliga jordbruksbefolkningen.²²² I grunden framträder här en ny syn på familjens överhöghet och förmåga att lösa generationsskiftet. Den tidigare linjen kan sägas ha varit att skydda familjen från otillbörlig konkurrens på jordmarknaden och utgå från att arvskiftet löstes mellan arvingarna utan statens inblandning. I utredningarna från Jordbrukets utredningsinstitut bryter ett nytt

synsätt in. När arvingar i allt högre grad lämnade landsbygden och därmed inte längre räknades till den jordbrukande befolkningen sågs arvsfrågans lösning och jordägandets uppdelning inom familjen inte längre som en intern angelägenhet. Konflikten flyttade in i familjen och ställde saken på sin spets: var det rimligt att skydda jordbrukarna genom att hindra spekulanter utanför lantbrukets krets från att köpa jord, när samtidigt ”åker och skogsmark via arvsfallen och sterbhusen överföres i andra gruppers händer”?²²³

I senare rapporter framträder emellertid en annorlunda bild. I en mer djupgående granskning av de 9 000 gårdarna, där bland annat innehavare av sterbhus intervjuades, visade sig majoriteten av delägarna ännu bo kvar på fastigheten och mindre än var femte önskade över huvud taget att fastigheten skulle skiftas. Delägarna, oftast mellan tre och fem personer, var syskon samt i en del fall en förälder. Könsfördelningen var helt jämn, vilket till viss del berodde på att änkor var betydligt vanligare än änklingar. Många av delägarna var ogifta, vilket inte berodde på att de var särskilt unga – medianåldern var närmare 45 år.²²⁴ På den direkta frågan varför boet inte hade skiftats var det enbart ett fåtal som förde fram ekonomiska förklaringar. Visserligen påpekades i en rapport att det kunde finnas anledning för arvingarna att inte öppet skylta med eventuell missämja, men det är påfallande att konflikter mellan de samägande arvingarna lyste med sin frånvaro i materialet. Bara i något enstaka fall angavs oenighet, svårigheter att lösa ut varandra eller kapitalplacering som förklaring till att egendomen inte skiftats. Det vanligaste var tvärtom att det fanns en god sammanhållning mellan delägarna samt en gemensam önskan att behålla gården i släkten.²²⁵

Rapporterna från Jordbrukets utredningsinstitut antyder att många generationsväxlingar under 1950-talet inte hade fullföljts med en inlösen mellan arvingarna. I försöken att förklara detta framträder olika perspektiv, präglade av såväl samhörighet som konflikt. Bakom den ökande andelen samägda jordbruksfastigheter finns troligen en rad olika situationer och familjeförhållanden, men det var de ogifta syskonen som lyftes fram i rapporterna. De passade inte in i den gängse familjemodellen, där jordbrukarfamiljen antogs bestå av en manlig brukare, en hustru och hemmavarande barn. I vissa av de

intervjufrågor som Jordbrukets utredningsinstitut ställde om sterbhus förutsattes exempelvis någon av delägarna vara ”den egentlige brukaren (huvudbrukaren)”.²²⁶ Klart är emellertid att samägande inte var ovanligt i 1950-talets jordbruk. I och med rapporterna från Jordbrukets utredningsinstitut definierades företeelsen som ett socialt problem. Under det följande decenniet blev problemet politiskt.

Sextiotal: ett hot mot rationaliseringen

Förändringstakten i jordbruket var hög under 1950-talet, men ökade ändå avsevärt under 1960-talet. Decenniet såg en nedläggningsvåg utan tidigare motstycke; på tio år försvann mer än vart tredje svenskt jordbruk.²²⁷ Den yttre rationaliseringens mål – en ökning av bruksenheterens storlek – började förverkligas. I början av 1950-talet var två tredjedelar av alla jordbruk mindre än 10 hektar, knappt två decennier senare utgjorde de mindre än hälften.²²⁸ Under denna strukturella omdaning framträdde samägandet som ett problem i flera avseenden. I början av 1960-talet påtalade den statliga Skatteflyktskommittén att det ökade dödsboägandet visserligen kunde bero på en strävan att behålla en släktgård i familjens ägo, men underströk att ägandeformen innebar skattetekniska fördelar för delägarna och efterlyste åtgärder.²²⁹ När jordförvärvslagen vid samma tid skulle omarbetas framställde den därtill utsedda utredningen ökningen av samägandet som ett problem eftersom jordägandet överfördes till andra än den jordbrukande befolkningen. Den hänvisade även till den pågående strukturomvandlingen: dödsboägande äventyrade rationaliseringstakten eftersom fastighetsrättsliga åtgärder krävde samtycke från samtliga delägare och därmed rent praktiskt var knepigt att erhålla.²³⁰

Trots kritiken innefattade förslaget till ny jordförvärvslag inga direkta åtgärder för att komma tillrätta med samägandeproblemen. Det första kravet på att gå från ord till handling framfördes istället i en skrivelse som Lantmäteristyrelsen, Lantbruksstyrelsen och Skogsstyrelsen gemensamt och på eget initiativ tillsände regeringen 1962. Den utlösande faktorn var farhågor för samägandets effekter på strukturomvandlingen. Inledningsvis gjorde de tre myndigheterna

samma konstaterande som Jordbrukets utredningsinstitut: problemet gällde inte enbart dödsbon i ”i teknisk-juridisk mening” utan även ”den form av samlevnad mellan förutvarande dödsbodelägare, som innebär att ägarna efter boets delning [...] behåller ideella andelar i den dödes egendom” – det vill säga flerägda gårdar.²³¹ Båda dessa samägandeformer ansågs bli vanligare, vilket knappast kunde förklaras med en ökning av antalet dödsfall utan snarare berodde på att arvingarna inte upplöste egendomsgemenskapen på samma sätt som tidigare.²³² Vilka faktorer som låg bakom denna utveckling var inte entydigt – frågan ansågs ”värd ett närmare studium” – men i skrivelsen listades en rad ekonomiska faktorer: ökande svårigheter att lösa ut arvingar, en ”flykt till realvärden”, svårigheter att bryta ut enskilda jordlotter, fördelaktiga beskattningsregler och svårigheter att erhålla kredit.²³³

I skrivelsen underströk de tre myndigheterna att samägda fastigheter stod i vägen för en effektiv rationaliseringspolitik och att problemet blivit allt mer påtagligt i takt med att rationaliseringsarbetet intensifierats. Två huvudproblem utkristalliserades: samägda gårdar deltog i mycket mindre grad i själva rationaliseringen och de utgjorde en flaskhals när det gällde förbättringsarbete på omkringliggande fastigheter.²³⁴ I förlängningen innebar en utveckling där dödsbon ”mer eller mindre permanentas” att fastighetsmarknaden minskade, vilket försvårade nyetablering och utvidgning av befintliga enheter.²³⁵ Visserligen sades samägda fastigheter ännu 1962 utgöra en begränsad del av fastighetsbeståndet, men eftersom tendensen var ökande – här hänvisades bland annat till rapporterna från Jordbrukets utredningsinstitut – betecknades problemet som ”mycket allvarligt”.²³⁶ För att underlätta rationaliseringsarbetet föreslogs som en omedelbar åtgärd en lagstiftning om fastighetsombud: domstol skulle på initiativ av en delägare eller en myndighet kunna förordna ett ombud som skulle företräda fastighetsägarna som kollektiv i rättsliga förhandlingar och kontakter med myndigheter.²³⁷ Förslaget innebar visserligen inte någon lösning på ”dödsboproblemet i stort” – det ansågs fordra grundlig utredning – men borde enligt de tre myndigheterna leda till en viss minskning av antalet egendomsförvaltande dödsbon.²³⁸

I samband med Sveriges lantbruksförbunds 50-årsjubileum 1967 fick fotografen Sune Jonsson i uppdrag att detta år fånga den pågående omvandlingen av jordbruket. Resultatet redovisades i en omfattande fotobok som utgör en fascinerande dokumentation av de moderna maskinernas intåg men också fångar det kvardröjande gamla. På bilden ovan från Jörn i Västerbotten tas höet om hand på hässjor och med häst som dragkraft. Jordbruket kunde ännu kräva en stor arbetsstyrka. Foto: Sune Jonsson/Västerbottens museum.

Regeringen tog frågan på allvar och sände förslaget på remiss, men det resulterade inte i någon ny lag. En anledning var sannolikt att förslaget fick relativt omfattande kritik från flertalet remissinstanser.²³⁹ Att lagstiftningsåtgärder inte kom till stånd bör dock också ses i ljuset av den omläggning som den statliga jordbrukspolitiken genomgick i mitten på 1960-talet. Antalet brukningsenheter hade på kort tid minskat dramatiskt och genom stora förvärv hade lantbruksnämnderna kunnat bygga upp en rejäl jordreserv för framtida rationalisering. Behovet av en restriktiv förvärvspolitik hade därmed minskat betydligt och den nya jordförvärvslag som antogs 1965 innebar på väsentliga punkter en uppmjukning av regelverket.²⁴⁰ Det fanns med andra ord inte tillräckligt starka skäl att ta krafttag mot samägandet. Frågan fick bero, men avgjord var den inte. Några år in på 1970-talet omstöptes jordbrukspolitiken på nytt och samägda jordbruksfastigheter hamnade åter i blickfånget.

Sjuttiotal: krav på begränsningar

Efter 1960-talets mycket kraftiga minskning av antalet jordbruk fortsatte nedläggningarna in på 1970-talet, om än i något långsammare takt. Sett över hela decenniet försvann cirka 35 000 brukningsenheter, vilket motsvarade drygt 23 procent.²⁴¹ På många gårdar lades produktionen ned och ägandet överfördes så småningom till arvingar som inte längre bedrev jordbruk. Följden blev dock inte att ägandet samlades i större enheter utan att en allt större andel av jorden kom att brukas som arrende. Denna utveckling var särskilt påtaglig under 1960- och 1970-talen; 1975 brukades inte mindre än 40 procent av den totala åkerarealen på arrende.²⁴² Vid samma tid stod återigen en revidering av jordförvärvslagen på den politiska dagordningen och frågan om dödsbons jordägande fick ny aktualitet. Den utredning som arbetade fram det nya lagförslaget betonade sambandet mellan en ökad andel arrenderad jord och det likaledes ökade dödsboägandet. Till det vid det här laget väl inarbetade argumentet att samägda fastigheter försvårade rationaliseringsarbetet lades två nya: de samägda fastigheterna ansågs vara sämre skötta eftersom dödsbodelägarna ofta var bosatta på annan ort, och den ökande andelen arrenderad jord motverkade det jordbrukspolitiska målet att ägande och brukande skulle vara förenat.²⁴³ Nu framfördes för första gången krav på lagstiftning för att begränsa samägandet. Visserligen innehöll inte utredningen något skarpt förslag i denna riktning – det var knappast möjligt inom ramen för utredningens uppdrag – men i betänkandet framhölls det som angeläget att begränsa möjligheten för dödsbon att ”under längre tid inneha lantbruksföretag”.²⁴⁴

Det var inte enbart samägda fastigheter som stod i skottgluggen. En viktig förändring rörde jordförvärvslagens generella undantag vid förvärv mellan släktingar. Konsekvenserna av detta undantag var långtgående. Enligt Lantbruksstyrelsens statistik utgjorde släktförvärven två tredjedelar av samtliga förvärv.²⁴⁵ Prövning enligt förvärvslagstiftningen gjordes således bara för en mindre del av jordmarknaden. Utredningen gick till angrepp mot det vidsträckta släktundantaget. Redan 1942 års jordbrukskommitté hade pläderat för ett mer begränsat familjeundantag, med hänvisning till den planerade rationaliseringen, dock utan att vinna

gehör. I förslaget till ny jordförvärvslag plockades idén upp igen. Utredningen gick rentav ett steg längre och argumenterade för att släktskapsundantaget principiellt borde avvecklas i sin helhet, men en så radikal åtgärd ansågs kunna leda till ”icke önskvärda ingrepp från tillståndsmyndighetens sida i dispositioner inom den närmaste familjekretsen”.²⁴⁶ Det konkreta förslaget stannade vid att undantag framöver enbart skulle lämnas för ”närmast arvsberättigade, dvs. make och avkomling”, vilket innebar att framför allt syskon och syskonbarn inte längre skulle vara undantagna kravet på förvärvsprovning.²⁴⁷ Åtgärden var knappast försumbar; försäljningar till syskon och syskonbarn hade tidigare motsvarat ungefär en femtedel av samtliga släktförvärv.²⁴⁸ Riksdagen gick på utredningens linje, även om debattens vågor stundtals gick höga.²⁴⁹

Med antagandet av 1979 års jordförvärvslag beskars således släktskapsundantaget och syskons transaktioner med arvslotter hamnade under förvärvsprovning. Till viss del underkändes därmed principen om att arvsfrågan skulle lösas inom familjen. Så länge syskonen fortsatte att ärva och behålla sina arvslotter hände emellertid inget, eftersom de nya bestämmelserna inte innehöll några åtgärder mot samägda jordbruksfastigheter. Men bollen hade satts i rullning. I slutet av 1970-talet tillsattes en särskild utredning med fokus på samägandeproblematiken. Uppdraget gällde dels former för förvaltning av dödsbon och samägda jordbruksfastigheter, dels åtgärder för att begränsa samägandet.²⁵⁰

Åttiotal: problemets lösning?

Utredningen om samägda fastigheter avlämnade under 1980-talet två betänkanden: ett förslag om ställföreträdare för vissa samägda jordbruksfastigheter (SOU 1981:93) samt ett förslag om begränsning av dödsboäggande och samägande av jordbruksfastigheter (SOU 1987:2). I båda förslagen sades samägande av jordbruksfastigheten leda till en rad bekymmer, varpå föregående decenniers problembild rekapitulerades. Det viktigaste problemet var av praktisk art och berodde främst på egendomens förvaltningsregler. Svårigheter att komma i kontakt med alla delägare sades vara ett stort problem

för myndigheter. Kravet på enighet mellan delägarna i frågor om egendomens skötsel riskerade dessutom att leda till en ineffektiv eller rentav skadlig förvaltning. Var delägarna oeniga inträdde ett slags handlingsförlamning. Samägande framställdes också som problematiskt ur ett politiskt perspektiv, särskilt ifråga om jordbruks-, regional- och sysselsättningspolitik. Ambitionsnivån på rationaliseringsarbetet sänktes (på sina håll sades arbetet rentav ha upphört), det jordbrukspolitiska målet om nära samband mellan ägande och brukande motverkades när delägarna inte längre deltog i jordbruket och den stela fastighetsstrukturen minskade omsättningen på jordbruksfastigheter. Ett mindre utbud av jord på marknaden hindrade i sin tur nyetableringar och utvidgningar av befintliga jordbruk och var därmed till men för landsbygden i stort.²⁵¹

Trots att jordbruksstatistiken hade förfinats väsentligt under 1960- och 1970-talen kunde utredningarna inte presentera säkra siffror på samägandets omfattning. Dödsbon särredovisades i viss mån som företag från och med 1971 års jordbruksräkning, däremot saknades i allt väsentligt uppgifter om samägda fastigheter.²⁵² Inom ramen för utredningen genomfördes därför en bearbetning av 1979 års allmänna fastighetstaxering för att kartlägga ägandeförhållanden. Det visade sig att ungefär tio procent av jordbruksfastigheterna ägdes av dödsbon och ungefär sju procent var flerägda (av mer än två delägare). Knappt femton procent ägdes av två delägare, men merparten av dem bedömdes vara makar eller sambor.²⁵³ Ägandeförhållanden inom äktenskapet ansågs ligga utanför utredningens mål och fokus riktades mot dödsbon och flerägda fastigheter, vilka sammantaget utgjorde ungefär en sjättedel av Sveriges jordbruksfastigheter 1979.

De regionala skillnaderna var stora, om än något svårtydda. Ett tydligt drag var dock att skogslän utmärkte sig med en större andel fastigheter ägda av dödsbon.²⁵⁴ Kopparbergs län hade en ohotad topplats med över tjugo procent dödsbon, följt av Jämtlands, Värmlands och Norrbottens län. I slättbygderna var dödsboägande ovanligare. De två Skånelänen intog jumboplatserna, båda med en dödsboandel på klart under fem procent. Flerägda fastigheter

Illustrationen till betänkandet om dödsboäggande anspelar på svårigheterna att hantera något med många händer inblandade. Att lantbrukets karaktäristiska ekonomibyggnader saknas på bild ger i kombination med de högresta granarna en tydlig indikation på att skogens ökande värde var en orsak bakom allt fler samägda fastigheter.

uppvisade inte något lika tydligt mönster. De var vanliga i skogslän som Värmland, Jämtland och Kopparbergs län, men också i slättbygdsbetonade län som Östergötland.²⁵⁵ Ett distinkt drag var att större fastigheter, särskilt från 50 hektar och uppåt, oftare var flerägda.²⁵⁶

Att samägda fastigheter var vanligare i skogsrika trakter indikerar att en viktig orsak bakom ägandeförhållandena var att värdefull egendom tycks ha behållits av arvingar som inte längre bodde kvar på

fastigheten. Samägandet var dock på intet sätt begränsat till skogslänen och det är svårt att skönja något övergripande geografiskt mönster.²⁵⁷ Mot denna bakgrund är det överraskande att utredningarna saknar all tillstymmelse till analys om samägandets drivkrafter. Att det fanns gott om samägda fastigheter är uppenbart, att de ansågs utgöra ett problem likaså, men varför de hade uppstått och blivit så utbredda berörs inte i något av utredningens betänkanden.

Utredningen föreslog två åtgärder: för att underlätta myndigheters arbete skulle en ställföreträdare utses för samägda jordbruksfastigheter med tre eller fler delägare, och dödsbon som ägde jordbruksfastigheter skulle åläggas att avveckla fastighetsinnehavet genom skifte eller försäljning inom fem år från dödsfallet. Riksdagen gick i allt väsentligt på utredningens förslag. I och med lagen om förvaltning av vissa samägda jordbruksfastigheter och ändringar i ärvdabalken sattes 1989 punkt för en flera decennier lång debatt om samägandets problematik.

Regeln om tidsbegränsad avveckling gällde enbart dödsbon, inte flerägda fastigheter. En motsvarande regel för denna kategori diskuterades i ett av betänkandena men föreslogs aldrig. Skälen var dels att det vore svårt att avgöra vilka typer av samäganden som borde avvecklas, dels att en sådan regel skulle inkräkta på såväl arvs- som äganderätten. En ägare borde, resonerade utredningen, vara fri att överlåta sin egendom till sina barn på ett rättvist sätt, och ett direkt förbud mot samägande riskerade leda till att föräldrar istället sålde arvegodset. Samtidigt underströks det eftersträvansvärda i att fastigheter inte splittrades.²⁵⁸ Den grundläggande tanken att inlösenförfarandet skulle lösas av och inom familjen var alltså stark.

Det svårfångade samägandet

Med förändringarna i egendomsrätten under 1800-talets lopp ändrades förutsättningarna för hur generationsskiftet skulle genomföras. Reglerna för inlösen mellan arvingar avvecklades och hur arvet slutligt skulle delas upp blev i större utsträckning en fråga för familjerna, framför allt arvingarna själva. Tilltron till att frågan vanligen

löstes så att en arvinge övertog hela fastigheten var uppenbart stor: Lagberedningen avstod 1933 att införa inlösensbestämmelser eftersom erfarenheten visat att saken löstes inom familjerna. Med tiden förklingade emellertid de positiva erfarenheterna och samägande utkristalliserade sig som ett jordpolitiskt problem.

För en nutida läsare är det slående hur svårt den samtida jordbruksstatistiken hade att finna rimliga ägarkategorier för att analysera utvecklingen. Den totalt dominerande kategorin, enskilt ägande, bröts länge inte ned i underkategorier. Så småningom började dödsbon särredovisas, men den praktiska skillnaden kunde vara minimal mellan å ena sidan ett oskiftat dödsbo och å andra sidan ett skiftat bo där varje arvinge erhållit sin ideella andel i egendomen. Både dödsbon och flerägda fastigheter var samägda och omfattades av likartade förvaltningsregler, där enighet mellan delägarna var en förutsättning för ett effektivt bruk av fastigheten. Likheten mellan dessa ägandeformer illustreras väl i juristen Margareta Brattströms utvärdering av effekterna av 1989 års lag om avveckling av dödsbos fastighetsinnehav. Hon konstaterar att lagen visserligen följts, men att den många gånger inneburit att dödsbon avvecklats så att delägarna istället erhållit sina andelar i fastigheten. Dödsboägda fastigheter har blivit flerägda. Själva samägandet tycks med andra ord inte alltid ha upphört.²⁵⁹

Samägande av jordbruksfastigheter är en viktig del av 1900-talets agrara historia, men jordbruksstatistiken gör det svårt att dra säkra slutsatser om hur utbrett det var, särskilt under seklets första hälft. Enstaka uppgifter i utredningar indikerar att det förekom, men inte omfattningen. Först för 1950-talet börjar det bli möjligt att få mer säkra uppgifter och då var en god bit över 10 procent av landets jordbruksfastigheter samägda, en andel som ökade till 17 procent runt 1980. Förhoppningen att inlösensfrågan skulle lösas inom familjerna infriades med andra ord långtifrån alltid. Det fanns ett stort antal generationsskiften som kom av sig.

Att inlösen mellan arvingar långtifrån alltid fullföljdes kan ses som en icke-händelse, det vill säga en förväntad men utebliven händelse. Vad döljer sig då bakom alla samägda fastigheter? Drivkrafterna och bakgrunden till det gemensamma ägandet har sällan

kartlagts, men klart är att kategorin innehåller flera olika varianter och att fördelningen dem emellan sannolikt har förändrats över tid. I många fall berodde ägandestrukturen på ett nyligen timat dödsfall, och samägandet upphörde genom en inlösenprocess inom något år. Då var dödsboägande en temporär ägandeform som ett led i en högst ordinär generationsväxling. Mycket tyder dock på att samägandet i många fall bestod under en lång följd av år som en permanent ägandeform. Till de fallen hör ett stort antal nedlagda brukningsenheter där jorden arrenderades ut. Denna företeelse blev troligen vanligare under 1960- och 1970-talen i takt med den snabba jordbruksomvandlingen och i takt med en stark urbanisering. En fastighet kunde behållas i gemensam ägo av känslomässiga skäl, men även av ekonomiska. Att dödsboägandet runt 1980, när analysen kan brytas ner på länsnivå, var särskilt markerad i skogslän indikerar värdet av att behålla skogen som ett framtida kapital, som det dessutom var möjligt att sköta på distans. När samägandet började uppmärksammas vid seklets mitt var det dock en annan ägandesituation som stack ut: samägande mellan syskon som bodde tillsammans på fastigheten. Som rapporterna från Jordbrukets utredningsinstitut visar var det i huvudsak syskon som återfanns på de samägda fastigheterna, ofta ogifta och ibland tillsammans med en förälder. Syskonjordbruket tycks med andra ord vara en realitet, åtminstone vid seklets mitt.

Bakgrunden till samägandet kan kopplas samman med familjens funktion och betydelse. Här framträder en utveckling över tid. I den jordpolitiska debatten manifesterades olika familjeideal och ett mer utvidgat familjebegrepp ifråga om jordägande gjorde sig gällande långt fram i tiden. Medan familjen länge utgjorde jordpolitikens minsta beståndsdel – som på egen hand förutsattes fullfölja generationsväxlingar och på alla sätt skulle skyddas mot utostående hot, särskilt från marknaden – framträdde från 1950-talet en skarpare motsättning inom familjen som ställde familjemedlemmar mot varandra. Efter jordförvärvslagens förändring på 1970-talet utmönstrades slutligen syskon från släktundantaget och kvar fanns endast kärnfamiljen. Motsättningarna innebar att den utvidgade familjen som kollektiv aktör löstes upp och ersattes med individer,

som kunde ha sinsemellan rakt motsatta strategier. Ur ett sådant perspektiv framstår syskonjordbruken som något av en gåta. Uppstod de till följd av flera arvingars strategiska val eller som ett slags kompromiss – ett givande och tagande mellan motstridiga strategier? Vilken roll kön spelade i utvecklingen är också svårt att säga. Det är påfallande att lagstiftningen om samägande och över huvud taget de första indikationerna på att arvingar kunde behålla sina arvslotter under avsevärd tid kom samtidigt som söners rätt att lösa ut döttrar utmönstrades ur lagstiftningen. I vilken utsträckning har syskonjordbruk varit en kvinnlig strategi för att behålla sin ärvda egendom?

Två avslutande frågor

De institutionella ramarna omvandlades från slutet av 1800-talet fram till 1900-talets slut, från 1890 års slopande av bröders lösningsrätt till 1989 års försök att stävja dödsboms jordägande. De nya förutsättningarna möjliggjorde nya handlingsmönster och strategier. Istället för att gården med laglig rätt inlöstes av en arvinge började andra alternativ utkristallisera sig. Det viktigaste var att samägande mellan arvingar underlättades. Det är svårt att ge någon enkel och omedelbar förklaring till samägandet, och mycket talar för att det bakom begreppet fanns flera olika företeelser vilkas betydelse varierade över tid. Det är dock påfallande att förekomsten av samägda fastigheter främst uppmärksammades och uppfattades som ett problem i relation till efterkrigstidens strukturrationalisering. Till viss del kanske det ökade samägandet kan sägas ha varit en effekt av rationaliseringen. När jordbruk började slås ut fanns fortsatt ett starkt äganderättsligt skydd. De nedlagda enheterna kunde bara användas för rationalisering med ägarnas medgivande, och så länge egendomen stannade inom släkten begränsade släktundantaget den statliga inblandningen. Det är inte heller orimligt att incitamenten för att fullfölja inlösensprocessen kan ha minskat om jordbruksdriften lades ner.

Att samägandet identifierades som ett samhällligt problem under efterkrigstiden kan ha berott på att det var först då som det

på allvar blev vanligt, men också på att det var först under den nya jordbrukspolitiken som det uppmärksammades. En viktig fråga är således om samägandet utvecklades till en viktig ägandeform redan under 1900-talets första hälft.

En andra fråga gäller samägandets geografi. Att det mot seklets slut var vanligare med gemensamt ägande i skogslänen kan ses som en indikation på skogens ökande värde, men fanns liknande mönster även tidigare? Det saknas användbar statistik av ägandeförhållandena före seklets mitt, så svaret måste sökas med andra metoder. Det görs i nästa kapitel.

Arv och äktenskap

Med början på 1950-talet ökade statens intresse för jordbrukets ägandeförhållanden i allmänhet och för samägande i synnerhet. I takt med att strukturrationaliseringen tog fart visade sig samägda jordbruksfastigheter utgöra en betydande andel av landets brukningsenheter och ägandeformen betraktades i allt större utsträckning som ett problem. De rättsliga förutsättningarna för samägande hade dock ändrats redan runt sekelskiftet 1900, och det var vid den tiden som syskonjordbruk tycks ha blivit vanligare. I detta kapitel riktar jag ljuset mot hur generationsskiftet på gårdarna gick till under 1900-talets första hälft.

I tidigare forskning om arvspraktik skiljs ofta mellan två huvudalternativ. Realarv, eller delbart arv, innebar att alla arvingar fick del av gården, som också i praktiken delades mellan dem. Motsvarigheten var ett enarvingesystem, där gården odelad överfördes till ett barn som på olika sätt åtog sig att kompensera sina syskon. Alternativen bottenar i två motstridiga principer: att hålla egendomen intakt och att trygga samtliga arvingars försörjning.²⁶⁰ En linje inom forskningen har gått ut på att försöka finna geografiska mönster i alternativens utbredning, vilket inte har varit någon enkel uppgift. Arvsförhållandena har varierat även inom mindre områden och allmänna slutsatser om olika arvssystem utbredning och funktion har varit svåra att dra.²⁶¹ Ett antal lokalstudier om 1700- och 1800-talen har dock visat att det generella mönstret i Sverige var att gården odelad överfördes till ett barn. Delades en egendom upp berodde det vanligen på att den var stor. Studierna av arvsförhållanden under 1900-talet är ännu få.²⁶² En närmare granskning av arvspraxis under 1900-talets första hälft framstår därför som välbehövlig, men istället för studier av ett

mindre område har jag utgått från tre nationella enkäter om arvs-
sedvänjor.

Nils Wohlin och bondesamhällets förändring

Tiden runt sekelskiftet 1900 präglades Sverige av en mycket snabb omvandling från jordbrukarnation till industrisamhälle. Den mest brännande politiska frågan var dock emigrationen. Från mitten av 1800-talet fram till 1910 utvandrade uppemot en miljon människor till Amerika. Utflyttningen var särskilt stor mot 1800-talets slut, och den blev vid den tiden en nationell ödesfråga.²⁶³ Emigrationens bakomliggande orsaker var dock i stor utsträckning okända, och för att bättra på kunskapsläget tillsatte riksdagen 1907 Emigrationsutredningen under ledning av statistikprofessorn Gustav Sundbärg. Utredningen arbetade i sex år och hann under denna tid publicera en mängd uppgifter om sociala och ekonomiska förhållanden i Sverige, både rörande sekelskiftet 1900 och föregående sekler. I slutbetänkandet hävdade Sundbärg att det var jordbrukets oförmåga att hålla jämna steg med befolkningsutvecklingen som utgjorde emigrationens grundorsak.²⁶⁴

Att intresset inriktades mot jordbrukets villkor medförde att en stor del av de insamlade uppgifterna avsåg landsbygdens förhållanden. I ett stort antal bilagor presenterades sociala och ekonomiska data om befolkningsutveckling, jorddelningens politik och praktik, näringsstatistik och produktionsutveckling. Utredarna intresserade sig även för hur bönders generationsskiftet genomfördes, och en undersökning om det genomfördes av utredningens dåvarande sekreterare Nils Wohlin och publicerades 1910 som utredningsbilaga 10 under den något omständliga titeln *Faran af bondeklassens undergräfvande i sammanhang med de gamla arfvejordåskådningarnas upplösning, emigrationen och bondejordens mobilisering*. Wohlin drev tesen att bondebefolkningen under påverkan av ett tilltagande marknadstänkande hade övergett traditionella principer om vikten att bevara gården inom släkten och sätta familjens betydelse före individuella hänsyn. Istället för att betraktas som bondens dyrbaraste ägodel hade jord allt mer börjat betraktas som lös egendom,

Nils Wohlin (1881–1948) var en säregen blandning av ekonom, statistiker och politiker. Han disputerade på en över 800 sidor lång avhandling om den svenska jordstyckningspolitikens historia och blev så småningom professor i statistik vid Stockholms högskola. Hans politiska gärning sträckte sig över flera decennier och han bytte upprepade gånger partitillhörighet mellan Bondeförbundet och Allmänna valmansförbundet. Karriären kröntes med två ministerposter i högerregeringar under 1920- och 1930-talet och avslutades med en lång tid på posten som chef för Tullverket. Foto: okänd.

en handelsvara som snabbt kunde gå från hand till hand. Wohlin baserade sina slutsatser på flera källor, men huvudmaterialet bestod av en enkätundersökning ställd till landets häradshövdingar.²⁶⁵

Wohlin beskrev både förutvarande och samtida arvspraxis och hans skildring har varit en given utgångspunkt för senare forskning. Denna har emellertid i huvudsak förhållit sig kritisk till hans framställning. Wohlin framställer 1800-talets bönder i ett romantiskt skimmer och hans beskrivning har inte visat sig överensstämma med detaljerade studier av generationsskiften i bondesamhället.²⁶⁶ Analysen av enkätmaterialet präglades också av Wohlins förutbestämda synsätt.²⁶⁷ Även om slutsatserna alltså är av tvivelaktigt värde är enkätmaterialet ännu bevarat och möjligt att studera.

Wohlins intresse för bönders arvsförhållanden tog emellertid inte slut 1910. År 1918 utsågs han, då som riksdagsman för Bonde-

förbundet, till ledamot i den statliga Jordkommissionen som var verksam mellan 1918 och 1923. Kommissionen tillsattes ursprungligen för att i Norrlandslagstiftningens efterföljd utreda bolagsförvärv av jord i södra och mellersta Sverige. Allt eftersom växte uppdraget till att innefatta flera centrala jordpolitiska frågor.²⁶⁸ Internt präglades kommittén av starka ideologiska motsättningar, kanske främst mellan den konservative Wohlin och den utpräglat liberale, stundtals radikale, Carl Lindhagen. Trots ideliga konflikter, om vilka inte minst otaliga reservationer till kommissionens förslag bär vittnesbörd, framarbetades radikala reformförslag inom så blandade ämnen som arrendelagstiftning, avveckling av fideikommiss, expropriationslagstiftning och bildandet av nya jordbruk.²⁶⁹ Därutöver genomförde kommissionen ett flertal statistiska undersökningar och enkäter. En av dem rörde samma fråga som upptagit Wohlins intresse i Emigrationsutredningen: praxis vid generationsväxlingar inom bondeklassen. Även om frågeformuläret denna gång var betydligt mer omfattande bär utformningen så tydliga spår av Emigrationsutredningens enkät att det är troligt att Wohlin hade direkt inflytande över den. Enkäten genomfördes 1919, men resultaten lades inte till grund för några konkreta förslag.

Drygt femton år senare fick Wohlin möjlighet att en tredje gång återkomma till arvsfrågorna då han 1935 utnämndes till ordförande för en statlig utredning med uppgift att bringa klarhet i hur överdriven skuldsättning inom jordbruket kunde förhindras. Inom ramen för arbetet konstruerades en enkät som till både utformning och omfång uppenbart var baserad på Jordkommissionens dito. I sitt slutbetänkande argumenterade 1935 års utredare, förutom Wohlin även hovrättsrådet Einar Anderberg och Lantbruksakademiens sekreterare Thure Björkman, för ett reformerat arvssystem efter tysk och norsk förebild. Det skulle enbart gälla bondgårdar och grundtanken var att den övertagande arvingen skulle erhålla en viss privilegierad ställning framför övriga arvingar.²⁷⁰ Förslaget förpassades dock tämligen omgående till papperskorgen och enkätens resultat återgavs bara kortfattat i en bilaga till utredningen.²⁷¹

Genom olika utredningsuppdrag medverkade Nils Wohlin således vid utarbetandet av tre nationella enkäter om bönders arvssed-vänjor. Så gott som samtliga inkomna enkätsvar – ett stort antal beskrivningar av arvsförhållanden i olika delar av landet under en period om nästan trettio år – finns ännu bevarade. I detta kapitel är det dessa uppgifter som står i fokus. Om en förändring i riktning mot mer samägande verkligen ägde rum under 1900-talets första hälft så bör den ha gett avtryck i enkätsvaren. Enkäterna kan också belysa arvsförhållanden i bredare bemärkelse, bland annat föräldrarnas roll i generationsskiftet och hur arvsfrågans lösning hängde samman med äktenskap och familjebildning.

Enkätmaterialets möjligheter och brister

Samtliga enkäter ställdes till landets domsagor, det vill säga en sammanhängande domkrets under ledning av en häradshövding.²⁷² En domsaga kunde bestå av ett eller flera tingslag med var sin tillhörande häradsrätt där häradshövdingen fungerade som ordförande.²⁷³ Att enkäten ställdes till häradshövdingarna framstår således som rimligt; det var vanligen i häradsrätterna som lagfartsärenden, bouppteckningar och arvskiften hanterades. På de tre enkäterna inkom totalt 327 svar, varav 325 finns bevarade.²⁷⁴ Vad är det för typ av material, vilka uppgifter kan det ge och hur bör informationen bedömas?

Som framgår av tabell 3.1 på nästa sida var svarsfrekvensen mycket god för 1907 och 1935 års enkäter, men 1919 saknas svar från mer än var fjärde domsaga. Bortfallet är visserligen inte systematiskt – de uteblivna svaren är jämnt fördelade över landet – men gör det svårt att följa utvecklingen på domsagenivå. Dessutom genomgick indelningen i domsagor relativt stora förändringar under perioden. Enbart i 69 fall, knappt 60 procent, finns bevarade enkätsvar från samma område vid alla de tre tillfällena. Möjligheten att studera förändringar på domsagenivå är med andra ord begränsad.

Jämförelser försvåras ytterligare av stora skillnader i uppgifternas omfattning. I enkäterna efterfrågades det inom domsagan gängse tillvägagångssättet vid jordens övergång till en ny generation. Detta

Tabell 3.1. Inkomna svar på enkäter om arvssedvänjor 1907, 1919 och 1935.

	1907	1919	1935
Antal domsagor	121	125	117
Antal svar	115	96	116
Svarsfrekvens (procent)	95	77	99

Källa: Enkät svar rörande arvssedvänjor; Emigrationsutredningen (1907), Jordkommissionen (1919) samt Utredningen om jordbrukets skuldförhållanden (1935), RA. Antalet domsagor är hämtat ur Statskalendern för respektive år.

delades upp i ett antal delfrågor: 5 frågor 1907 och 16 respektive 15 i de två senare enkäterna. En del svar är mycket detaljerade, andra desto knapphändigare. Häradshövdingen, som vanligen står som uppgiftslämnare, tycks främst ha utgått från egna erfarenheter, men ibland framgår att uppgifterna tagits fram i samråd med häradsrättens medlemmar eller att enskilda nämndemän och länsmän tillfrågats. I några fall gjordes direkta undersökningar av arvskiften, lagfartsansökningar och inteckningar. Å andra sidan angavs i flera enkät svar att en del av de efterfrågade uppgifterna inte kunde lämnas och ibland låg utanför häradshövdingens verksamhet och erfarenhet. Svaren ger alltså ingen fullständig bild av arvspraxis och på grund av svarens knapphet är det ibland svårt att jämföra olika svar. Till det kommer svårigheten att bedöma olika kvantitativa omdömen, exempelvis vari skillnaden ligger mellan ”vanlig”, ”förekommande” och ”inte så sällan”.

Sammantaget är således enkät svaren förbundna med problem både vad gäller representativitet och jämförbarhet. Trots dessa brister menar jag att materialet kan ge viktig information. Enkät svaren lämpar sig inte för att fastställa exakta arvsförhållanden inom varje domsaga, men om analysen begränsas till mer övergripande nivåer behöver inte problemet vara så stort. Jag är i första hand inte ute efter praxis vid varje nedslagsår utan efter förändringar mellan de tre enkäterna. En del enkätfrågor var synnerligen detaljerade – exempelvis huruvida odlingsjord på utmarkerna vanligen undantogs som förtida arv och hur reverser vid inlösen hanterades – och att sådana uppgifter inte alltid kunde lämnas är inte särskilt konstigt. På de mer centrala frågorna om

exempelvis hur gården fördelades mellan arvingarna håller svaren en mer tillfredsställande nivå.

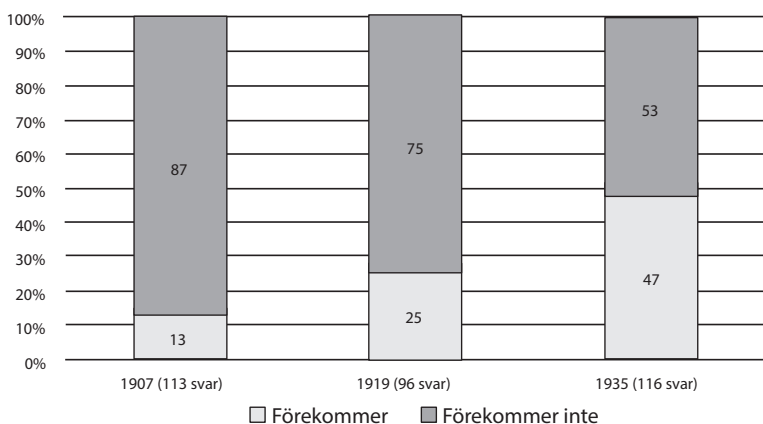
I det följande behandlar jag särskilt tre problem: Vad blev generationsväxlingens resultat, stannade utlösta syskon kvar på gården och hur gick det till när föräldragenerationen lämnade över ansvaret? De enkätfrågor som rör dessa ställdes på i det närmaste samma sätt i de tre enkäterna och kunde i allmänhet besvaras.²⁷⁵ Om inga förändringar inträffade över tid borde således svaren vara ungefär desamma.

Arv på olika sätt

Huvudfrågan i samtliga enkäter rörde generationsskiftets slutresultat. För att konkretisera frågan beskrevs i frågeformulären olika möjliga utfall.²⁷⁶ Alternativet att gården ”klyvs [...] mellan arvingarna” betecknades i enkätsvaren genomgående som mycket sällsynt. Det var enbart i några enstaka områden som det var vanligt, däribland Bohusläns kustlandskap, delar av Norrbotten samt övre Dalarna.²⁷⁷ Betydligt vanligare var att hemmanet ”övertas [...] okluset av en arvinge”; det var regel i stora delar av landet. Dessa två alternativ kan sägas motsvara de två arvsprinciper som diskuterats i arvsforskningen: delbart respektive odelbart arv. I enkäterna kompletterades dock dessa möjligheter med ett tredje svarsalternativ: att gården fortsatt brukades av arvingarna ”en längre tid framåt eller allt fortfarande okluset men för gemensam räkning”. Att detta alternativ över huvud taget förekom är intressant i sig eftersom det antyder en medvetenhet om att generationsväxlingen inte alltid utföll i enlighet med klassiska principer om delbart och odelbart arv.

Fastigheter som brukas gemensamt av arvingar kan utgöra en beskrivning av syskonjordbruk, men behöver inte vara det; i flera enkät svar framgår att det var en vanlig lösning när det bland arvingarna fanns omyndiga barn. Det gemensamma brukandet av gården var i sådana fall snarast en följd av att en förälder gått bort innan barnen hunnit växa upp. Det var en relativt vanlig lösning på svensk landsbygd till och med 1800-talet, men den avslutades när

Diagram 3.1. Förekomst av långvarigt gemensamhetsbruk mellan arvingar 1907, 1919 och 1935.

Källa: Se källangivelser under tabell 3.1. Anm: Gemensamhetsbruk mellan arvingarna har ansetts existera när enkätsvaren angivit att det ”förekommer”, är ”vanligt” eller liknande, däremot inte när det sagts vara ”sällsynt” eller ”ovanligt”.

barnen uppnått myndig ålder.²⁷⁸ I en del av enkätsvaren sades dock långvariga gemensamhetsbruk förekomma utan att det motiverades med omyndiga arvingar. Andelen svar av detta slag för respektive enkät återges i diagram 3.1.

Långvariga gemensamhetsbruk sades förekomma i 13 procent av svaren 1907. Andelen fördubblades i 1919 års enkät och därefter följde ytterligare en dubbling fram till 1935 då hälften av alla svar angav att det förekom. Det ska inte tolkas som att vartannat generationsskifte 1935 slutade med att arvingarna gemensamt drev vidare gården; även där långvariga gemensamhetsbruk förekom var det avgjort vanligast att en av arvingarna ensam tog över gården. Det finns dock vissa tecken som pekar på att gemensamhetsbruken ökade också i förhållande till andra alternativ. I sex av svaren 1935 sades gemensamhetsbruk vara det vanligaste utfallet vid generationsskiftet och i ytterligare ett tiotal sades det vara ungefär lika vanligt som att en arvinge ensam tog över gården.²⁷⁹ Enkätsvaren ger därmed en tydlig fingervisning om att samägande mellan arvingar blev vanligare under 1900-talets första hälft. När

Frågeformulär

rörande sedvävnjor vid jordbruksfastigheters övergång å ny generation m. m.

De jämlikt Kungl. Maj:ts bemyndigande den 23 maj 1935 tillkallade sakkunniga för utredning av frågan om åtgärder till reglering av jordbrukets skuldförhållanden skola enligt de för de sakkunnigas arbete givna direktiven bl. a. undersöka spörsmålet om vidtagande av åtgärder till förebyggande av en för jordbruksdriftens upprätthållande under växlande konjunkturer alltför betingande skuldsättning i samband med arvskifte av jordbruksfastighet eller sådan fastighets överlåtande i annan ordning på ny generation. För verkställandet av sistnämnda undersökning är det erforderligt att erhålla kännedom om nuvarande sedvävnjor vid jordbruksfastigheters övergång å ny generation. I sådant syfte hava de sakkunniga utarbetat förevärande frågeformulär, som torde besvaras med största möjliga noggrannhet och utförlighet och senast före årets utgång med posten återsändas under adress Assessor R. Dahlgren, Riksdagshuset, Stockholm.

Stockholm i november 1935.

NILS WOHLIN.

ENLAR ANDERBERG.

THURE BJÖRKMAN.

Frågor.	Svar och upplysningar.
<p>1.</p> <p>Vilket är det vanligaste tillvägagångssättet inom orten vid överlåtelse av jordbruksfastighet å ny generation:</p> <p>A) att fastigheten under faderns (moderns) livstid säljes till son, dotter eller mäg?</p> <p>B) eller att fastigheten behålles av den gamle ägaren till dennes död och först därefter övergår å ny generation?</p>	<p>Fallet B) vanligast ehuru även fallet A) förekommer.</p>
<p>2.</p> <p>Då fastigheten behålles av den gamle ägaren till dennes död och först därefter övergår å ny generation, är det därvid brukligt</p> <p>A) att fastigheten delas mellan stårhusedlagarna i olika brotningsdelar?</p> <p>B) eller att fastigheten odelad övertages av en av stårhusedlagarna?</p> <p>C) eller att fastigheten brukas av stårhusedlagarna odelad för gemensam räkning en längre tid framåt?</p>	<p>A) förekommer ytterst sällan</p> <p>B) oftare</p> <p>C) vanligast</p>

Första sidan i 1935 års enkät, med svar från Linde domsaga i Västmanland. Fastigheter sägs ytterst sällan delas mellan arvingarna, oftare övertas odelade av en delägare men vanligast var att de brukades gemensamt av arvingarna. Foto: författaren.

Jordbrukets utredningsinstitut på 1950-talet uppmärksammade samägandets omfattning hade det följaktligen vuxit i styrka under flera decennier.²⁸⁰

Hur såg då detta samägande ut i praktiken? Vad avsågs med att arvingar drev vidare gården för gemensam räkning? Uppgifterna i enkätsvaren är ofta knapphändiga och gör det svårt att med säkerhet säga vilka företeelser uppgiftslämnarna avsåg. I en del fall finns dock kommentarer och upplysningar som belyser och konkretiserar sakförhållanden, och av dem framgår att gemensamhetsbruk

ofta innebar att flera arvingar bodde ihop och tillsammans drev föräldragården, ibland under mycket lång tid – rentav livet ut. En häradsbörge i södra Småland svarade att ”de fall är talrika då hemmanet efter båda föräldrarnas död brukas av stärbhusdelägarna för gemensam räkning”.²⁸¹ I ett svar från Ångermanland framkom liknande uppgifter, med tillägget att förhållandena inte sällan bestod ”för avsevärd tid”.²⁸² I Fryksdal i Värmland förekom det ”ej så sällan att syskon, även bröder, om de är ogifta, behålla hemmanet utan skifte och bruka det samfällt under sin livstid”.²⁸³ Det var dock inte alltid så att samtliga arvingar stannade kvar. I Gudhems härad på Västgötaslätten sades gemensamhetsbruk främst förekomma när en av föräldrarna ännu var i livet, men det tillades att gården därefter övertogs av en arvinge eller ”av några arvingar gemensamt”.²⁸⁴

Två förutsättningar tycks ofta ha samvarierat med gemensamhetsbruk. Den ena var syskonens civilstånd. I ett enkätsvar från Skaraborg sades exempelvis syskonen behålla gården oskiftad ”särskilt om ogifta systrar finnas i hemmet” och i ett svar rörande Älvsborgs län ”då syskonen är äldre och ogifta”.²⁸⁵ I östgötska Fin-spångalän sades det vara vanligast att en arvinge ensam övertog gården, men ”om ingen av dödsbodelägarna är gift, inträffar ibland att fastigheten brukas gemensamt”.²⁸⁶ Den andra var de ekonomiska förutsättningarna. ”Där två eller flera syskon överta fastigheten är det mest av ekonomiska skäl och för att bereda flera arbete och utkomst”, rapporterades från Västmanland.²⁸⁷ Ett fattigt bo kunde enligt en annan uppgiftslämnare ”omöjliggöra försäljning och tvinga dödsbodelägarna att för att bevara åt sig några utkomstmöjligheter behålla fastigheten och leva i oskift[at] bo”.²⁸⁸ Men i ett svar från Småland framhölls tvärtom att det ”blott i väl burgna hem” förekom att gården drevs vidare av arvingarna gemensamt.²⁸⁹ Det kom rentav motstridiga svar från ett och samma landskap: i södra Uppland förekom gemensamhetsbruk endast i de gynnsamma fall där ”dödsboets ekonomi det tillåter”, i landskapets norra del när ”stärbusdelägarna är hemmavarande och ogifta samt boets ekonomiska ställning är mindre gynnsam”.²⁹⁰

Förhållandena kunde med andra ord variera även inom mindre

områden och det är därför problematiskt att jämföra olika län eller landskap.²⁹¹ Över större områden går det dock att göra en grov jämförelse. I en annan av Emigrationsutredningens bilagor lanserade den nämnde Gustav Sundbärg en indelning av Sverige i tre demografiska huvudområden baserat på graden av inomäktenskaplig fruktsamhet: öst (låg fruktsamhet), väst (hög fruktsamhet) och norr (mycket hög fruktsamhet).²⁹² Denna indelning har anammats av senare forskare, som har adderat kulturella och socioekonomiska skillnader till Sundbärgs demografiska indelning samt visat att gränserna ägde bestånd långt fram i tiden.²⁹³ Det kan därför finnas skäl att granska hur förekomsten av gemensamhetsbruk fördelar sig regionalt. I tabell 3.2 har jag brutit upp enkätsvarens uppgifter på fyra regioner.²⁹⁴

Tabell 3.2. Regional förekomst av långvariga gemensamhetsbruk 1907, 1919 och 1935.

	1907		1919		1935	
	Antal	Andel	Antal	Andel	Antal	Andel
Väst	14	33	11	31	24	55
Öst	0	0	5	19	13	42
Syd	0	0	3	23	9	53
Norr	1	3	5	28	9	35
Totalt	15	13	24	25	55	47

Källa: Se källangivelser under tabell 3.1. Anm: *Väst* = Halland, Småland, Västergötland, Bohuslän, Dalsland och Värmland; *Syd* = Skåne och Blekinge; *Öst* = Östergötland, Gotland, Örebro, Södermanland, Västmanland, Uppland, Stockholm och Gävleborg; *Norr* = Kopparberg, Jämtland, Västernorrland, Västerbotten och Norrbotten.

Sammanställningen bygger på svårbedömda utsagor och måste tolkas därefter, men i viss utsträckning tycks Västsverige märka ut sig med högst andel gemensamhetsbruk vid alla tre enkäterna. Åren 1919 och 1935 var skillnaden mindre, men 1907 var den markant. Av de femton svar som då angav att gemensamhetsbruk mellan arvingar förekom härrörde alla utom ett från västra Sverige. Vad kan det ha berott på att samägande i början av 1900-talet var så mycket vanligare i västra Sverige? Christer Winberg har i flera arbeten visat att det fanns betydande skillnader mellan Västsverige och Östsverige på ett antal olika punkter, bland annat ifråga om

äktenskaplig fruktsamhet, politiskt röstningsmönster och arbetstid inom jordbruket.²⁹⁵ Han understryker att den gemensamma nämnaren för det som utmärkte Västsverige var att ”familjen står i centrum, dess oberoende och egendomen som basen för dess existens”.²⁹⁶ Det går inte att komma ifrån att denna karaktäristik passar väl in på arvingar som gemensamt brukar sin föräldragård. Samtidigt rör det sig sannolikt inte om någon urgammal kulturgräns för samägande och den västsvenska särarten ska heller inte överdrivas. Siffrorna i tabell 3.2 visar tydligt att gemensamhetsbruk inte var en uteslutande västsvensk företeelse. Vid den sista enkäten inkom uppgifter om gemensamhetsbruk från alla län utom Jämtland och Södermanland.²⁹⁷

Summeras de hittills vunna resultaten framskymtar en gradvis etablering av ett flerarvingesystem under 1900-talets första decennier. Det går inte att med säkerhet fastställa hushållsstrukturen på det ökande antalet enheter där flera arvingar gemensamt övertog fastigheten, men de beskrivningar som finns ligger väl i linje med de samägande syskonenheter som Jordbrukets utredningsinstitut uppmärksammade på 1950-talet. Att allt fler generationsskiften slutade i gemensamhetsbruk innebär emellertid inte att de fick en dominerande ställning – det vanligaste var att en arvinge ensam övertog gården. En viktig fråga är vad som hände med de utlösta syskonen på sådana enheter.

Samboende på skilda villkor

I *Bondeklassens undergrävande* menar Nils Wohlin att omsorgen om familjens medlemmar i äldre tid var ett grundläggande drag i bönders mentalitet. Eftersom vanligen bara en arvinge kunde överta gården var det regel att utlösta arvingar under avsevärd tid stannade kvar på gården och hjälpte den nye ägaren med gårdens skötsel.²⁹⁸ Wohlins idealbild av ett äldre sammanhållet hemmansägarhem var säkerligen anledning till att alla tre enkäter innehöll frågan om utlösta syskon stannade på gården en längre tid efter arvskiftet och om föräldrahemmet utgjorde en tillflyktsplats för dem även framöver.²⁹⁹ Svaren innehöll inte något entydigt ja, vilket Wohlin

bittert tolkade som att ”de krassa och egoistiska beräkningarna” trätt i förgrunden.³⁰⁰ Omständigheterna varierade emellertid med syskonens förutsättningar. Inez Egerbladh visar i sin undersökning av ett par norrländska socknar att syskon som var inneboende hos gårdsägaren ofta led av fysiska eller mentala handikapp.³⁰¹ Att sjukliga syskon ofta erhöll rätt att bo kvar hos den nye ägaren framträder tydligt i enkätsvaren, särskilt i början av 1900-talet. Sådana förhållanden nämns i merparten av enkätsvaren 1907, men förefaller sedan ha blivit mer sällsynta och nämns bara sporadiskt 1935. I dessa fall tillämpades ett slags undantagskontrakt: i utbyte mot arvslotten fick sjukliga syskon ”fri bostad, föda, kläder och vård, mot skyldighet, att efter förmåga biträda hemmansägaren i arbete vid hemmanet”.³⁰² Praxis och betydelse kan givetvis ha varierat beroende på förutsättningar i det enskilda fallet. I en del fall var det säkert till stor nytta för den nytillträdde ägaren att ha en vuxen arbetare i hushållet. Andra gånger rörde det sig sannolikt mer om omvårdnad än något egentligt tillskott av arbetskraft.

Att den sjukes arvslott fick innestå eller helt överläts till det syskon som övertagit gården kunde ha stor betydelse, men berodde givetvis på familjeförhållandena. Var syskonen få omfattade varje arvslott en stor del av egendomen, men skulle hemmet delas på tio barn eller fler var de mindre. Att sjukliga syskon fick bo kvar på gården hade sannolikt ekonomiska skäl i vissa fall, i andra stod troligen samhörighetskänslor i förgrunden. För kroppsligt eller mentalt försvagade personer var alternativen inte så många. Om de inte blev kvar i föräldrahemmet fick de, som en häradsövding drastiskt formulerade det, ”lämnas åt sitt öde” – antingen ligga kommunen till last eller sändas till någon vårdinrättning.³⁰³ Med tiden blev det senare allt vanligare, och att hemmavarande sjukliga syskon omnämndes allt mer sällan var sannolikt en effekt av den offentliga vårdens kraftiga utbyggnad under 1900-talets första decennier. Enbart mellan 1900 och 1950 femdubblades antalet omhändertagna vid olika typer av vårdinstitutioner.³⁰⁴ Sjukliga vuxna omhändertogs i allt mindre utsträckning inom familjen utan blev med tiden ett samhälleligt ansvarsområde.

Hemmavarande sjukliga syskon var ett specialfall, men hur

var praxis för friska och arbetsdugliga syskon som inte fått överta gården? Baserat på enkätsvaren går det att dra tre slutsatser. För det första var det ingen okänd företeelse att inlösta syskon stannade kvar hos den nye ägaren, och mycket tyder på att det blev vanligare med tiden. Uppgifter om sådana förhållanden finns i ett drygt tjugotal enkätsvar både 1907 och 1919, även om antalet är något osäkert då det i en del svar inte görs någon skillnad gentemot praxis för sjukliga syskon. I materialet från 1935 finns uppgifter om kvarboende syskon i nästan vartannat svar, och gäller sällan sjuka eller handikappade personer.

För det andra var handlingsmönstren tydligt könsberoende. Att vuxna bröder stannade kvar nämns bara i något enstaka svar 1907 och 1919.³⁰⁵ De lämnade hemmet tämligen omgående och sökte arbete på annat håll. Ett motiv sades vara de förändrade maktförhållandena inom familjen: ”de gå ej gärna som tjänare under sin bror”, skrev en uppgiftslämnare i Skåne.³⁰⁶ År 1935 märks dock en viss ökning av antalet kvarboende bröder, ibland med tillägget att de var avlönade av den nye ägaren.³⁰⁷ För systrar var situationen en annan. Det framgår redan i utformningen av enkätens frågor. I de två första enkäterna klumpades ogifta systrar ihop med sjukliga eller svagsinta syskon, vilket stundtals gör det svårt att urskilja utlösta systrars handlingsmönster. Generellt tycks dock även de ha lämnat gården för att söka plats på annat håll, inte sällan i närliggande städer eller industrisamhällen, emigrerat eller flyttat i samband med giftermål.³⁰⁸ I vissa fall hade dock ”oförsörjda systrar” en position liknande de sjukliga syskonens, det vill säga att de bodde kvar mot att arvsloten inestätt hos den nye ägaren.³⁰⁹

För en del systrar framgår emellertid ytterligare ett handlingsalternativ. I ett svar från Skåne 1907 meddelades att om den nye hemmansägaren – som förutsattes vara man – var ”ogift och har någon ogift syster, system brukar stanna kvar och sköta hushållet”.³¹⁰ Liknande förhållanden förekom i Västerbotten och Jämtland, men också i Skaraborg, där det sades vara relativt vanligt att ”ogifta systrar stanna hos en ogift broder tills han ingår äktenskap”.³¹¹ Att en ogift syster kunde sköta broderns hushåll nämns uttryckligen i sju svar 1907 och blev vanligare med tiden.³¹² Att kvarboende

syskon nämndes i nästan vartannat svar 1935 berodde i själva verket främst på att ogifta systrar stannade kvar i hemmet. Uppgifterna kommer från olika håll i landet och mönstret går att finna såväl i slättbygder som Skåne och Västergötland som i norra Sveriges skogslän. Att en syster övertog gården och använde kvarboende bröder som arbetskraft i jordbruket nämns inte i ett enda enkät-svar och var sannolikt mer eller mindre otänkbart. Även om alla arvingar formellt hade lika stor rätt till jorden, fanns (och finns) ett tydligt ideal att jordägaren var en man.

För det tredje berodde praxis på syskonens civilstånd. I ett svar från Skåne 1935 tydliggjordes förutsättningarna: var övertagaren en gift son flyttade syskonen omgående, men var han ogift ”är det däremot vanl[igt] att en ogift syster stannar hos honom”.³¹³ Det gällde lika mycket i andra riktningen och det var i huvudsak ogifta systrar som stannade kvar, inte sällan med tillägget ”tills de gifta sig”.³¹⁴ I södra Uppland förekom det att en inlöst bror arbetade kvar på gården, med tillägget att han ”i dylika fall alltid är ogift”.³¹⁵ Om antingen övertagaren eller system sedan gifte sig flyttade systemen från gården. Att gifta syskon bodde kvar förekom nästan inte alls.³¹⁶

Jämförs uppgifterna om kvarboende syskon med det tidigare redovisade mönstret för gemensamhetsbruk framträder flera likheter. Ingen av företeelserna var knuten till någon särskild landsända, båda tycks över tid ha ökat i omfattning och de kännetecknades inte sällan av att de inblandade var ogifta. Den som inte var fullt insatt i ägandeförhållandena märkte förmodligen ingen större skillnad mellan samägda enheter med flera kvarboende delägare och gårdar där en arvinge formellt övertagit ägandet samtidigt som ogifta syskon fortsatte att utgöra en del av hushållet. Sammantaget förstärks därmed intrycket att syskonjordbruk var på frammarsch.

Den mest markerade ökningen tycks ha inträffat under 1920- och 1930-talen, decennier som präglades av återkommande ekonomiska kriser. En bidragande orsak till att allt fler vuxna syskon bodde tillsammans på gårdarna kan således ha varit försämrade framtidsutsikter och arvingars svårigheter att få anställning i andra sektorer. I enstaka enkät-svar framkommer sådana faktorer. I ett

svar från Kristianstads län 1935 påpekades att ”under de svåra åren 1931–1933 inträffade det att ogifta utlöste stärbhusdelägare från städer och samhällen sökte sig tillbaka till det forna hemmet, där de dock stannade endast till dess möjlighet till arbete på annat håll erbjöds”.³¹⁷ Kristider kan ha förstärkt arvingarnas bundenhet till fädernetorvan och fungerat som ett slags skyddsnet, men syskonjordbruken var i tillväxt under hela perioden och kan inte uteslutande ses som en effekt av arbetsmarknadskriser. I enkätsvaren kunde de framstå som temporära lösningar i väntan på den naturliga fortsättningen: arvskifte och äktenskap. Hur ofta sådana förhoppningar infriades är emellertid osäkert. Att adjektivet ogift så ofta nämns i samband med syskonen antyder att äktenskapet har en nyckelroll. Det finns därför skäl att fördjupa diskussionen på denna punkt.

Uteblivna äktenskap som problem

I forskning om äktenskapsförhållanden har John Hajnals uppdelning i skilda mönster för västra och östra Europa varit en given utgångspunkt.³¹⁸ Bland andra ekonomhistorikern Christer Lundh och historikerna Lennart Palm och Malin Lennartsson har undersökt svenska giftermålsmönster med tyngdpunkt i första hand på äktenskapsåldern under tidigmodern tid och diskuterat hur väl Sverige passade in i Hajnals västeuropeiska mönster.³¹⁹ Mer sällan har det lyfts fram att hans karaktäristik av det västeuropeiska giftermålsmönstret utöver äktenskapsåldern även har en andra delkomponent: en hög andel vuxna ogifta.³²⁰ En av få svenska studier på detta tema är Sten Carlssons undersökning av ogifta kvinnor i Sverige fram till cirka 1860. Bland ståndspersoner (i huvudsak adeln och prästerskapet) finner Carlsson att en stor andel kvinnor – i mitten av 1800-talet mer än var tredje – förblev ogifta livet igenom. Numerärt utgjorde dock ståndspersoner en liten grupp och inom den betydligt större och i detta sammanhang mer intressanta bondebefolkningen var förhållandena annorlunda. Ännu vid 1800-talets mitt ingick mer än 90 procent av alla bonddöttrar förr eller senare äktenskap.³²¹ Av den tiondel som förblev ogifta hade

många fysiska eller mentala funktionsnedsättningar. Carlsson drar slutsatsen att den ”friska och arbetsföra bonddottern” så gott som alltid blev gift.³²²

Den låga andelen ogifta innebär att Hajnals modell stämmer dåligt med 1700- och 1800-talets svenska bondesamhälle. Under 1800-talets lopp inträffade emellertid avgörande förändringar. Giftermålsfrekvensen sjönk stadigt under hela 1800-talet och nådde en bottennivå runt sekelskiftet 1900.³²³ Historikern Gunnar Qvist beräknar att under halvseket 1870–1920 var nästan varannan kvinna mellan 20 och 40 år ogift.³²⁴ Det är uppseendeväckande, särskilt mot bakgrund av Carlssons bild av förhållandena några decennier tidigare. En anledning var att många inte gifte sig förrän de med marginal passerat 30 år, men många förblev också ogifta livet igenom.³²⁵ Vid sekelskiftet 1900 var närmare en fjärdedel av alla kvinnor, och ungefär var sjätte man, ännu ogifta vid 40 års ålder.³²⁶ Det är höga siffror, även i en europeisk kontext. Av Béla Tomkas sammanställning av europeisk statistik framgår att andelen ogifta personer i Sverige relativt sett var hög, framför allt för kvinnor. Sverige hade år 1900 den högsta andelen ogifta kvinnor i Europa och behöll sin tätposition under seklets första hälft.³²⁷

Kort sagt, under det sena 1800-talet och det tidiga 1900-talet uppkom en stor grupp ogifta vuxna som i många fall förblev ogifta. Det har ofta kopplats till den omfattande urbaniseringen under denna period. Gunnar Qvist har visat att redan under 1800-talets första hälft var andelen ogifta högre i städerna än på landsbygden, ett mönster som förstärktes när städerna växte.³²⁸ I sin studie av familjebildning i Linköping och Sundsvall under 1900-talets första decennier bekräftar Hans Nilsson och Lars-Göran Tedebrand att de ogifta var fler i städerna än på landsbygden. De understryker att det var städerna som ledde utvecklingen mot ett västeuropeiskt giftermålsmönster.³²⁹ Med tiden utjämnades emellertid skillnaden mellan stad och landsbygd. Historikern Johannes Daun, som studerat fruktsamhet i den starkt växande staden Borås, visar att andelen ogifta vuxna uppgick till runt en tredjedel av befolkningen 1855 men successivt sjönk till en fjärdedel. När Daun jämför utvecklingen med en närliggande landsbygdssocken finner han

det omvända: en ökande andel ogifta. Runt 1920 var skillnaderna mellan stad och landsbygd nära nog utjämnade.³³⁰

Den växande gruppen ogifta vuxna var således inte uteslutande ett urbant fenomen, däremot dröjde det några årtionden innan motsvarande ökning visade sig på landsbygden. Det var inte enbart de längst ner på den sociala skalan som förblev ogifta. Sofia Holmlund finner att det under 1800-talets lopp blev vanligare att söner som övertog gårdar inte gifte sig. Under 1800-talet var chanserna till äktenskap väsentligt större för arvingar som övertog gården, men mot seklets slut förändrades mönstret och under 1900-talets första decennier var det rentav vanligare med äktenskap bland dem som *inte* ärvde familjens jordegendom.³³¹

Varför uteblev äktenskapen? För att finna en förklaring är det naturligt att först granska de demografiska förutsättningarna. Andra hälften av 1800-talet präglades av det systemskifte som ofta benämns den demografiska transitionen: höga födelse- och dödstal ersattes med låga. Trots sjunkande giftermålstal ökade antalet födda i Sverige mycket kraftigt under andra hälften av 1800-talet. Strax före 1850 föddes i medeltal cirka 100 000 barn per år i Sverige, under seklets sista decennier drygt 130 000 – en drygt trettioprocentig ökning på ett fåtal decennier upp till en nivå som inte matchades ens under efterkrigstidens rekordår och babyboom, då toppnoteringen låg på knappt 125 000 födda per år.³³² Samtidigt sjönk dödligheten, särskilt för barn. En allt större andel av en årskull nådde vuxen ålder.

En effekt av utvecklingen var att det i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet fanns ovanligt många unga vuxna i Sverige. En stor andel av dem emigrerade, men trots det ökade befolkningen i åldern 15 till 39 år med en miljon mellan 1870 och 1930.³³³ Den demografiska utvecklingen ger en viktig pusselbit för att förstå de strukturella förutsättningarna, men duger inte mycket till för att förklara varför färre gifte sig. Med en stor grupp i giftasmogen ålder vore det snarast rimligt att vänta sig att giftermålsfrekvensen ökade, men den förblev låg fram till 1930-talet. En förklaring som förts fram är en demografisk skevhet mellan land och stad. Ännu 1870 bodde nästan 90 procent av Sveriges befolkning på landsbygden, men under de följande decennierna flyttade allt fler in till städer

Arv och äktenskap var nära förknippade med varandra. Giftermål symboliserade starten på något nytt och ett hopp för gårdens framtid. Bröllop i Tuna socken, Småland, 1928. Foto: Kalmar läns museum.

och industriorter.³³⁴ Det var främst yngre personer som flyttade och efter hand blev det allt tydligare att det främst var kvinnor som lämnade landsbygden.³³⁵ På 1930-talet uppmärksammade den statliga Befolkningskommissionen den sneda könsfördelningen och underströk att den fick allvarliga konsekvenser för äktenskapsbildningen på landsbygden eftersom det ”för en ogift man, som önskar gifta sig, måste vara jämförelsevis svårt att på landsbygden finna en kontrahent inom åldersgrupperna 20–35 år”.³³⁶

Kan demografisk skevhet förklara de få äktenkapen på landsbygden? Befolkningskommissionens siffror avser situationen 1935, då äktenkapsfrekvensen snarast var på väg att vända uppåt igen. Hur förhållandena sett ut tidigare är svårt att avgöra, då de folkräkningar som från 1800-talets slut genomfördes ungefär vart tionde år dessvärre inte ger tillräckliga uppgifter för att kunna beräkna andelen ogifta i olika åldrar. Det är dock tveksamt om det förelåg någon större skevhet i könsfördelningen, åtminstone före

1900-talet; statistiska uppgifter från år 1900 visar att det i de flesta län fanns fler kvinnor än män på landsbygden.³³⁷ Enkätmaterialet visade också att det är svårt att extrapolera Befolkningskommissionens tes bakåt i tiden. Uppgifter om att ogifta systrar kunde bo kvar som delägare i sterbhus eller hos en likaledes ogift bror understryker att de ogifta kvinnorna inte lyste med sin frånvaro – den yngre ogifta kvinnan på landsbygden tycks inte alls ha varit ovanlig. I förbifarten gjorde faktiskt Befolkningskommissionen samma observation. Med tanke på det starka kvinnounderskottet på landsbygden hade det, resonerade kommissionen, varit rimligast ”om en exceptionellt stor del av de kvinnor, som dock finnas på landsbygden, varit gifta”.³³⁸ Så var dock inte fallet; även på landet fanns en hög andel yngre ogifta kvinnor. Befolkningskommissionen betecknade detta som ”anmärkningsvärt” men gjorde ingen djupare analys av förhållandet.³³⁹

Även om de demografiska förhållandena säkert hade viss betydelse förmår de således inte helt förklara de uteblivna äktenskapen. Det rådde ingen fullständig brist på möjliga äktenskapspartner på landsbygden. Andra faktorer har sannolikt spelat en minst lika stor roll. Den franske historikern Georges Duby har pekat på ett starkt samband mellan giftermål och egendom. På grund av sin egendomsöverförande funktion är äktenskapet enligt honom intimt förbundet med samhällets ”infrastrukturer” och skiftar betydelse ”beroende på vilken roll arvet spelar i produktionsförhållandena [...] därför har den äktenskapliga institutionen till slut inget att bjuda slaven eller proletären, vilka, i avsaknad av fadersarv, naturligtvis bildar par men inte gifter sig”.³⁴⁰ Dubys resonemang pekar mot förändrade egendomsförhållanden som en möjlig delförklaring till den sjunkande giftermålsfrekvensen. När ett traditionellt bondesamhälle allt mer övergick i ett modernt industrisamhälle blev tillgången till jordegendom mindre betydelsefull, vilket sannolikt medförde en minskad benägenhet att gifta sig. I en studie av samlevnadsmonster i 1800-talets Stockholm visar Margareta Matović tydliga skillnader mellan olika sociala skikt. Medan giftermål var grunden för samlevnad inom över- och medelklassen var det bland egendomslösa arbetare inte ovanligt

med så kallad olegaliserad samlevnad. Matović menar att denna skillnad berodde på egendomsstrukturer. För dem som inte hade någon egendom att förvalta och föra vidare tjänade det inget funktionellt syfte att ingå äktenskap, särskilt som det innebar ekonomiska kostnader.³⁴¹

Äktenskapets funktion för kontrahenterna är onekligen en viktig aspekt för att förstå varför olika samlevnadsmönster uppstod. Däremot förmår det inte förklara varför äktenskap uteblev också bland den jordägande befolkningen. Relationen mellan äktenskap och egendom var emellertid aktuell redan i samtiden, och den sjunkande giftermålsfrekvensen skyldes på föräldrade egendomsregler inom äktenskapet. Medan ogifta kvinnor alltsedan 1865 blev myndiga när de fyllde 25 år ställdes den gifta kvinnan under makens förmyndarskap och förlorade möjligheten till eget ekonomiskt handlande. Gifta kvinnor blev myndiga först i och med 1920 års giftermålsbalk.³⁴² Maria Sjöberg tolkar uteblivna äktenskap som en social protest och understryker att de bar på en social sprängkraft som på sikt påverkade maktordningen mellan könen. Att kvinnor lät bli att gifta sig skapade dessutom spänningar mellan män med olika agendor. Fäder, makar och bröder hade inte alltid gemensamma intressen, Sjöberg betonar att ”följderna av uteblivna giftermål berodde på vilken position de befann sig i”.³⁴³

Resonemanget kan appliceras på de exempel som berörts tidigare. För den bror som övertog föräldragården var det inte optimalt att förbli ogift, eftersom han då gick miste om den egendom en hustru kunde ha medfört i äktenskapet. Däremot kunde det vara en fördel om systemen förblev ogift, eftersom han då kunde bruka även hennes andel och eventuellt slapp att lösa ut henne ur gården. Att systrar inte sällan bodde kvar för att sköta sina bröders hushåll speglar det maktförhållandet. Men det finns också skäl att vända på frågan. Systemens position bör inte a priori tolkas som underordnad, särskilt inte efter 1890 då bröder inte längre kunde lösa ut sina systrars fastighetsarv mot deras vilja. Sjöbergs resonemang kan då omformuleras. Mäns uteblivna äktenskap hade också betydelse för kvinnor och berodde i lika grad på vilken position de befann sig i. För systemen kunde en ogift bror erbjuda en möjlighet att stå

kvar i ledningen för hushållet och kanske även som delägare. För en syster som inte gifte sig kunde en sådan lösning te sig attraktiv, åtminstone om alternativet var att flytta och ta ett lågkvalificerat arbete någon annanstans. Även själva jordbruket kunde gynnas av att arvingar förblev ogifta och stannade på gården. Eftersom de i regel hade vuxit upp på gården bör de ha haft bästa tänkbara kännedom om både hushållet och fastighetens förutsättningar, vilket medförde att transaktionskostnaderna inom jordbruket hölls nere. Att syskonen bands samman av ömsesidig lojalitet bör ytterligare ha förstärkt fördelarna med ett gemensamt brukande. Tidsaspekten var emellertid betydelsefull. Arvingarna kan inledningsvis ha haft andra ambitioner, som av en eller annan anledning inte blev verklighet. Att bruka gården gemensamt i något år är en sak, men om arrangemanget varade en längre tid kom det i en annan dager. Det ömsesidiga beroendet mellan två eller tre ogifta syskon riskerade att få konserverande effekter som med tiden gjorde det allt svårare att bryta upp.

Äktenskapsförhållanden tycks följaktligen ha spelat en central roll för syskonhushållen. Uppgifterna i enkäterna möjliggör emellertid ingen djupare analys, och svar på centrala frågor som hur vanligt det var att syskonen förblev ogifta eller att samboendet så småningom upplöstes måste sökas i andra källor. Det gör jag i de två följande kapitlen. Hittills har jag dock enbart fokuserat på arvingarnas relationer, men generationsväxlingen var till syvende och sist en fråga som inbegrep relationen till föräldrarna. Vilken roll spelade de för att fler skulle överta gården gemensamt?

Föräldrarnas betydelse

En generationsväxling aktualiserar frågan vad som händer med de äldre som lämnar gårdsansvaret. Dog de, flyttade de eller drog de sig tillbaka i utbyte mot undantagsförmåner? I de tre enkäterna belystes föräldrarnas roll främst genom frågor om undantagsinstitutionen: hur vanlig var den, missbrukades den och vilka villkor uppställdes i kontrakten? Regleringen av undantagsförmåner för äldre jordbrukare har en lång historia och förutsättningarna har

förändrats över tid. David Gaunt menar att undantagskontrakt under 1700-talet stegvis blev mer specificerade och allt oftare in-tecknades i fastigheten. Bakgrunden var att överenskommelsen inte enbart rörde daglig omvårdnad utan i allt större utsträckning också reglerade överföring av egendom mellan generationerna.³⁴⁴ Han betonar att kontrakten utformades för att gynna sammanhållningen inom familjen. Föräldrarna utkrävde vanligen inte alla tjänster och varor de enligt kontraktet hade rätt till, men om konflikter uppstod med efterträdaren eller denne dog var kontraktet en försäkring.³⁴⁵ En ytterligare aspekt, som Gaunt bara delvis berör, är att kontrakten innebar en säkerhet om gården gick ur släkten och de gamla jordbrukarna skulle försörjas av en ny ägare som de inte var släkt med. I takt med en växande jordmarknad var det inte en ovanlig händelse under 1800-talet.³⁴⁶

Ett antal forskare har studerat villkoren för landsbygdens äldre under 1800-talet, men få vad gäller 1900-talet.³⁴⁷ Det hänger sannolikt ihop med utvecklingen till ett modernt välfärdssamhälle. Den första svenska pensionsreformen drevs igenom 1913 och under de följande decennierna byggdes pensionssystemet successivt ut.³⁴⁸ Den traditionella egendomsbaserade ålderdomsförsäkring som undantagskontrakt utgjort ersattes av ett generellt och offentligt finansierat välfärdssystem. Egendomens betydelse för äldres villkor minskade och av enkätsvaren framgår att de förändrade förutsättningarna fick praktiska följder. Åren 1907 och 1919 sades undantagsinstitutionen vara regel eller åtminstone mycket vanlig i drygt 60 procent av svaren, och i ett antal svar sades den förekomma men vara på nedgång. Denna tendens förstärktes kraftigt fram till 1935, då enbart runt 40 procent av svaren uppgav att undantagskontrakt var vanliga. På flera håll förekom de mer sällan eller hade rentav upphört.³⁴⁹ Några tydliga geografiska skillnader är svåra att belägga – förhållandena varierade ofta inom varje län – men grovt sett upprätthöll undantagsinstitutionen en stark ställning in på 1930-talet i Norrlandslänen, Västmanland, Uppland och Gotland.

Att undantagskontrakten minskade i omfattning runt sekelskiftet 1900 påtalas även av David Gaunt, som ser utvecklingen som ett tecken på att institutionen inte längre fungerade eftersom den

innebar alltför stora konfliktytor mellan generationerna. Istället menar han att överlåtelsen i ökad utsträckning reglerades som en ren affärstransaktion, varpå föräldragenerationen levde på räntan av köpesumman.³⁵⁰ Senare forskare har dock ifrågasatt Gaunts bild av ökande spänningar mellan barn och föräldrar.³⁵¹

I enkätmaterialen framskymtar en annan orsak till undantagskontraktens försvinnande: den nya folkpensionen. Kontrakten försvann ”för att icke minska vederbörandes rätt till folkpension”, hette det i ett svar från Västerbotten.³⁵² En skånsk häradshövding förklarade förändringen med att de äldre ägarna blev berättigade till pensionstillägg när de frånträdde gården, vilket dock minskades ”med ett undantagsförmånerna motsvarande värde, vilket brukar sättas relativt högt”.³⁵³ De två försörjningssystemen ställdes därmed i ett direkt motsatsförhållande till varandra, vilket sannolikt påskyndade utvecklingen. Även andra ekonomiska incitament bidrog till att undantagskontrakten övergavs; exempelvis kunde de minska den nye ägarens möjligheter att belåna fastigheten.³⁵⁴

Undantagskontrakten var alltså på väg att ersättas av folkpensionering, men hur vanligt var det över huvud taget att föräldrarna drog sig tillbaka från jordbruket? I de två senare enkäterna ingick en fråga om huruvida egendom överfördes mellan generationerna i samband med dödsfall eller under föräldrarnas livstid. Visserligen framhölls i många svar att båda varianterna förekom parallellt, men totalt sett var det klart vanligare att gården överläts först i samband med dödsfall.³⁵⁵ Många äldre jordbrukare behöll kontrollen över gården livet ut, och i flera svar antydts att boet hölls intakt inte bara efter första förälderns död utan ”till dess den siste av föräldrarna jämväl avlidit”.³⁵⁶ Eftersom medellivslängden ökade under 1800-talet innebar det att det slutliga arvskiftet efter föräldrarna sköts upp till dess arvingarna själva var bortåt 40 eller 50 år gamla.³⁵⁷

Att föräldrar inte drog sig tillbaka utan ofta behöll gården fram till sin död torde ha bidragit till det minskande antalet undantagskontrakt. Men det ger också intressanta perspektiv på de långvariga gemensamhetsbruk som diskuterats tidigare i kapitlet. Ägandeförhållandena kännetecknades av en seghet som tycks ha

Om den äldre generationen drog sig tillbaka och höll sig med eget hushåll kunde de bo på övervåningen i boningshuset eller i ett separat bostadshus. Gårdsbebyggelse i Valåkra by i Högsby socken, Kalmar län. Mangårdsbyggnad i bildens mitt och undantagsstuga till vänster. Foto: Kalmar läns museum.

att göra med den ökade närvaron av vuxna barn. Enkäterna ger inga svar om hur vanligt det var att föräldrar ingick i sterbhusen, men här går att föra ett tentativt resonemang. En effekt av att föräldrarna inte lät ett relativt ungt barn ta över utan behöll både egendomen och ansvaret var att den ursprungliga familjekonstellationen inte splittrades genom en markerad och tydligt tidfast generationsväxling. Visserligen kan gården informellt ha övertagits av ett av barnen, men det är sannolikt att hushållets strukturella stabilitet försvårade uppbrott och främjade kontinuitet. Många syskonjordbruk bör ha etablerats medan åtminstone en av föräldrarna ännu var i livet. Det riktar fokus mot hur relationerna mellan generationerna såg ut.

Konflikt eller sammanhållning?

Att föräldrar i allt högre grad behöll äganderätten livet ut har uppmärksammats i tidigare forskning. För uppländska Estuna har Sofia Holmlund visat att ägobyten i samband med dödsfall förekom i mer än hälften av alla överlåtelse från föräldrar till barn under 1800-talets första hälft. Andelen sjönk något vid seklets mitt men växte kraftigt mot slutet av 1800-talet och under 1900-talets tre första decennier. Samtidigt steg föräldrarnas ålder vid överlåtelsen markant. Holmlund konstaterar att den ökande andelen transaktioner vid dödsfall inte berodde på demografiska faktorer utan istället måste tolkas som ett aktivt val från föräldrarnas sida.³⁵⁸ I sin undersökning av Dalbosläkten finner Erik Hallberg ytterligare stöd för en sådan tolkning. Dödligheten sjönk och medellivslängden ökade, vilket fick till följd att äktenskapen varade längre. Dessa faktorer fick sammantaget en konserverande effekt på de jordbruk Hallberg undersöker.³⁵⁹ I en studie av ett antal jordbruk i Västergötland och Uppland betonar Iréne Flygare på liknande sätt att successionen under 1900-talet blev allt mer utsträckt i tid. Även om driftsledningen kunde överföras under faderns livstid behöll han inte sällan sin äganderätt livet ut. Flygare menar att en sådan utsträckt transitionsfas innebar flera fördelar, bland annat gav den utrymme för något barn att pröva på att driva gården på arrende innan den formella överlåtelsen genomfördes.³⁶⁰ Arrenderelationer mellan två generationer kan rentav ses som en modern och mer flexibel variant av de tidigare undantagskontrakten.³⁶¹

Enkätmaterialens bild av en allt senare lösning av generationsskiftet överensstämmer således med andra forskares resultat. Som en förklaring till denna förändring framhålls ofta en mer markerad konflikt mellan generationerna. Nils Wohlin såg ett nytt maktförhållande där den yngre generationen satt med trumf på hand. Att frågan om gårdens framtid sköts upp till arvskiftet tolkade han som att den äldre generationen inte längre hade möjligheter att ”göra sin vilja härutinnan gällande”.³⁶² Även senare forskare har menat att samhällsutvecklingen gynnade den yngre generationen. För ett område i Nordtyskland pekar Christine Fertig på att föräldrarnas ställning långsamt eroderade när arvingarna fick möjlighet att

lämna gården för att skapa en bättre tillvaro på annat håll. Hon pekar dock på en omvänd följdverkan. Den yngre generationens ökade möjligheter tvingade många föräldrar att träda ifrån gårdarna tidigare för att alls kunna förmå något barn att stanna.³⁶³

Vanligare är dock att föräldrarnas maktposition betonas. Hallberg utgår i sin tolkning från föräldragenerationen och understryker de ökande svårigheterna för den yngre generationen att få tillgång till ett jordbruk. På sikt var föräldrarnas strategi att inte frånträda gården riskabel, den ledde till ökad rörlighet bland de yngre och i förlängningen hotade arbetskraftsbrist inom jordbruket.³⁶⁴ Holmlund ser föräldrarnas beslut att behålla äganderätten som en medveten strategi: de tvingades ”bruka det medel som stod till buds – äganderätten till jorden – för att kunna uppnå sina målsättningar”.³⁶⁵ Påståendet har dock dåligt stöd i Holmlunds egna resultat. Föräldrar hade även tidigare använt äganderätten som ett verktyg för att uppnå sina mål, om det vittnar undantagskontrakt och köpehandlingar. Som Holmlund själv påpekar hade föräldrarna störst möjlighet att utöva kontroll om de överlät gården under sin livstid.³⁶⁶ Det var dock inte enbart mellan generationerna som det fanns en motsättning – Holmlund lyfter också fram de potentiella konflikterna inom den yngre generationen. Familjen som kollektiv aktör existerade enligt Holmlund knappast efter 1800-talets slut, istället blev generationsväxlingen i högre utsträckning ett resultat av ibland konkurrerande individuella strategier.³⁶⁷

Det är ovedersägligt att den yngre generationen hade helt andra valmöjligheter i början av 1900-talet jämfört med några decennier tidigare. Växande städer och tätorter innebar tillsammans med industrialiseringen nya sätt att leva och arbeta. Den industriella revolutionen nådde Sverige relativt sent, men när hjulen väl börjat snurra gick det fort och under en generation hann stora förändringar ske. Det kan ha lett till konflikter dels mellan och dels inom generationerna och häri ligger sannolikt en viktig förklaring till att många flyttade från landsbygden för att söka lyckan på annat håll. Alla familjereationer behöver emellertid inte ha dominerats av konflikter. Även om enkätmaterialen inte håller för att dra alltför långtgående slutsatser är det svårt att förena konfliktperspektivet med allt fler

långvariga sterbhus och samboende syskon. Om motsättningarna var stora, varför etablerades hushåll som snarast präglades av mer gemenskap än tidigare? I förhållandet mellan föräldrar och barn var det inte den ena av generationerna som satt på all makt och äganderätt. När en förälder avled innan generationsskiftet slutförts erhöll den efterlevande maken vanligen en del av egendomen som giftorätt. Många gånger måste därför samägandet under en period ha sträckt sig över generationsgränserna. En möjlig tolkning är att det fanns en betydande sammanhållning mellan dem som valde att stanna på landsbygden och föräldragården.

Jag underkänner inte konfliktperspektivets betydelse; motsättningar existerade men parallellt med sammanhållning. I en del fall skärptes konflikter och arvingarna lämnade hembygden, i andra drogs familjemedlemmarna snarast närmare varandra. Med tanke på att många syskonhushåll tycks ha etablerats medan föräldrarna ännu var i livet är det inte orimligt att se dem som ett uttryck för en gemensam familjestrategi snarare än syskonens individuella strategiska överväganden. Det behöver inte innebära att alla i hushållet strävade efter att gården skulle förbli intakt och det finns ingen anledning att betrakta samboendet som en rosenskimrande familjeidyll. Alla arvingar stannade inte på gården och även bland de kvarboende kunde det finnas olösta konflikter. I många fall var sannolikt sammanhållningen snarast ett utslag av pliktökänsla – mot gården, familjen eller föräldrarna.

Tre resultat och en slutsats

I detta kapitel har jag belyst arvsförhållandenas utveckling under 1900-talets första hälft med utgångspunkt i tre nationella enkäter. Resultaten kan summeras i tre punkter.

För det första bär materialet tydlig vittnesbörd om en ökad närvaro av vuxna syskon på gårdarna. Ett enarvingesystem dominerade men det går att skönja konturerna av ett framväxande flerarvingesystem. Det var emellertid inte fråga om något regelrätt realarv eftersom gårdarna inte delades i praktiken. De två klassiska arvsprinciperna förmår inte fånga de två centrala dragen i de

långvariga gemensamhetsbruken: gården övertogs av flera arvingar men hölls ihop. Gemensamhetsbruken nämns något oftare i svar från västra Sverige men under 1920- och 1930-talen var de allmänt förekommande i hela landet. Någon regional sedvänja tycks det således inte vara fråga om. Även när en arvinge ensam övertog jorden var det inte ovanligt att syskon stannade kvar på föräldragården, ibland under avsevärd tid. Det går inte att fastställa hur vanligt detta varit, men det tycks ha förekommit på de flesta håll i landet.

För det andra speglar materialet ett förändrat äktenskapsmönster. I enkätsvaren är ”ogift” ett nyckelbegrepp. I flera fall förefaller det närmast ha varit en förutsättning för syskonjordbrukets uppkomst att de inblandade var ogifta, även om det är oklart hur det kausala sambandet såg ut mellan att inte gifta sig och att bo kvar på föräldragården tillsammans med ett eller flera syskon. Det fanns en tydlig skillnad i könens egendomsrättsliga ställning: det var systrar som stannade hos bröder, inte tvärtom. Systemens position tycks ha varit avhängig av att brodern förblev ogift, varför samboendet syskonen emellan kan ha legat som en hämsko på äktenskapsbildningen.

För det tredje antog generationsväxlingen nya former. Föräldragenerationen tycks generellt ha blivit allt mer ovillig att släppa ifrån sig kontrollen och i flera svar framgår att jordbruk drevs som sterbhus tills båda föräldrarna gått bort, vilket många gånger måste ha inneburit att arvingarna själva var relativt gamla när det egentliga arvskiftet förrättades. I en del fall hade arvingarna för länge sedan lämnat boet, men fördröjningen kan också ha varit en anledning till att arvingarna stannade kvar tillsammans på föräldragården.

Läggs resultaten från detta och föregående kapitel samman kan en viktig slutsats dras. De samägda syskonenheter som började uppmärksammas under 1950-talet var inte primärt en effekt av strukturrationaliseringen utan en företeelse som var känd redan vid seklets början och några decennier senare förekom över hela landet. Enkätmaterialen ger underlag för att tolka dessa nya familjenheter som en kollektiv handling, där en gemensam familjestrategi sattes före konkurrerande individuella strategier. Det är dock en tolkning som måste belysas från flera håll. Den bild som jag har skisserat i detta och föregående kapitel är baserad på förhållandevis

grova beskrivande omdömen och väcker en rad nya frågor. När syskonjordbruken började dyka upp är osäkert, liksom hur de har utvecklats över tid. Framför allt saknas svar på mer konkreta frågor: Vilka syskon rörde det sig om? I hur stor utsträckning bestod hushållen av både systrar och bröder? Hur vanligt var det att syskonen förblev ogifta? För att kunna besvara dessa frågor är det nödvändigt att byta perspektiv. I nästa kapitel riktar jag fokus mot enskilda och konkreta exempel.

Syskonjordbruk i tio socknar

I de två föregående kapitlen har det gått att skönja ett mönster där det gradvis under 1900-talet blev vanligt att syskon sammanbodde och ofta även ägde gården gemensamt. Det är dock svårt att utifrån olika kvalitativa omdömen dra säkra slutsatser om vilka konkreta fall som åsyftas och hur hushållen var sammansatta. Det är därför oklart om företeelsen var ungefär densamma under perioden eller om den förändrades. För att komma vidare krävs både mer detaljerade uppgifter och att analysen utsträcks till en längre tidsperiod.

Vid sidan om officiell statistik och nationella enkätsvar finns, så vitt känt, inget källmaterial som gör det möjligt att dra tillförlitliga slutsatser om syskonjordbrukens omfattning och kännetecken på nationell nivå. I det här kapitlet tillämpar jag därför ett annat tillvägagångssätt och bearbetar uppgifter från flera olika källor om ett stort antal jordbrukarhushåll. På så sätt kan jag teckna en sammansatt bild av syskongårdarnas särdrag och blottlägga variationer och mönster inom gruppen. Det övergripande syftet i det här kapitlet är att identifiera hur vanliga syskonjordbruken var, hur de var sammansatta och vad som var utmärkande för dem.

Tvärsnitt med kombinerade material

För att undersöka syskonhushållens antal och kännetecken vore det idealiskt med ett källmaterial som gjorde det möjligt att både identifiera dem och följa gården och hushållets medlemmar över tid. Något sådant material existerar dock inte. Fastighetsbeteckningar som möjliggör jämförelser av samma enhet över tid infördes först 1908 och i jordbruksstatistiken kan enskilda enheter inte identifieras tillfredsställande förrän på 1930-talet.³⁶⁸ För äldre tid

framgår hushållsdata främst av kyrkans folkbokföring, men eftersom den är löpande förd är det svårt att erhålla en ögonblicksbild av förhållandena.³⁶⁹ De årligt upprättade mantalslängderna ger mer av en ögonblicksbild, men de innehåller å andra sidan inte alltid yrkesbeteckningar och sällan uppgifter om släktskapsförhållanden inom hushållet. För att kunna närma sig syskonjordbruken är det alltså nödvändigt att kombinera flera typer av källor.

Under 1900-talets första decennier fanns i Sverige drygt 300 000 jordbruksenheter och att undersöka samtliga är naturligtvis en omöjlighet.³⁷⁰ För att ge undersökningen skärpa och djup har jag begränsat mig till jordbrukarhushåll i tio socknar under drygt 120 år. Analysen utgår från tvärsnitt av samtliga områden vid sju tidpunkter med ungefär tjugo års mellanrum: 1870, 1890, 1910, 1930, 1945, 1971 och 1991. Vid varje nedslagsår har jag granskat samtliga jordbrukarhushåll och identifierat syskonjordbruken. För de fem första årtalen bygger granskningen på de församlingsutdrag som från 1860 låg till grund för Statistiska centralbyråns folkräkningar.³⁷¹ Utdragen ger en ögonblicksbild av församlingsböckerna och innehåller upplysningar om hushållsstruktur, yrkesbeteckningar och eventuella släktskapsförhållanden inom hushållet.³⁷² Från och med 1950 års folkräkning ersattes församlingsutdragen med uppgifter från mantalslängderna, vilkas oklara yrkesbeteckningar och knapphändiga familjeuppgifter försvårar analysen väsentligt. Av dessa skäl har folkräkningen för 1945, den sista enligt den äldre modellen, valts framför den för 1950. För de två nedslagsåren 1971 och 1991 har mantalslängdernas uppgifter kombinerats med data från Statistiska centralbyråns lantbruksregister.³⁷³ Både 1971 och 1991 genomfördes så kallade lantbruksräkningar, vilket medför att uppgifterna för dessa år blev särskilt omfattande.

För att täcka in hela perioden måste således flera källmaterial kombineras. Genomförandet kräver dessutom metodologiska riktlinjer för att möjliggöra två identifikationer: Vilka hushåll bör räknas till de jordbrukande, och hur ska syskonhushåll urskiljas i källmaterialet?

Att klassificera jordbrukarhushåll

En undersökning som spänner över drygt hundra år då Sverige gick från att i huvudsak vara ett jordbrukarland till att jordbruket spelade en undanskymd roll innebär en hel del svårigheter med att fastställa indelningsgrunder som fungerar över hela perioden. I slutet av 1800-talet fanns inga fastighetsbeteckningar och inget jordregister och det är närmast omöjligt att fastställa arealuppgifter för enskilda brukningsenheter. Fastigheter identifierades ännu i huvudsak via mantalet och deras bärkraftighet uttrycktes i ett mantalsbråk.³⁷⁴ Trots att mantalet förlorade sin betydelse som mått på den stående jordskatten under 1900-talets första år återgavs mantalsbråk för varje fastighet i mantalslängderna ännu 1945.³⁷⁵ De två sista nedslagsåren upptar mantalslängderna dock enbart fastighetsbeteckningen, vilket speglar utvecklingen av ett modernt fastighetsregister byggt på areella mått.

Källmaterialet ändrar således karaktär över tid, vilket medför att jordbrukarhushåll måste identifieras på olika sätt vid nedslagsåren. För åren 1971 och 1991 har Statistiska centralbyråns lantbruksregister, som utgår från aktiva jordbruk med en areal större än två hektar, använts för att identifiera aktiva jordbruk. Underlaget till folkräkningen 1945 innehåller arealuppgifter och med dem har det varit möjligt att identifiera jordbruk med minst två hektar åker för detta år. För de fyra tidigare nedslagsåren har emellertid inga arealuppgifter kunnat anskaffas och den avgörande indelningen har istället varit yrkesbeteckningar i folkräkningsmaterialet. Om hushållsföreståndaren titulerades som hemmansägare, jordägare, bonde, (lant)brukare eller arrendator har enheten klassats som ett jordbrukarhushåll. Jordarbetarhushåll, där yrkesbeteckningen antytt att hushållet inte var självständiga jordbrukare, har jag däremot inte tagit med. För att säkerställa att yrkesbeteckningarna inte ger en snedvriden bild av jordbruksstrukturen har en kontroll gjorts mot mantalslängderna i osäkra fall.

Vid arbetet med att identifiera jordbruken har problemen väsentligen varit två. Det första var hushåll som saknade eller hade en tvetydig yrkesbeteckning. Paradexemplet är hushåll som föreståts

av änkor, där kvinnan främst betecknats med sitt civilstånd men ibland med ett yrkesliknande förled, som hemmansägaränka eller bondänka. I de flesta sådana fall förestod hon gården och kan sålunda klassas som jordbrukare. Det finns emellertid fall där gården efter makens död gått familjen ur händerna men kvinnan i folkräkningarna fortsatt att betecknas som hemmansägaränka. I dessa fall var en kontroll mot mantalslängderna nödvändig för att klarlägga hushållets status. Det andra problemet rörde avgränsningen av bondegruppen nedåt. Det är förhållandevis enkelt att urskilja de något större bondehushållen och de hushåll som bestod av obesuttna (torpare, statare och liknande) eller över huvud taget inte var en del av den agrara befolkningen. Mellan dem finns det emellertid en gråzon av mer eller mindre semiagrara grupper: från olika former av småbrukare till hushåll som kombinerat en jordlott med andra yrken. En del hushåll har i folkräkningsmaterialet tilldelats hantverkstitlar som snickare eller slaktare men vid en kontroll mot mantalslängderna visat sig ha ägt och brukat en bit jord. Andra hushåll har betecknats som jordbrukare men mantalslängderna har visat att deras jordlott visserligen var mantalssatt men jämväl tämligen oansenlig, vilket gör det troligt att de hade andra inkomster vid sidan om jordbruket. Skillnaden mellan dessa två kategorier är minst sagt oklar och speglar snarast en mångsysslande grupp med ena foten i jordbruket och den andra i en ofta angränsande näring.³⁷⁶ Inom ramen för denna undersökning har det dock inte funnits utrymme att detaljstudera varje enskilt fall och i allmänhet har folkräkningarnas yrkesbeteckningar fått avgöra vad som var ett jordbrukarhushåll.

Vad var ett syskonjordbruk?

Den definition av syskonjordbruk som stipulerades i första kapitlet – syskon som bor och driver jordbruk ihop – har varit fullt tillräcklig i de tidigare kapitlen och med tanke på källmaterialets karaktär hade en skarpare definition varken gjorts från eller till. I det här kapitlet flyttar analysen ner på hushållsnivå, vilket gör det nödvändigt att kunna skilja syskonjordbruk från andra hushåll. Boendemönstret

är grundstommen i begreppet och kommer vara det överordnade kriteriet även i detta kapitel, men huruvida syskonen ägde allting på lika villkor eller ett eller flera av dem fick en annan position än på grund av sitt jordinnehav är en viktig fråga som jag kommer att undersöka vidare i detta kapitel och nästa. Det finns dock skäl att fördjupa definitionen. Att syskonen bodde tillsammans på gården är ett nödvändigt men inte tillräckligt kriterium. Fyra andra faktorer bör också beaktas: syskonens föräldrar, åldersfördelning, civilstånd samt arbetsförhållanden.

Ett hushåll bestående av en eller två föräldrar och en skara små barn skulle uppfylla boendekriteriet men utgör knappast ett syskonjordbruk. För att definitionen ska avspegla det kan man låta föräldrarnas status vara avgörande: om föräldrarna (föräldern) fortfarande förestår jordbruket skulle det inte räknas som ett syskonhushåll. Då uppstår emellertid ett annat problem: det tycks inte ha varit helt ovanligt att föräldrarna (föräldern) behöll kontrollen över jordinnehavet långt upp i åren eller rentav livet ut, samtidigt som det i hushållet fanns vuxna hemmavarande barn. I praktiken kan det praktiska ansvaret ha övergått till nästa generation, medan det formella innehavet och ägartiteln stannade hos den äldre.³⁷⁷ Det är en avsevärd skillnad mellan en gård som förestås av en förälder med fem barn i tioårsåldern eller strax därunder och samma gård 30 år senare där samma personer bor kvar. I kapitel 1 kritiserade jag Hammel och Lasletts typologi för olika hushåll just för att det saknade ett sådant åldersperspektiv.³⁷⁸ Om barnen stannar kvar på gården år efter år passeras så småningom en punkt där familjekaraktern förändras. Till boendemönstret bör således läggas ett ålderskriterium.

Att dra en skarp åldersgräns är emellertid en grannliga uppgift. I analyser av olika hushållstyper är utgångspunkten ofta en händelse som radikalt omformar hushållets sammansättning, som att föräldrarna dör eller att barnen flyttar ut eller gifter sig.³⁷⁹ Kännetecknande för många syskonjordbruk är dock snarast bristen på sådana händelser. Att syskon bor kvar tillsammans i föräldrahemmet kan ses som en icke-händelse i förhållande till det förväntade: upplösningen av den rumsliga familjegemenskapen. Beslutet att

flytta kanske växer fram under lång tid, men själva flytten kan tidsbestämmas. Att inte flytta kan också ses som ett – mer eller mindre medvetet – beslut, men det är svårare att tidsbestämma. När i tid uteblir händelsen? Att en tolvåring inte har lämnat hemmet är inte uppseendeväckande, att flera fyrtioåringar bor kvar är det. När är det rimligt att förvänta sig att de vuxna barnen flyttade ut? I en undersökning av flyttningsmönster i 1800-talets agrarsamhälle spårar ekonomhistorikern Martin Dribe en tendens att barn till bönder lämnade föräldrahemmet allt senare. Några riktigt sena avflyttningar var det dock inte tal om – de barn som alls lämnade hemmet gjorde det nästan alltid före 30 års ålder.³⁸⁰ Även om det är möjligt att åldern vid utflyttning ökade ytterligare något under de följande decennierna kan Dribes resultat användas för att avgöra när icke-händelsen att stanna istället för att flytta inträffade. För att ge viss marginal för att uppbrottet från familjen kunde komma ytterligare något år senare under 1900-talet används 35 år som åldersgräns. En familj med någon förälder och minst två hemmavarande barn över 34 år har jag således räknat som syskonenhet, även om föräldern i källmaterialet fortsatt markerats som innehavare av jordbruket. Ett undantag är de familjer där någon hade ett påtagligt mentalt eller fysiskt handikapp: om två syskon bodde på en gård tillsammans och det ena betecknades som ”idiot” eller ”sinnesslös” är det knappast rimligt att räkna det som ett syskonjordbruk.³⁸¹ Sådana hushåll har jag uteslutit såvida det inte fanns ytterligare syskon i hushållet.

I kapitel 3 framgick att syskons samboende ofta gick hand i hand med att de var ogifta. I det följande har jag emellertid inte låtit civilstånd vara ett avgörande kriterium för huruvida ett hushåll var ett syskonjordbruk. Ett skäl är att hushåll med både ogifta och gifta syskon är minst lika intressanta att studera som de där ingen var gift. Istället kommer äktenskapets roll att vara en av de viktigaste frågorna i det här kapitlet. Det motiveras ytterligare av att äktenskapsförhållanden inte sällan har skymt syskonrelationernas betydelse inom familjehistorisk forskning; har det funnits ett äktenskap i hushållet har det uppfattats som normerande och hierarkiskt placerats först.³⁸² Genom att låta äktenskapsfrågan bli

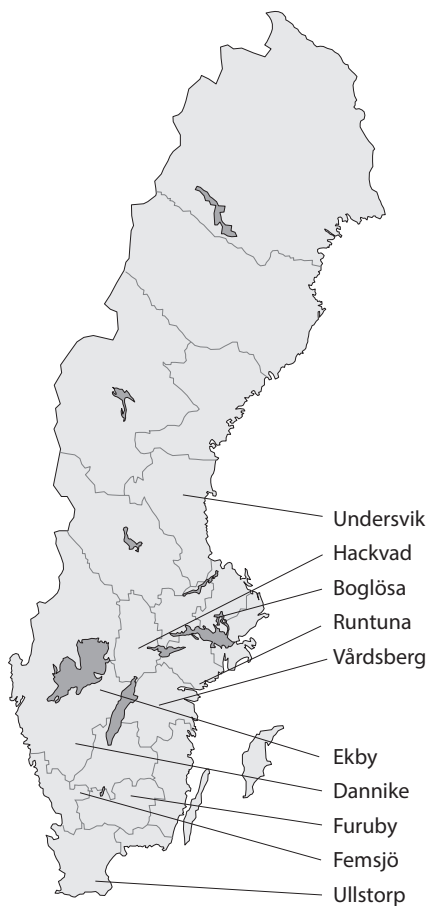
en del av undersökningen istället för att lägga in den i definitionen blir det därmed möjligt att ta analysen ett steg längre.

Arbetsförhållandena på gården skulle kunna vara en fjärde aspekt av definitionen. I normalfallet torde de samboende syskonen i huvudsak ha arbetat på gården, även om det också går att tänka sig att de enbart delade boende, exempelvis att någon ensam hade hand om jordbruket medan övriga arbetade utanför hemmet. Det finns dock inget källmaterial som gör det möjligt att mer ingående analysera syskonens eventuella förvärvsarbete, och dessutom är det svårt att dra en skarp gräns mellan arbete på gården och på annat håll. På många gårdar upptog säkerligen jordbruksarbete på den egna gården all arbetstid, medan det på andra förekom att ett eller flera syskon tidvis arbetade utanför gården, exempelvis med säsongarbete i skogen. En sådan kombination av arbete på den egna gården och biinkomster kännetecknade stora delar av småbrukarhushållen i Sverige under 1900-talets första hälft och var därmed inte något säreget för syskonhushåll.³⁸³ Arbetsförhållandena kommer att diskuteras i nästa kapitel, men för denna delstudie har det inte varit något avgörande kriterium för syskonenheter.

Sammanfattningsvis definierar jag i detta kapitel syskonjordbruk som ett jordbrukarhushåll där två eller flera vuxna syskon bor tillsammans och där minst ett av dem är ansvarig för gården *eller* där minst två barn i åldern 35 år och uppåt bor hemma samtidigt som föräldragenerationen ännu har det formella ansvaret för gården. Det kan tilläggas att definitionen sammanfaller med den bredare bestämning av syskonhushåll (*frèreche*) som återfinns i Hammel och Lasletts hushållstypologi, med tillägg av ett ålderskriterium.³⁸⁴

Tio socknar

För att kunna studera hur vanligt förekommande syskonjordbruk var på skilda orter har tio socknar från olika delar av landet valts ut. Vid urvalet eftersträvades en blandad sammansättning ifråga om både geografiskt läge och jordbrukets förutsättningar, samt att jordbruk skulle vara traktens dominerande näring. Av arbetsekonomiska skäl valde jag bort socknar med väldigt många jordbruk.³⁸⁵ Valet föll

De tio undersökningsområdena.

slutligen på Undersvik (Gävleborgs län), Hackvad (Örebro), Boglösa (Uppsala), Runtuna (Södermanland), Vårdsberg (Östergötland), Ekby (Skaraborg), Dannike (Älvsborg), Femsjö (Jönköping, sedan 1974 Halland), Furuby (Kronoberg) samt Ullstorp (Kristianstad).

De undersökta socknarna är inte ovanliga i förhållande till sin omgivning, men den primära avsikten med urvalet är inte att göra en jämförelse av socknar från olika regioner. En sådan försvåras inte minst av skillnader i jordbruksstruktur. Av de tio socknarna kännetecknades fem (Boglösa, Runtuna, Vårdsberg, Hackvad och Ekby) av relativt stora gårdar. I 1944 års jordbruksräkning

Fotografen Sune Jonsson dokumenterade i början av 1970-talet vardagen bland småbrukarna i småländska Furuby under ett år. Den stenbrutna småländska jorden bjöd på hårt arbete, även om maskiner gjort det lättare. Stenröjning hos Bengt på Sörögårn. Foto: Sune Jonsson/Västerbottens museum.

omfattade de flesta enheter i dessa socknar runt eller över tio hektar åker, och med undantag för västgötska Ekby kan de grovt räknas till Östsverige.³⁸⁶ De övriga fem sockarna utmärktes av att gårdarna var något mindre; 1944 omfattade de vanligen mellan två och tio hektar åker.³⁸⁷ De tre mest utpräglade småbrukarsocknarna var småländska Femsjö och Furuby samt västgötska Dannike, vilka kan räknas till Västsverige. I grunden speglar detta en skillnad mellan Väst- och Östsverige – gårdarna var generellt större i öst – men det gör det också svårt att peka på någon form av kulturell olikhet skild från jordbruksstrukturen.³⁸⁸ Även om en kortare jämförelse ändå görs längre fram i kapitlet är utgångspunkten med andra ord inte att framställa en bild av starka regionala kulturskillnader. I sin studie av familj jordbruk i Sverige under 1900-talet intar Iréne Flygare en liknande position: trots att hon studerar ett västsvenskt och ett östsvenskt område understryker hon likheterna på gårdsnivå och låter social tillhörighet väga tyngre än regional.³⁸⁹

Tabell 4.1. Antal jordbruksenheter i tio socknar enligt officiell statistik.

	1927 > ¼ ha	1944 >¼ ha	1944 > 2 ha	1971 > 2 ha	1991 > 2 ha
Boglösa	81	74	66	42	36
Runtuna	92	94	78	38	38
Värdsberg	94	88	68	39	26
Femsjö	103	92	78	44	23
Furuby	125	119	91	44	25
Ullstorp	90	80	69	42	23
Dannike	97	89	64	24	14
Ekby	75	69	60	36	30
Hackvad	83	77	57	39	35
Undersvik	129	151	101	46	27
Totalt	969	928	732	394	277

Källa: *Jordbruksräkningen* 1927 och 1944, *Lantbruksräkningen* 1971, uppgifter från Lantbruksregistret 1991.

I tabell 4.1 framgår antalet jordbruksenheter inom respektive socken vid fyra tillfällen under 1900-talet. Den tidiga jordbruksstatistiken ger inte möjlighet att storleksindela jordbruken och i 1927 års Jordbruksräkning ingår alla brukningsenheter från 0,25 hektar åker och uppåt utan åtskillnad. Vid lantbruksräkningen 1971 och i lantbruksregistret 1991 sattes den nedre gränsen istället vid två hektar. För att kunna göra jämförelser har siffrorna från 1944 års jordbruksräkning i tabellen delats upp i två kolumner, där den första avser enheter från 0,25 hektar (vilket således är jämförbart med 1927 års uppgifter) och den andra avser enheter från två hektar (jämförbart med de två senare nedslagsåren). Den totala skillnaden mellan 1927 och 1944 var mycket liten, men bakom detta döljer sig tre skilda mönster. Två socknar uppvisade särdrag: Runtuna, där antalet jordbruk närmast var konstant, och Undersvik, där antalet ökade kraftigt.³⁹⁰ I de övriga åtta minskade antalet enheter något, totalt motsvarande knappt tio procent. Det var dock bara en liten förändring om den totala omvandling av jordbruksstrukturen som tog fart efter 1945. Enbart på de brukningsenheter som översteg två hektar minskade antalet jordbrukare i de tio socknarna mellan 1944 och 1991 med 62 procent, och i Sverige som helhet med närmare

67 procent.³⁹¹ På ett knappt halvsekel försvann således två av tre jordbrukare.³⁹² Skillnaden mellan olika områden var emellertid stor. I Hackvad stannade tillbakagången vid knappa 40 procent, medan den i Dannike uppgick till det dubbla. Som väntat drabbades områden med en större andel små gårdar betydligt hårdare av nedläggningsvågen; det var ju syftet med den jordbrukspolitik som fördes från 1940-talets slut. I de fem socknar som kännetecknades av en majoritet gårdar med mindre än tio hektar åker försvann mellan 67 och 78 procent av alla gårdar. Motsvarande tal i de fem socknarna med större gårdar låg istället mellan 39 och 51 procent.

Den officiella statistiken ger en viktig bakgrundsbild av undersökningsområdena och den generella utvecklingen av jordbruksstrukturen. Som redan diskuterats bygger emellertid arbetsmetoden i detta kapitel främst på yrkesbeteckningar i folkräkningarna och det är därför av intresse hur antalet jordbrukarhushåll förändrades över tid.

Tabell 4.2. Antal jordbrukarhushåll i tio socknar, 1870–1991.

	1870	1890	1910	1930	1945	1971	1991
Beräknat	631	651	626	667	700	394	277
Statistiska uppgifter	-	-	-	-	732 ^a	394	277

Källa: församlingsbokutdrag (1870, 1890, 1910, 1930 och 1945), mantalslängder (samtliga nedslagsår) och uppgifter ur husförhörlängder och församlingsböcker (RA), samt *Jordbruksräkningen* 1944 och Lantbruksregistrets primäruppgifter för 1971 och 1991 (SCB), för Boglösa, Runtuna, Värdsberg, Femsjö, Furuby, Ullstorp, Dannike, Ekby, Hackvad och Undersvik. Statistiska uppgifter för 1945 från *Jordbruksräkningen* 1944, tabell 1.

a = uppgiften avser 1944.

Sett över alla sju nedslagsår omfattar undersökningen närmare 4 000 observationer av enskilda jordbrukarhushåll. Av tabell 4.2 ovan framgår att för de två sista nedslagsåren är antalet jordbruk identiskt med jordbruksstatistiken. Den enkla anledningen är att det är just den statistiska förteckningen som legat till grund för identifikationen av jordbruken. Den lilla skillnaden för 1945 beror sannolikt främst på att uppgifterna avser två olika år: folkräkningen avsåg 1945 och jordbruksräkningen 1944.³⁹³ De tre första nedslagsåren låg antalet jordbruk runt 650, för att därefter stiga till 700 fram till 1945. Det

är dock svårt att säga om detta speglar någon verklig ökning eller enbart är en effekt av att identifieringen av jordbrukarhushållen de första nedslagsåren byggde på yrkesbeteckningar och från 1945 på åkerareal. Att det finns en sådan effekt är troligt. Det fanns 1945 gott om jordbruk som omfattade minst två hektar jord men där ägaren betecknades som exempelvis snickare, montör, vägarbetare eller skogsarbetare.

Syskonjordbrukens omfattning

Den viktigaste frågan att inledningsvis få klarhet i är hur många syskonenheterna var. I tabell 4.3 framgår hur många av jordbrukarhushållen i de tio socknarna som enligt den fastställda definitionen var syskonjordbruk samt vilken andel de motsvarade vid respektive nedslagsår.

Tabell 4.3. Antal jordbrukarhushåll och syskonjordbruk i tio socknar, 1870–1991.

	1870	1890	1910	1930	1945	1971	1991
Antal jordbrukarhushåll	631	651	626	667	700	394	277
Syskonjordbruk, antal	7	28	54	106	93	42	16
Syskonjordbruk, andel	1	4	9	16	13	11	6

Källa: Se källangivelser under tabell 4.2.

Det är tydligt att både antalet och andelen syskonjordbruk förändrades kraftigt över tid. Vid det första undersökningsåret 1870 var det ett nära nog okänt fenomen: sju av drygt 600 undersökta hushåll uppfyllde då kriterierna, vilket motsvarade ungefär en procent. Under de följande decennierna ökade andelen stadigt. Redan 1890 fanns fyra gånger så många syskonhushåll, 28 stycken. Därefter fördubblades andelen fram till 1910 och ytterligare en gång fram till 1930, då inte mindre än 16 procent av jordbrukarhushållen i de undersökta socknarna var syskonjordbruk. Därefter bröts trenden och andelen minskade något till 1945 och ytterligare till 1971. Någon omedelbar avveckling var det dock inte fråga om – trots att nästan 40 procent av jordbruken lades ner fram till 1971 utgjorde syskonjordbruken fortsatt runt 11 procent. Först under perioden fram till 1991 går det att tala om en långsam upplösning.³⁹⁴

Med utgångspunkt i ovanstående siffror är det möjligt att göra en grov periodisering av syskonjordbruk som företeelse. Som framgått av tidigare forskning tycks de ha varit så gott som okända under den förra delen av 1800-talet och resultaten från nedslaget 1870 stödjer i allt väsentligt denna bild. Vidare bekräftas den indikation på en förändring mot slutet av 1800-talet som några forskare funnit. Erik Hallberg uppskattade att ungefär 13 procent av jordbruken i ett område i Dalsland var syskonjordbruk runt 1930, en siffra som stämmer väl överens med den utveckling som tecknats här.³⁹⁵ I de tio undersökta socknarna ökade företeelsen i omfång under ett halvt sekel, från cirka 1880 till cirka 1930. Huvudresultatet i förra kapitlet – en ökande förekomst av långvariga gemensamhetsbruk under 1900-talets första decennier – stämmer väl överens med den tilltagande andelen syskonhushåll i de undersökta områdena. Det var under 1900-talets första decennier som ökningen var som kraftigast. Kulmen förefaller ha nåtts på 1930-talet, då nästan var sjätte jordbruksenhet i de undersökta socknarna var ett syskonjordbruk. Även efter att toppnoteringen passerats utgjorde de ett betydande inslag på landsbygden. Trots att jordbruksstrukturen på några decennier förändrades i grunden när gårdar lades ner eller slogs samman låg andelen syskonjordbruk stabilt en bit över 10 procent. Bortsett från toppnoteringen 1930 kan en relativt långvarig stabil fas identifieras: från 1910 och åtminstone 60 år framåt utgjorde syskonhushållen runt eller strax över 10 procent av jordbruken. Någon gång på 1970-talet inträdde en stagnationsperiod, vilken sannolikt har fortgått även efter 1991, då andelen låg på knappt 6 procent. Fyra faser kan således urskiljas: en förperiod fram till cirka 1870 med i princip inga syskonjordbruk, en tillväxtperiod från cirka 1870 till cirka 1930, en stabil period fram till 1970-talet och en stagnationsperiod under seklets sista decennier.

Generella mönster och lokala avvikelser

Den givna karaktäristiken avser det sammanvägda resultatet av alla undersökta socknar. Var då utvecklingen likartad i de tio socknarna? Att flytta ner analysen på sockennivå är inte okomplicerat.

Eftersom det i de flesta av socknarna som mest fanns mellan 50 och 80 jordbruk och antalet dessutom sjönk över tid väger varje enskild observation tungt. Att ett syskonjordbruk upplöstes eller tillkom kan påverka andelen med flera procentenheter. Det är ett argument för att det sammanvägda resultatet är mer tillförlitligt, men det gör det också väsentligt att undersöka om det generella mönstret döljer stora lokala variationer. Om samma utvecklings-tendenser går att finna i de flesta områden styrks periodiseringen, men om de ingående områdena tvärtom präglades av disparata mönster blir bilden mer komplicerad. I tabell 4.4 återges andelen syskonenheter i varje socken vid de sju undersökningsåren.

Tabell 4.4. Andel syskonjordbruk i tio socknar, 1870–1991.

	1870	1890	1910	1930	1945	1971	1991
Boglösa	0	8	13	11	2	10	6
Runtuna	2	7	5	6	8	5	5
Värdsberg	2	2	12	9	13	10	4
Femsjö	0	0	2	36	33	27	13
Furuby	0	5	7	15	17	11	12
Ullstorp	1	1	8	8	7	0	0
Dannike	4	9	12	20	14	17	14
Ekby	2	6	16	19	21	11	0
Hackvad	2	4	16	18	8	8	6
Undersvik	0	4	4	11	7	9	4
Samtliga	1	4	9	16	13	11	6

Källa: Se källangivelser under tabell 4.2. Anm.: Högsta andelen för varje socken är markerad i fetstil.

Vid tvärsnittet 1870 var syskonjordbruk ovanliga i samtliga områden. I fyra socknar saknades de helt och i fem fanns bara ett. Trots variationer mellan socknarna går det att i samtliga skönja en successiv ökning fram till 1930. Toppnoteringarna nåddes i allmänhet under 1930- och 1940-talen, men magnituden varierade markant mellan områdena. I Runtuna och Ullstorp uppgick syskonjordbruken aldrig till mer än 8 procent. I fyra områden utgjorde de som mest omkring 20 procent och i småländska Femsjö 1930 närmast häpnadsväckande 36 procent. Utvecklingen i Femsjö är särpräglad på flera sätt: socknen gick från att ha den lägsta andelen syskonjordbruk vid de tre första nedslagen till att ha den högsta vid de följande.

Det generella mönstret med en ökning fram till cirka 1930 och en successiv nedgång fram till 1991 är tydligt urskiljbart i åtta av tio socknar. Undantagen är Boglösa, som nådde sin toppnotering redan 1910 men där andelen sedan dalade till 1945 innan den åter kravlade sig upp till tvåsiffrigt 1971, och Runtuna, där andelen inte förändrades särskilt mycket över tid men heller aldrig blev särskilt hög.

Smått och stort, öst och väst

I presentationen av de tio områdena påpekades att de grovt kan delas in i fem med större gårdar och fem med mindre. I tabell 4.5 redovisas dessa två grupper var för sig.

Tabell 4.5 Andel syskonjordbruk i fem socknar med större gårdar och fem med små, 1870–1991.

	1870	1890	1910	1930	1945	1971	1991
Stora	1	6	12	13	10	9	4
Små	1	3	6	19	16	13	8
Samtliga	1	4	9	16	13	11	6

Källa: Se källangivelser under tabell 4.2.

Som framgår inträffade runt 1930 ett påtagligt skifte i utvecklingen. Från 1870 ökade andelen syskonjordbruk i de båda områdestyperna, men socknarna med större gårdar hade en betydligt större andel både 1890 och 1910. Fram till 1930 blev dock syskonhushåll betydligt vanligare i småbrukarsocknarna. Givetvis spelar den explosionsartade utvecklingen i Femsjö en nyckelroll för scenförändringen, men även om man räknar bort Femsjö var syskongårdarna 1930 vanligare i småbrukarsocknarna än i de fem med större gårdar.³⁹⁶ Detta mönster höll i sig genom både den stabila fasen efter 1930 och avvecklingsfasen mot seklets slut. Det förefaller som att syskonjordbruk inte självklart kan sägas utmärka vare sig de små eller stora jordbruken, eller snarare att företeelsen skiftade karaktär med tiden. Det är emellertid viktigt att hålla i minnet att inget område var homogent; småbrukarbygderna innehöll även enstaka större gårdar och omvänt. Längre fram i kapitlet för jag ner analysen på gårdsnivå med hjälp av en indelning av jordbruken i olika storleksklasser.

Skörd med självbindare i Ekby socken, 1928. Foto: Valdemar Walldén/Västergötlands museum.

Uppdelningen i socknar med små respektive stora gårdar följer i stor utsträckning en indelning i Öst- och Västsverige. Det kan dock vara intressant att ställa ett renodlat öst/väst-mönster i relation till uppdelningen i små och stora socknar. I tabell 4.6 har därför de fyra socknarna Boglösa, Vårdsberg, Hackvad och Runtuna räknats som östsvenska och Ekby, Dannike, Furuby och Femsjö som västsvenska. Skånska Ullstorp och norrländska Undersvik har helt undantagits från jämförelsen. Samma skifte i mönstret framträder runt 1930, men proportionerna är något annorlunda. Å ena sidan är skillnaderna vid nedslagsåren 1890 och 1910, då syskonjordbruken var något vanligare i Östsverige, mindre. Från 1930, då de blev vanligare i Västsverige, är å andra sidan skillnaden mellan öst och väst betydligt större. Den stora ökningen mellan 1910 och 1930, då andelen syskonjordbruk närmast fördubblades, förefaller ha varit ett västsvenskt fenomen. Utvecklingen i Femsjö har stor inverkan på siffrorna, men räknas socknen bort hade ändå de västsvenska områdena en klart högre andel 1930.

Tabell 4.6 Andel syskonjordbruk i fyra östsvenska och fyra västsvenska socknar, 1870–1991.

	1870	1890	1910	1930	1945	1971	1991
Öst	1	5	11	11	8	8	5
Väst	1	4	8	23	22	17	9
Samtliga	1	4	9	16	13	11	6

Källa: Se källangivelser under tabell 4.2.

Det kan noteras att detta mönster inte alls stämmer överens med resultaten i kapitel 3. De nationella enkäterna pekade snarast på att Västsverige utmärktes av långvariga gemensamhetsbruk i början av 1900-talet men att skillnaderna mellan olika regioner blev mindre med tiden. Diskrepansen mellan dessa två resultat är inte helt enkel att förklara. Det är möjligt att de fyra socknarna från det västsvenska området som har undersökts inte överensstämmer med det allmänna mönstret i regionen, men eftersom utvecklingen i de fyra inte skiljer sig mycket från varandra är det mindre troligt. Det är mer sannolikt att skillnaden kommer sig av att de västsvenska socknarna som analyserats i stor utsträckning är småbrukarsocknar. Som framgick i tabell 4.4 ökade andelen syskonenheter först i områden med något större gårdar, och den enda västsvenska socknen inom denna grupp, Ekby, uppvisade faktiskt 1910 den högsta andelen av samtliga socknar. De flesta socknar i Västsverige var emellertid småbrukarsocknar och urvalet kan därmed inte förklara skillnaderna i resultat. Mest sannolikt är därför att den försiktiga slutsatsen i kapitel 3, att Västsverige tidigt utmärktes av en högre andel syskonjordbruk, är felaktig. Den bild som enkätsvaren gav 1907 tycks ha överskattat Västsveriges utveckling mot ett flerarvingesystem. Samtidigt verkar de senare enkäterna närmast ha underskattat den. Under syskonjordbrukets verkliga glansdagar var andelen påtagligt högre i Västsverige. Det visar sig i toppnoteringarna i tabell 4.4: av de fem socknarna med högst uppmätt andel syskonhushåll var fyra västsvenska. Det tycks således finnas fog för att påstå att syskonjordbruk var något vanligare i Västsverige från 1930-talet och framåt. Det rör sig dock inte om en skarp kulturgräns utan snarare en gradskillnad.

Varaktighet och upplösning

Syskonjordbruken blev under 1900-talet relativt vanliga i de tio socknarna, men hur många fall rör det sig om? Var det samma individer som i brist på arvingar satt på sina gårdar decennier-na igenom, eller var tillströmningen av nya syskonjordbrukare ständigt hög? Totalt finns 259 syskongrupper som vid minst ett nedslagstillfälle klassificerats som ett syskonjordbruk. I tabell 4.7 nedan har dessa delats in efter när de förekommer första gången.

Tabell 4.7. Första förekomst för 259 syskonjordbruk, tio socknar 1870–1991.

	1870	1890	1910	1930	1945	1971	1991
Antal syskonjordbruk	7	28	54	106	93	42	16
Första förekomst	7	25	46	96	49	29	7
Andel första förekomst	100	89	85	91	53	69	44

Källa: Se källangivelser under tabell 4.2.

Det mest slående resultatet är den stora andelen nya syskonjordbruk vid varje undersökningsår. När antalet ökade mellan 1890, 1910 och 1930 var det i mycket hög grad fråga om att nya syskongrupper tillkom. Bara runt var tionde syskonjordbruk förekom vid två nedslagstillfällen. Till stor del är detta en effekt av att syskongårdar var i stark tillväxt under denna tid. I och med att antalet fördubblades mellan 1890 och 1910 och ånyo mellan 1910 och 1930, är det givet att minst 50 procent förekom för första gången. I samband med att den mer stabila fasen inträdde från 1945 minskade omsättningen betydligt. Av 1945 års syskonjordbruk hade nästan hälften förekommit 1930 och även vid de två sista nedslagsåren var andelen nytillkomna klart lägre. Det kortare intervallet mellan 1930 och 1945 spelar sannolikt en viss roll och på liknande sätt torde den långa perioden fram till 1971 delvis förklara att många nya uppstått. Fram till 1991 minskade andelen nya syskonenheter mycket kraftigt och mer än hälften av 1991 års syskonjordbrukare förekom redan 1971. Mycket tyder därmed på en slutlig avveckling av syskonjordbruket som företeelse vid seklets slut.

Sett över hela undersökningsperioden förekom 78 syskonenheter

mer än en gång, vilket motsvarar 30 procent av samtliga. Även om den höga omsättningen i början av 1900-talet kan förklaras av den stora tillväxten måste slutsatsen bli att syskonjordbruken inte var påfallande långvariga. En viktig förklaring ligger sannolikt i definitionen. För att räknas som syskonjordbruk måste syskonen ha varit relativt gamla redan första gången de noterades, och med tjugoförårsintervall mellan jämförelserna är det naturligt att många föll ifrån under tiden. Samtidigt öppnar resultatet upp för en mer kritisk fråga om undersökningens validitet. Var det i själva verket så att många hushåll passerade igenom en fas som syskonjordbruk innan den ursprungliga familjekonstellationen slutligt splittrades och en arvinge ensam övertog gården? Visar resultaten verkligen uppkomsten av beständiga strukturer, eller snarare en förändring mot att syskonen bröt upp först efter 35-årsdagen?

För att bringa klarhet i frågan har jag undersökt de 243 enheter som någon gång före 1991 upphörde att vara syskonjordbruk för att utröna varför de försvann.³⁹⁷ Orsakerna har sammanförts till fem kategorier. Med *dödsfall* avses att samtliga eller åtminstone alla utom ett syskon avlidit, varmed statusen som syskonenhet tilländalöpt. Med *flytt* avses att samtliga syskon flyttat från gården; har däremot en arvinge stannat kvar och ensam övertagit gården har det klassats som *övergång till en*. Om syskonen lever och bor kvar men inte längre brukar gården har det betecknats som *jordbruk upphört*. Dessutom finns en handfull *övriga* fall som inte passar i någon annan kategori. Resultatet framgår av tabell 4.8.

Tabell 4.8. Syskonjordbruk efter anledning till upphörande, tio socknar 1870–1991.

	1890	1910	1930	1945	1971	1991	Totalt antal (andel)
Upphört sedan föregående	4	20	44	63	79	33	243 (100)
<i>Dödsfall</i>	2	7	20	21	49	15	114 (47)
<i>Flytt</i>	2	3	15	12	13	4	49 (20)
<i>Övergång till en</i>	-	6	3	16	10	5	40 (16)
<i>Jordbruk upphört</i>	-	2	5	11	7	7	32 (13)
<i>Övriga</i>	-	2	1	3	-	2	8 (3)

Källa: Se källangivelser under tabell 4.2.

Det absolut vanligaste var att syskonjordbruket bestod till dess alla utom ett av syskonen avlidit. Nästan hälften av enheterna bestod på detta sätt fram till dess döden kom emellan. Det var den enskilt viktigaste orsaken vid alla sex nedslagstillfällena, men kännetecknar särskilt den stora grupp som upphörde mellan 1945 och 1971. Att syskonen höll ihop livet ut innebär emellertid inte att alla blev gamla. Det finns gott om exempel på att gemenskapen upplöstes på grund av att någon avled i 40- eller 50-årsåldern.

En relativt stor andel enheter upphörde på grund av att samtliga syskon flyttade ifrån gården. En hel del av dem var relativt ålderstigna vid flytten, vilket gör det sannolikt att de snarast pensionerade sig. De hade således likheter med de 32 hushåll som upphörde med jordbruket och sålde eller arrenderade ut jorden. Ibland flyttade syskonen på olika håll, men påfallande ofta anges samma uppgifter i flyttningslängderna för samtliga vilket sannolikt innebar att gemenskapen i hushållet bestod även sedan jordbruksdriften upphört.

Att samtliga syskon utom ett flyttade så att en arvinge ensam övertog gården förekom i 40 fall, vilket motsvarar drygt 16 procent. Det var särskilt vanligt mellan 1930 och 1945, vilket kan tolkas som att toppnoteringen för antalet syskonjordbruk 1930 delvis berodde på att enheter som så småningom övergick till en arvinge i analysen tolkats som syskonenheter. Det är dock en slutsats med facit i hand. Det var inte möjligt att i förväg veta vilka hushållsstrukturer som skulle bli bestående och vilka som skulle lösas upp; enheter som inom några år övergick på en arvinge skilde sig inte på något avgörande sätt från enheter där syskongemenskapen blev bestående. Huruvida syskonen själva på förhand var på det klara med hur gården skulle fördelas och hushållet gestalta sig är osäkert och säkra svar är omöjliga att få. I en del fall dröjde arvingarnas utflytt tills de kommit upp över 50 eller rentav 60 år, vilket knappast gör det rimligt att beteckna det som ett försenat uppbrott från den gamla familjeenheten.

Det kan vara läge att summera resultaten så här långt och peka på fyra övergripande slutsatser. För det första blev syskonjordbruket under en period på 1900-talet mycket vanliga. Vid nedslaget 1930, då toppnoteringen uppnåddes för flertalet områden, uppgick

andelen till runt 20 procent eller mer i hälften av områdena. För det andra var de inte en lokal företeelse. Även om andelen varierade mellan socknarna var det inte någonstans ett okänt fenomen och deras antal var överallt större under 1900-talet första hälft än under 1800-talet. För det tredje berodde utvecklingen mer på tid än plats. Mönstret med en ökning fram till cirka 1930 går att påvisa i de allra flesta socknar, likaså en därpå följande nedgång. För det fjärde var de varaktiga och inte en övergångsfas innan en arvinge tog över. De allra flesta bestod till dess syskonen avled, flyttade eller upphörde med jordbruket.

Syskonhushållets sammansättning

Syskonhushåll förekom under hela 1900-talet, men förändrades deras sammansättning över tid? Vilka syskon bodde på gårdarna? För att besvara den frågan behöver jag skifta fokus till syskonen själva. Utgångspunkt i det följande är de 259 syskongrupper som vid minst ett nedslagsår identifierats som syskonjordbrukare. Jag kommer i huvudsak att behandla dem som en sammanhållen enhet, men för vissa jämförelser finns det anledning att dela in dem kronologiskt. Eftersom antalet syskonjordbruk varierade kraftigt över tid, nedslagsåren är många och flera grupper förekom vid mer än ett nedslagsår är det mindre givande att låta varje nedslagstillfälle utgöra en analyskategori. Istället görs en indelning av hushållen i tre kategorier baserat på vilket år de första gången förekom i materialet: 1870 till 1910 när syskonjordbruken var i tillväxt (78 grupper), under storhetsperioden på 1930- och 1940-talen (145 grupper) samt 1971 och 1991 när de började försvinna (36 grupper). Jag ägnar fem aspekter särskilt intresse: antalet syskon på gården, könsfördelningen, syskonens civilstånd, eventuellt samboende med föräldrar samt syskonens ålder.

Den naturliga första frågan är hur många syskon som bodde på de aktuella gårdarna. Var det mestadels brödrapar som Erik och Sigvard, eller var det vanligare med större konstellationer som syskonen Rundqvist i Duvemåla? I tabell 4.9 har jag delat in de 259 enheterna efter antal samboende syskon det år då jag först identifierade hushållet

som ett syskonhushåll.³⁹⁸ Att två personer levde tillsammans var det absolut vanligaste och förekom på 70 procent av syskonbruken. Tre personer var också relativt vanligt och förekom på ungefär vart femte syskonbruk. Enheter med fyra, fem eller sex syskon förekom men utgjorde tillsammans inte mer än 10 procent.

Tabell 4.9. Antal samboende syskon (andel) på 259 syskonjordbruk, tio socknar 1870–1991.

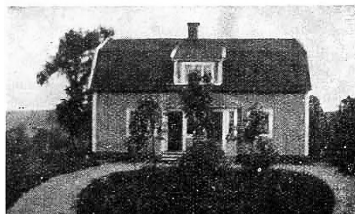
Antal syskon	2	3	4	5	6
Antal enheter	180 (70)	53 (20)	18 (7)	6 (2)	2 (1)

Källa: Se källangivelser under tabell 4.2.

Två arvingar som tillsammans övertog gården var bröderna Gustaf Adolf och Johan Emil Andersson på Via Larsgården i Hackvad. Enligt 1910 års folkräkning var de två bröderna över 35 år och bodde fortfarande hemma hos sina föräldrar. I familjen fanns även en syster, som lämnat hemmet några år tidigare. Efter att föräldrarna avlidit 1915 respektive 1921 övertog de två bröderna gården tillsammans. I församlingsboken noteras att de ”äga gemensamt 1/8 mtl”. Så förblev det tills den yngre brodern gick bort 1929. Gustaf Adolf fortsatte därefter att bruka gården, skaffade sig senare hushållerska och bodde kvar vid både 1930 och 1945 års folkräkningar.³⁹⁹

En betydligt större konstellation var syskonen Törnkvist på gården Göksätter i Runtuna socken. Till gården hörde 56 hektar mark varav hela 25 hektar åker. Familjen bestod förutom föräldrarna av sju barn födda mellan 1892 och 1913. De framträder i materialet första gången i samband med folkräkningen 1930, men då brukades gården ännu av föräldrarna och bara ett barn var över 35 år, varför enheten inte uppfyllde kriterierna för att räknas som syskonjordbruk. Vid nedslaget 1945 hade fadern och en av sönerna avlidit och gården förestods av modern tillsammans med de kvarvarande barnen, tre söner och tre döttrar. Fyra av barnen bodde ogifta kvar även 1971, då modern och ytterligare en av sönerna gått bort. Ännu 1991 fanns två av syskonen kvar, då 87 och 78 år gamla.⁴⁰⁰

Exemplet med de två bröderna i Hackvad illustrerar varför många enheter enbart förekom vid ett nedslagsår. Eftersom tvåsyskonjordbruket var så dominerande räckte det i många fall att

Göksätter

Postadr.: Runtuna.

Areal: Total 56 har, därav 25 åker, 31 skog. Tax.-v. 24.400.

Jordart: Ler- o. mulljord. Skogsbest.: Barr- o. lövsk. Manbyggn. uppf. 1936, värmeledning indragen. Ekonomibyggn. uppf. 1916. 4 hästar, 1 unghäst, 15 kor, 4 ungdj., 6 svin, 25 höns. Arealen delv. täckdikad. Gården till släkten 1920. Den lär vara den äldsta i socknen.

Äg.: Oskar Törnkvists stbh. Stbh.-deläg.: Änkefru Johanna Elisabet f. Andersson, samt barnen Gerda, Berta, Egon, Algot, Alvar, Margit.

Under 1930-talet inleddes utgivningen av bokverket *Gods och gårdar*, som totalt kom att omfatta tusentals fastighetsbeskrivningar. Gårdarna beskrivs detaljerat vad gäller jordbruket, men uppgifterna om ägo- och boendeförhållanden är ofta knappa. Fastighetsbeskrivningen för Göksätter anger sterbhuset som ägare, men är ovanlig i det att delägarna räknas upp.

ett syskon flyttade, avled eller på annat sätt slutade att räknas till hushållet för att syskonjordbruket som företeelse skulle upphöra. När det som på Göksätter fanns fler individer från början kunde däremot syskonhushållet bestå även om något syskon föll ifrån. Det visar sig också att enheter med många arvingar var betydligt mer seglivade än tvåsyskonjordbruken. Av 26 enheter med minst fyra syskon förekom hälften vid mer än ett nedslagsår, även om det var relativt vanligt att ett eller två syskon föll ifrån mellan nedslagsåren. På enheter med tre arvingar var motsvarande andel en knapp tredjedel och bland tvåsyskonjordbruken mindre än var femte.

Fördelningen på olika stora syskongrupper visar inga påfallande variationer mellan socknarna och det finns ingen skillnad mellan socknarna med mindre och med större jordbruk. Mellan de enheter som första gången förekom 1870–1910 respektive 1930–1945 framträder bara små förändringar. Enheter med fyra eller fler syskon blev något fler 1930–1945, men å andra sidan blev enheterna med tre färre.⁴⁰¹ Skillnaden gentemot de syskonjordbruk som förekom 1971–1991 är emellertid betydande. Dessa var visserligen inte så många (totalt 36 stycken), men bland dem fanns enbart två enheter med tre syskon och två med fyra. På resterande 32 jordbruk bodde enbart två syskon. Nedgången i antalet syskonjordbruk under andra halvan av 1900-talet sammanföll med andra ord med en påtaglig tillbakagång av bruksenheter med fler än två syskon. Som kommer att framgå sammanföll denna utveckling med att flera andra utmärkande drag hos syskonjordbruken förändrades.

Bröder och systrar

Vid sidan om att fastställa antalet syskon är det viktigt att undersöka fördelningen mellan könen. Den var mycket jämn på de gårdar där det bodde fyra, fem eller sex arvingar. Syskonen Törnkvist på Göksätter var på intet sätt unika; på samtliga syskonjordbruk med fyra eller fler individer bestod de samboende av både bröder och systrar, sammantaget var de dessutom exakt lika många.⁴⁰² På enheterna med två eller tre arvingar varierade fördelningen mer, vilket framgår av tabell 4.10.

Tabell 4.10. Könsfördelning på 233 syskonjordbruk med två eller tre syskon, 1870–1991.

Antal	Två syskon			Tre syskon		
	Bröder	Systrar	Blandat	Bröder	Systrar	Blandat
	67	20	93	11	7	35

Källa: Se källangivelser under tabell 4.2.

Allmänt sett präglades syskonhushållen av en blandad sammansättning. Både på två- och tresyskonjordbruken var det vanligast att hushållet bestod av både bröder och systrar, och totalt var nära 60 procent av alla syskonjordbruk könsblandade. Den enskilt vanligaste konstellationen, vilken återfanns på mer än en tredjedel av enheterna, var en gård med en bror och en syster. I de enkönade hushållen övervägde männen kraftigt, och sammantaget bestod mer än vart fjärde syskonjordbruk av två bröder. På de 259 syskongårdarna fanns totalt 633 personer, varav 369 män (58 procent) och 264 kvinnor (42 procent).⁴⁰³ Det fanns med andra ord i genomsnitt en syster per syskonjordbruk, men nästan en och en halv bror. Systrarna var inte heller jämnt fördelade – de lyste helt med sin frånvaro på nästan vart tredje syskonbruk. Att systrar ändå ingick i de flesta syskonhushåll är tankeväckande, särskilt mot bakgrund av att tidigare forskning visat att det under 1800-talet var sällsynt att döttrar fick överta jord.⁴⁰⁴ Det är dock svårt att enbart utifrån hushållets sammansättning sluta sig till vilka positioner arvingarna hade i förhållande till varandra. Som framgick i förra kapitlet tycks det inte sällan ha förekommit att en bror övertog gården och att

systemen fick ta hand om hans hushåll. En central fråga är därför i vilken utsträckning systrar ägde andelar i jorden och längre fram i kapitlet undersöker jag ägandeförhållanden vidare.

Går det att skönja några ytterligare mönster ifråga om könsfördelning? Bröder var något mindre förekommande i småbrukarsocknarna än i socknarna med större gårdar, men skillnaden uppgår inte till mer än en eller två procentenheter.⁴⁰⁵ Mellan de syskonjordbruk som uppkom 1870–1910 respektive 1930–1945 finns inte heller några påtagliga skillnader. Andelen syskonjordbruk med blandad sammansättning var i båda dessa kategorier 62 procent och runt var fjärde bestod enbart av bröder. Fram till perioden 1971–1991 förändrades antalet syskon kraftigt och tvåsyskonjordbruken blev helt dominerande. Inslaget av bröder ökade också kraftigt. Inte ett enda syskonhushåll under denna period saknade män och andelen gårdar med könsblandad sammansättning sjönk från 62 till 38 procent. Följden blev att jordbruk med två bröder intog en särställning under denna period, då de utgjorde nästan två av tre syskonenheter.

Civilstånd

I förra kapitlet konstaterades att ett väsentligt inslag i generationsväxlingarna under 1900-talets första decennier var att många människor förblev ogifta, vilket tycks ha samvarierat med en ökad tendens att arvingar övertog gårdar tillsammans. Hur vanligt var det med äktenskap bland syskonjordbrukarna? Först måste påpekas att det var ovanligt att alla i en syskonskara förblev ogifta. En uppföljning i husförhörlängder och församlingsböcker visar att många syskon gifte sig, men att äktenskapet ofta innebar ett uppbrott från hushållet. Av dem som var kvar på gården var därför inte oväntat en mycket stor andel ogifta: av 633 syskon på de studerade enheterna var hela 531 ogifta, närmare 85 procent.⁴⁰⁶ I fyra hushåll, samtliga under perioden 1971–1991, fanns två gifta syskon: två bröder som båda gift sig men bodde kvar på samma fastighet. Troligen rörde det sig i dessa fall inte om att två familjer delade hushåll utan om att de hade skilda bostäder inom samma fastighet och delade på jordbruket. Eftersom

hushållsstrukturen inom fastigheten inte framgår i mantalslängderna 1971 och 1991 går det emellertid inte att avgöra och därför har de fyra ändå räknats som syskonjordbruk.⁴⁰⁷

På bara lite mer än vart tredje syskonjordbruk, 95 stycken, fanns ett gift syskon. Uppfattningen att det typiska syskonjordbruket bestod av ogifta syskon visar sig med andra ord stämma. Samtidigt är bilden inte entydig och det finns skäl att utförligare granska de fall där en arvinge gift sig. Förelåg några särskilda förutsättningar i dessa fall? Det finns för det första inga tydliga skillnader mellan olika områden eller tidsperioder. Under den mittersta delperioden ökade giftermålsfrekvensen svagt, men det rör sig om små skillnader och andelen syskonjordbruk med äktenskap låg mellan 36 och 41 procent under alla tre delperioder. Däremot var äktenskapen vanligare ju färre syskonen var. Inte mindre än 78 av äktenskapen fanns på tvåsyskonjordbruken, alltså på en bit över 40 procent av dem. När det fanns fler arvingar var äktenskapet betydligt mer sällsynt. Bara tre av äktenskapen fanns på enheter med fyra eller fler syskon, det vill säga strax över tio procent.

Som framgått tidigare var bröder vanligare bland tvåsyskonjordbruk och detta ger utslag även i giftermålstalen. Av 103 gifta syskon var inte mindre än 79 män. Att systrar gifte sig skedde således enbart i 24 fall, och 16 av dessa rörde enkönade hushåll utan bröder. Det var således främst bröder som gifte sig, men könsfördelningen hade också ett nära samband med äktenskapsmönstret. Delas syskonjordbruken upp i de med könsblandad respektive enkönad syskongrupp framträder en tydlig skillnad.

Tabell 4.11 Äktenskapsfrekvens efter syskongruppens könsfördelning, tio socknar 1870–1991.

	Antal enheter	Antal äktenskap	Andel
Enbart bröder	78	49	63
Enbart systrar	27	16	59
Bröder och systrar	154	38	25

Källa: Se källangivelser under tabell 4.2.

Inom den numerärt största typen – enheter med både bröder och systrar – fanns bara i vart fjärde hushåll ett gift syskon, vanligen

en bror.⁴⁰⁸ Skillnaden gentemot enkönade enheter är markant. På dem var äktenskapsfrekvensen mer än dubbelt så hög och mer än 60 procent omfattade ett gift par. Det innebär sammantaget att nära två tredjedelar av alla äktenskap återfanns på de enkönade gårdarna, som därigenom i praktiken inte var enkönade. Detta mönster indikerar att en nyckel för att förstå syskonjordbrukens dynamik är relationen mellan dess sammansättning och äktenskapsmönstret.

Bröder, systrar och ingifta – positioner och personer

I sin studie av familj jordbruket i Sverige under 1900-talet argumenterar Iréne Flygare för att kvinnor hade ytterst begränsade möjligheter att överta gårdar och att deras väg in i jordbruket främst bestod av tre traditionella alternativ: gifta sig med en bonde, födas i en bondefamilj med enbart döttrar eller bli änka efter en bonde.⁴⁰⁹ Under en period på 1900-talet fanns det dock ett fjärde alternativ: att ta över gården tillsammans med sina syskon.⁴¹⁰ Vad innebar det att allt fler systrar stannade kvar på gården tillsammans med sina bröder? Som framgått var merparten av syskonen män. Enkätmaterialet i föregående kapitel tydde på att systemens roll ofta var att ta hand om sina bröders hushåll. Var systrarna enbart en form av hushållerskor medan bröderna var de ”riktiga bönderna”? Vilken ställning hade de olika medlemmarna i hushållet? Längre fram i kapitlet ska ägandeförhållandena granskas, men innan dess finns skäl att diskutera hushållets arbetsförhållanden. Bröders, systrars och ingiftas plats i hushållen måste enligt min mening knytas till deras funktion – vad de faktiskt gjorde.

Problemen att fånga hushållets struktur framgår stundtals i folkräkningsmaterialet. I 1945 års folkräkning klassificerades exempelvis hushållsmedlemmar utifrån sina arbetsuppgifter. Personer som biträdde familjeföreståndaren i dennes yrke klassades som förvärvsarbetande, och de som främst ansågs syssla med hemgöromål hänfördes till de icke förvärvsarbetande. Knut Norborg pekar på att denna uppdelning blev särskilt missvisande för kvinnor i jordbruket, eftersom de ”ofta delar sitt arbete mellan hemsysslor och jordbruksarbete”.⁴¹¹ Det är därför knappast förvånande att jordbruket under 1900-talets första hälft enligt den officiella statistiken var en

manlig domän. Kirsti Niskanen konstaterar att jordbruket på en samhällelig och kulturell nivå var en verksamhet som ”bedrevs av en manlig husföreståndare, med hjälp av kvinnor och barn, oavsett hur den faktiska situationen var”.⁴¹²

På de flesta av landets jordbruksenheter var kvinnors arbete i jordbruksproduktionen helt avgörande, men det syns sällan i officiell statistik över arbete och arbetskraft eftersom kvinnors arbete inom jordbruket definierades bort vid insamlingen av de statistiska uppgifterna. Folkräkningarna definierade enligt Anna Nyberg länge generellt jordbrukarhustrur som arbetande i hushållet och inte i jordbruket. Så sent som 1950 räknades hustrur som förvärvsarbetande enbart om hushållsarbetet tydligt åvilat någon annan i hushållet.⁴¹³ Baserat på en analys av nära tusen jordbrukarhustrur kan dock Nyberg visa att kvinnorna i praktiken ägnade en stor del av arbetsdagen åt jordbruket. De skötte djur, mjölkade, utfodrade, deltog i skördearbete och sålde de varor som jordbruket producerade.⁴¹⁴ Arbetet inne och ute flöt in i vartannat. Idén att kvinnan i huvudsak arbetat inne med hushållsgöromål är sen och rör en mycket kort tid i mitten av 1900-talet.⁴¹⁵ Kirsti Niskanen framhåller att kvinnor och män inte utförde samma arbetsuppgifter och att genusarbetsdelningen inte enbart var en ”social organisation av könsskillnaderna” utan även ”kulturellt grundade begrepp om hur dessa skillnader fungerar”.⁴¹⁶ Hon understryker vikten av att inkludera kvinnors arbete i analysen och pekar på hur statistikens och nationalekonomins ideologiimpregnerade data från viss tid kom att urskilja kvinnors hushållsarbete som improduktivt.

Baserat på folkminnesmaterial från 1900-talets landsbygd argumenterar Anders Perlinge för att kvinnan var en nödvändig förutsättning för att jordbruk alls skulle kunna bedrivas. Dels krävde många arbetsmoment två personer, dels var en del sysslor i praktiken otänkbara för män att utföra ”då de utmanade allmänt omfattande könsrollsmönster eller kulturellt bestämda vanor”.⁴¹⁷ Kvinnor hade ofta hand om mjölkning, ladugårdsarbete och det inre hushållet, samt arbetade ute i samband med arbetstopparna, men Perlinge understryker deras flexibilitet: ”den duktiga husmodern i jordbrukarhemmet skulle kunna klara av allting, både inomhus och

Män och kvinnor har ofta haft skilda arbetsfärer inom jordbruket, men i vissa sysslor gjordes ingen skillnad på kön. Rensning och gallring av rovor i Svinhults socken, Östergötland, 1920. Foto: August Christian Hultgren/Östergötlands museum.

utomhus”⁴¹⁸ På små gårdar, där männen efter hand började med mycket utgårdsarbete, fick kvinnorna ofta ta huvudansvaret även för traditionellt manliga sysslor i jordbruksarbetet.⁴¹⁹

Att kvinnors arbete var omistligt på gården understryker äktenskapets betydelse. Perlinge, Nyberg och Niskanen utgår alla från att genusarbetsdelning inom jordbruket löstes genom äktenskapet, som fick rollen att komplettera hushållets sammansättning. Det är således föga förvånande att äktenskapet var vanligare i enkönade syskonhushåll: både kvinnor och män behövdes i jordbruksarbetet. Det intressanta resultatet är att äktenskap sällan ingicks när syskonskaran redan från början innehöll både bröder och systrar. Med utgångspunkt i det arbete som bedrevs ligger det nära till hands att förklara detta med att det då inte fanns samma behov att komplettera hushållets arbetskraft. Positionerna var upptagna. Att det redan fanns någon som utförde sysslorna innebar i sin tur sannolikt att det blev svårare för en utomstående äktenskapspartner att finna sin

plats på gården. En ingift man måste konkurrera med sina svågrar om husbonderollen, och en hustru bör ha ställts inför ett minst lika minerat fält i förhållande till sina svägerskor om husmorspositionen. I nästa kapitel utforskar jag dessa spänningar närmare. Det finns dock skäl att peka på ytterligare en position med betydelse – föräldrarna.

Den äldre generationen

I enkätsvaren i kapitel 3 framskymtade en utveckling där föräldrarna behöll det formella innehavet av gården långt upp i åren. En del uppgifter pekade på att arvskiftet kunde uppskjutas till dess att båda föräldrarna avlidit. Många syskonhushåll bör således ha inkluderat någon ur föräldragenerationen. Två viktiga frågor i detta sammanhang är därför hur vanligt ett sådant samboende var och vilken roll föräldrarna spelade för syskonjordbrukets uppkomst. Bodde syskonen kvar till följd av föräldrars uttalade vilja eller till följd av deras brist på beslut?

Tabell 4.12. Antal (andel) syskonjordbruk med kvarboende föräldrar, tio socknar 1870–1991.

Kvarboende i hushållet	1870–1910	1930–1945	1971–1991
Båda föräldrarna	8 (10)	18 (12)	1 (3)
Modern	18 (23)	37 (25)	3 (8)
Fadern	7 (9)	16 (11)	2 (5)
Minst en förälder	33 (42)	71 (48)	6 (16)

Källa: Se källangivelser under tabell 4.2.

Anm.: Föräldrar har enbart medräknats om de enligt folkräkningsmaterialet ingick i hushållet, inte om de bodde kvar på samma fastighet men hade eget hushåll, till exempel i en undantagsstuga.

Att föräldrar bodde kvar med sina vuxna barn förekom fram till mitten av 1900-talet på nästan vartannat syskonhushåll. Under seklets senare hälft var det betydligt sällsyntare, och eftersom antalet syskonjordbruk samtidigt minskade rör det sig dessutom om få fall. Variationerna i när gården överläts var emellertid stora. Det fanns föräldrar som redan i 50-årsåldern lämnade över ansvaret för gården till barnen, men också de som ännu stod kvar som

ansvariga när *barnen* var i 50-årsåldern. Ett mer beständigt drag var vilken förälder som fanns kvar. Mödrar var under hela undersökningsperioden betydligt vanligare än fäder och fanns fram till 1945 i ungefär vart tredje syskonhushåll.

Vilken roll spelade föräldragenerationen i syskonjordbrukens uppkomst? Verkade de aktivt för att flera av barnen skulle vara kvar och driva gården tillsammans, eller sökte de undvika en sådan utveckling? Bland de 259 syskonenheter finns 38 gårdar där föräldragenerationen vid första observationen formellt inte hade lämnat över ansvaret trots att det fanns flera barn över 35 år i hemmet.⁴²⁰ Var det ett steg på vägen mot att arvingarna så småningom övertog gemensamt, eller speglar det en försenad generationsväxling där så småningom ett av barnen tog över och de andra gav sig av? Följs de 38 familjerna till nästkommande nedslagsår visar sig det senare ha varit mycket ovanligt. Enbart i tre fall tog en arvinge ensam över gården. Det vanligaste var att gården formellt hade övergått på barnen och att sammanboendet fortgått.⁴²¹ När föräldrarna undvek att själva ordna successionen så länge att de hemmavarande barnen passerat 35-årsstreck var det således ett stort steg på vägen mot att syskonen förblev i hemmet.

Att föräldrarna under sin livstid skrev över gården på flera av barnen var inte särskilt vanligt, men det skedde i åtminstone tio familjer i mitt material. Det antyder onekligen att det gemensamma övertagandet i dessa fall var planerat. Vanligare var dock att ett barn – en son – favoriserades. I både folkräkningarna och husförhörslängderna finns det flera exempel på att en son i materialet betecknats som hemmansägare samtidigt som modern bodde kvar i hushållet tillsammans med en dotter eller ytterligare söner. I vilken ordning hushållets medlemmar förtecknades i materialet har ingen praktisk betydelse för klassificeringen som syskonjordbruk – sammansättningen var densamma – men den symboliska innebörden är desto större. Det tycks i dessa fall inte ha funnits en direkt intention hos föräldragenerationen att skapa ett syskonhushåll, utan snarast att åstadkomma en traditionell generationsväxling där en arvinge ensam övertog gården. Att ytterligare syskon i sådana fall ändå blev kvar kan ha flera förklaringar, men en möjlig tolkning är att arrangemanget hade att göra med omvårdnad av de äldre.⁴²²

Vad gäller föräldrarnas närvaro i hushållen framträder inga påtagliga skillnader mellan de tio socknarna, och den varierade heller inte i någon påfallande grad med syskonens antal, civilstånd eller könsfördelning. Tidsmässigt finns dock en skillnad: under den sista delperioden förekom föräldrar uteslutande på enheter med enbart ogifta barn. Det rör sig dock inte om fler än sex fall, så underlaget medger inte några större slutsatser. Ett skäl till att föräldrarna försvann kan ha varit äldrevårdens utbyggnad under efterkrigstiden. En mer närliggande orsak var dock en förändring hos syskonjordbrukarna själva – de blev äldre.

Att bli gammal i gården

Kännetecknades syskonhushållen av ålderstigna medlemmar eller främst medelålders jordbrukare? Att många enheter innefattade föräldrar antyder att syskonen själva inte var särskilt gamla, men att syskongrupper ofta bara förekom vid ett nedslag och därefter upplöstes av syskonens död pekar i en annan riktning. Eftersom samma syskongrupp inte samtidigt kunde vara både ung och gammal är en tredje möjlighet att det fanns en stor åldersvariation mellan hushållen. En jämförelse av hur åldersstrukturen utvecklades kan ge viktiga pusselbitar för att förstå hur företeelsen syskonjordbruk förändrades över tid. För detta syfte har medelåldern för varje syskongrupp beräknats för de sju nedslagsåren.⁴²³

Tabell 4.13 Åldersfördelning (syskongruppens medelålder) på 259 syskonjordbruk, tio socknar 1870–1991.

	1870	1890	1910	1930	1945	1971	1991
Under 40 år	3	14	15	37	20	4	1
40–50 år	4	10	17	39	26	8	2
50–65 år	-	3	18	22	38	20	3
Över 65 år	-	1	4	8	9	10	10
Medelålder	42	41	47	44	50	56	63

Källa: Se källangivelser under tabell 4.2.

Anm.: Vid beräkning av medelåldern vid varje undersökningsår har högsta och lägsta värdet uteslutits.

Över tid förändrades hushållens åldersfördelning kraftigt. Vid de två första nedslagsåren var medelåldern runt 40 år och bara i en handfull fall över 50. När antalet syskonjordbruk successivt steg framträdde en mer sammansatt bild. Den stora ökningen till 1930 bestod visserligen huvudsakligen av syskon under 50 år, varav en stor del till och med var under 40, men samtidigt uppenbarade sig allt fler äldre syskongrupper. Denna trend blev allt skarpare markerad och från 1930 steg medelåldern med ungefär sex år för varje nedslagsår fram till 1991. Allt färre yngre hushåll tillkom och vid det sista nedslaget hade flertalet av de kvarvarande brukarna passerat normal pensionsålder. Bland syskonjordbrukarna 1991 ingår dessutom tre av de tvåbrödrabruk där båda bröderna gift sig. De bodde på samma fastighet och drev jordbruket gemensamt, men det mest sannolika är att de hade separata hushåll – eventuellt i olika boningshus – och enbart hade gårdsdriften ihop. Dessa hushåll var bland de yngre hushållen 1991 och om de borträknas stiger medelåldern för nedslagsåret till klart över 65 år. Att de ingående syskonen blev allt äldre är rimligen en viktig förklaring till att så få föräldrar ingick i hushållen mot slutet av undersökningen – de var inte längre i livet.

Medelåldern bland syskonjordbrukarna steg från 40 år i slutet av 1800-talet till 63 år drygt ett sekel senare. Förändringen var dramatisk, men var den specifik för syskonenheterna? Hurdan var åldersutvecklingen inom bondebefolkningen i sin helhet? Medelåldern för jordbrukare – beräknat utifrån hushållsföreståndarens ålder – förändrades mycket lite i de tio socknarna under de 120 åren. Vid samtliga undersökningsår låg den mellan 48 och 52 år, utan någon tydlig tendens till långsiktig förändring.⁴²⁴ Vid de två första nedslagen låg medelåldern för syskonjordbruken därmed klart lägre än det totala genomsnittet. När syskonenheterna ökade i antal under 1900-talets första hälft ändrades åldersstrukturen och genomsnittet låg nära medelåldern för samtliga jordbruk, även om det fanns ett stort antal unga syskonjordbrukare 1930.⁴²⁵ Under den tid syskonjordbruket var som mest betydelsefullt utgjorde med andra ord inte arvingarnas ålder dess signum. De åldrande arvingarna på syskonenheterna under seklets andra hälft saknade dock motsvarighet i medelåldern för jordbrukarna i stort. Från

att inledningsvis ha utmärkt sig för att i genomsnitt vara yngre än jordbrukarna i allmänhet, var syskonjordbrukarna mot slutet av undersökningen istället klart äldre.

De fem faktorer jag har redovisat (antal, kön, civilstånd, föräldrar och ålder) visar sammantaget hur syskonhushållens sammansättning förändrades över tid. Inledningsvis delade jag in undersökningsperioden i tre stadier efter syskonjordbrukens antal: en tillväxtperiod 1870–1910, en verklig storhetsperiod 1930–1945, samt en stagnationsperiod 1971–1991. Mellan de två första av dessa stadier finns inga större skillnader: syskonens antal, könsfördelning, äktenskapsmönster och föräldranärvaro förblev i princip desamma fram till 1900-talets mitt. Den enda påtagliga förändringen var att arvingarnas medelålder nådde samma nivå som jordbrukarnas i stort. De syskonjordbruk som uppkom under den tredje delperioden avvek dock på flera punkter från det tidigare mönstret. Systrarna försvann och de kvarvarande syskonen var vanligen två bröder, varav åtminstone en var gift. Arvingarnas medelålder steg kraftigt och föräldrarna fanns sällan kvar på gårdarna. Över tid ändrade syskonjordbruk som företeelse karaktär och i flera avseenden tycks de snabbt ha förgubbats. Hushållens sammansättning ger emellertid inte hela bilden. Hur gården och jordbruket hanterades behöver också beaktas. Hur var jordägandet fördelat mellan arvingarna, hur stora var syskongårdarna och i vilken grad följde de med i den tekniska utvecklingen?

Hur ägdes gården?

Folkräkningsmaterialet anger i de flesta fall syskonens titlar, vilket ger antydningar om egendomsrelationerna dem emellan. I de fall alla betitlas hemmansägare ligger det nära till hands att tro att ägandet var fördelat dem emellan. I många fall anges dock enbart en arvinge som hemmansägare medan övriga har andra titlar. Mest noterbart är att ett stort antal kvinnor betecknas som ”syster” eller ”hushållerska”. Innebar det att systrarna inte ägde jord i samma utsträckning som bröderna? Folkräkningarnas försök att yrkeskategorisera inte bara hushållen utan även deras olika medlemmar är av visst intresse, men att använda dem som grund för att analysera egendomsrelationer

är svårt. Dels finns ett antal syskon som helt saknar titlar, särskilt i de fall där jorden ännu formellt var i föräldrarnas händer. Dels är titlarna tänkta att spegla sysselsättningar, inte ägandeförhållanden.⁴²⁶ Ett delägande syskon som också sysslade med hantverk tilldelades sannolikt en yrkestitel framför en benämning som delägare. För att analysera egendomsrelationerna på syskonhushållen måste således folkräkningsmaterialet kompletteras med ägandeuppgifter från andra källor.

Det mest tillförlitliga sättet att erhålla uppgifter om hur ägandet var fördelat är att undersöka lagfartsbevisen för respektive enhet. Lagfartsmaterialet saknar emellertid register och en dylik kontroll skulle vara mycket arbetskrävande. En något snabbare väg vore att konsultera de fastighetsböcker som började föras under 1930-talet.⁴²⁷ Nackdelarna med det är dock dels att fastighetsbeteckningar kan ha förändrats över tid, dels att fastighetsböckerna bara kan användas för de tre senare nedslagsåren. Istället har jag inhämtat uppgifter om ägande från mantalslängderna vid varje nedslagsår.⁴²⁸ I ett flertal undersökningar har det visats att mantalslängderna under 1800-talet ofta gav en riktig bild av ägandeförhållandena.⁴²⁹

Mantalslängderna är emellertid inte oproblematiska. En svårighet är att de förtecknade ägandeuppgifterna primärt gäller innehav på hushållsnivå och inte på individnivå. Det finns exempelvis mycket sällan uppgifter om huruvida äkta makar samägde jord eller om hela egendomen var den ena makens enskilda egendom. Mannen skrevs så gott som alltid som hemmansägare, även om han samägde gården med sin hustru eller om det rentav var hennes enskilda jord. Detta skrivsätt kan förklaras av att den äkta mannen då ändå hade dispositionsrätt till hela egendomen.⁴³⁰ För syskonhushåll förhåller sig saken annorlunda. Bröder hade visserligen intill 1890 rätt att lösa ut systrar, men de kunde inte utan vidare disponera deras egendom. En central fråga är följaktligen i vilken utsträckning mantalslängderna korrekt återger ogifta kvinnors tillgångar. I ett par fall varierar skrivsättet i mantalslängderna på ett sätt som gör det troligt att så inte är fallet. En fastighet kan exempelvis vara skriven på en bror ”och hans syster”, vilket rimligen bör tolkas som att de samägde den. Men den kan också stå skriven på brodern,

varpå systemen är uppräknad som boende i hushållet. Skillnaden kan synas subtil men utgör möjligen en indikator på ägandeförhållandena. För att bedöma mantalslängdernas uppgifter har jag för ett mindre urval fastigheter kontrollerat ägandeförhållandena mot de fastighetsböcker som infördes i början av 1930-talet, utan att finna några avvikelser. Även om det finns vissa frågetecken kring mantalslängdernas ägandeuppgifter finns således skäl att se dem som någorlunda tillförlitliga. De bör i vart fall kunna ge en indikation om vilka ägandemönster som rådde på syskonjordbruken.

Jag har excerperat mantalslängdernas ägandeuppgifter för 1890, 1910, 1930 och 1945. Åren 1971 och 1991 ger dessvärre varken mantalslängderna eller jordbruksregistret några ägandeuppgifter och 1870 var syskonenheterna så få att en uppdelning ter sig meningslös. Arrendegårdar har räknats bort, liksom några enstaka fall med oklara ägouppgifter. De övriga gårdarna har jag delat upp i fem kategorier. Om samtliga kvarboende syskon ägde tillsammans har fastigheten betecknats som allägd.⁴³¹ Om ägandet var uppdelat på flera, men inte alla, syskon har den betecknats som flerägd. Fastigheter som helt ägdes av en bror eller en syster har särskilts, liksom de som formellt ännu ägdes av föräldrarna. Resultatet framgår i tabell 4.14.

Tabell 4.14. Antal syskonjordbruk med klarlagda ägoförhållanden fördelade på olika ägarkategorier, tio socknar 1890–1945.

Enheter	1890		1910		1930		1945	
	20		43		104		74	
	Antal	Procent	Antal	Procent	Antal	Procent	Antal	Procent
Allägda	9	45	18	42	28	27	30	41
Flerägda	1	5	1	2	4	4	3	4
En bror	9	45	18	42	53	51	30	41
En syster	0	0	1	2	7	7	3	3
Föräldraägda	1	5	5	12	12	12	8	11

Källa: Se källangivelser under tabell 4.2.

Trots att antalet syskonjordbruk varierade stort över tiden uppvisar ägandeförhållandena ett påfallande stabilt mönster. De enheter som förekom vid flera nedslagsår ändrade vanligen inte ägarkategori, och

i de fall det hände var det på grund av dödsfall.⁴³² Två huvudvarianter framträder: att samtliga kvarboende syskon ägde fastigheten tillsammans och att en bror ensam ägde hela fastigheten. Tillsammans uppgick enheterna i dessa kategorier till mellan 80 och 90 procent vid de fyra studerade åren och vid tre av de fyra åren var de dessutom lika många. Undantaget är 1930, då de brorägda enheterna var ovanligt många, vilket till viss del förklaras av särskilda omständigheter vid det nedslaget: av 1930 års syskonenheter var det ovanligt många som sedermera upplöstes genom att en arvinge stannade och övriga flyttade. Av femton sådana enheter ägdes tio av en bror, så den höga andelen brorägda fastigheter utgjordes delvis av enheter som bara var syskonhushåll en kortare tid.⁴³³

Trots de kvantitativa likheterna mellan allägda och brorägda gårdar fanns det klara skillnader dem emellan. På de allägda var syskonen ofta fler, och könsfördelningen var mycket jämn.⁴³⁴ Dessutom var äktenskap ovanliga på sådana enheter: bara i vart fjärde fall hade någon av arvingarna gift sig. På de brorägda enheterna var syskonen ofta färre, i nästan fyra av fem fall var de bara två. På många sådana enheter fanns därmed en ägande bror och ett kvarboende syskon utan äganderätt. De senare hade ett utmärkande kännetecken: två tredjedelar av dem var kvinnor. Den totalt sett vanligaste konstellationen – en bror och en syster – återfanns i huvudsak inom denna kategori; av de 74 sådana enheter som förekom mellan 1890 och 1945 var brodern ensam ägare i 50 fall, systemen i ett enda. I jämförelse med allägda fastigheter var äktenskapen något vanligare på de brorägda, där ungefär var tredje var gift.

Allägda och brorägda fastigheter dominerade således, och flerägda fastigheter var ett slags hybrid mellan de två. I samtliga sådana fall ägde två bröder gården tillsammans samtidigt som andra syskon – nästan alltid systrar – fanns kvar i hushållet.⁴³⁵ Bara elva av gårdarna ägdes av en syster ensam. I samtliga fall var hon gift och i alla fall utom ett saknades kvarboende bröder. På de föräldraägda gårdarna, i likhet med på de allägda, var äktenskap ovanliga. Knappt i vart fjärde fall hade någon gift sig, och det var uteslutande bröder. Ett annat kännetecken för föräldraägda fastigheter var att de kvarboende syskonen var ovanligt många, i medeltal 2,9 personer.⁴³⁶

Analysen visar att ägandeförhållandena varierade men kanske framför allt att syskonjordbruken inte i huvudsak var en möjlighet för kvinnor att behålla sin jord. Visserligen fanns det många fall där alla arvingar ägde sin andel och där systrar ifråga om jordäggande hade samma positioner som sina bröder. Men kvinnor ägde bara när alla ägde. Var ägandet ojämnt fördelat inom syskonskaran var det kvinnorna som stod utan. Detta mönster förstärktes med all sannolikhet efter 1945, då systrar blev ovanligare i hushållen. Sannolikt speglade egendomens fördelning mellan arvingarna någon avsikt hos föräldrarna. Varför skulle en arvinge ha hela jorden om tanken redan från början var att flera barn skulle förbli hemma? Ur ett sådant perspektiv framstår de många brorägda enheterna som följderna av en plan att få till stånd en klassisk generationsväxling där en son ensam övertog gården, men så blev ett eller flera syskon av olika skäl kvar.

Vad har då detta för praktisk innebörd? Spelade den ojämn fördelningen av ägandet någon roll? Det är inte säkert att en utomstående betraktare såg någon skillnad mellan de enheter där alla ägde jorden och de där enbart en bror ägde. Givet att syskonen bodde kvar behöver det inte ha inneburit så mycket i det vardagliga livet heller. Det går dock inte att bortse från att den som bodde kvar utan att ha del i egendomen hade en betydligt osäkrare ställning än en delägare. Den senare kunde knappast köras på porten, men för ett icke-deläggande syskon fanns vid eventuella konflikter eller plötsliga krissituationer inte samma säkerhet. Att det i första hand var ogifta systrar som hamnade på mellanhand som hushållerska åt sin bror överensstämmer väl med resultaten från enkätundersökningen i förra kapitlet och understryker att kvinnor kunde ha en utsatt position på många syskonjordbruk.

Det var inte bara på syskongårdarna som hushållerskor återfanns. Regleringen av det husliga arbete som utfördes av hushållerskor, hembiträden och andra befann sig i stark omvandling under 1900-talets första decennier och det går att urskilja en strävan att professionalisera denna typ av arbete.⁴³⁷ Efterfrågan på huslig arbetskraft steg från 1800-talets mitt, särskilt i städerna. Med framväxten av en ekonomiskt välbeställd medelklass blev hemhjälp

en statusmarkör.⁴³⁸ Något decennium in på 1900-talet uppstod emellertid en brist på huslig arbetskraft, vilket föranledde politiska åtgärder. Karin Carlsson visar att tanken på social hemhjälp under 1930-talet kopplades till låga födelsetal och understryker att svårigheten att få tag i hemhjälp ansågs leda till att såväl hushållens organisering som reproduktion undergrävdes.⁴³⁹

Att det avlönade husliga arbetet utfördes av ogifta kvinnor var självklart. I folkräkningsmaterialet går det att urskilja en tendens att beteckna ogifta kvinnor i hemmiljö som huslig arbetskraft. Vid de första nedslagen betecknades icke-deläggande systrar ofta som systrar, det vill säga utifrån sitt släktförhållande till den ägande brodern. Men från och med 1910 års folkräkning blev det vanligare att de betecknades som hushållerskor, vilket flyttade fokus till de husliga arbetsuppgifterna och snarast jämförde dem med annan anställd arbetskraft. De befann sig således i en spänningsfylld position mellan att tillhöra den egendomsägande inre kretsen och att vara anställda. Som kommer att framgå i nästa kapitel innebar det på flera sätt en osäker ställning.

Stora eller små gårdar

För att undersöka syskonjordbrukens kännetecken delade jag tidigare i kapitlet in de tio socknarna i fem småbrukarsocknar och fem socknar med större jordbruk. Det visade sig att syskonhushållen inledningsvis var vanligare i socknar med större jordbruk, men att det gradvis skedde en övergång så att de från 1930 var vanligare i småbrukarsocknar. Inom en och samma socken fanns dock variationer i jordbrukens storlek, och för att mer bestämt kunna bedöma syskonjordbrukens bärkraftighet krävs en gradering av varje enskild enhet och en möjlighet att jämföra dem. Ännu en bit in på 1900-talet delades gårdar huvudsakligen in efter de gamla mantalsbråken. Ett alternativ vore därför att utgå från mantalsgraderingen i mantalslängderna. Mantalsuppgifterna har i tidigare studier visat sig fungera bra för jämförelser av gårdars bärkraftighet inom ett begränsat område.⁴⁴⁰ Eftersom korrelationen mellan mantal och odlad areal dock varierade över landet är mantalsbråket

mindre lämpligt när man som i detta fall vill jämföra gårdar från olika delar av Sverige.⁴⁴¹ I 1945 års folkräkningsmaterial återges emellertid åkerarealen på respektive jordbruksenhet, och fördelen med att använda de uppgifterna är att resultaten kan ställas mot den indelning av gårdar i olika storleksgrupper som gjordes av 1942 års jordbrukskommitté och senare låg till grund för efterkrigstidens jordpolitik. I tabell 4.15 har jag delat in 1945 års syskonjordbruk i ett antal storleksgrupper.

Tabell 4.15. 1945 års brukningsenheter grupperade efter åkerareal, tio socknar.

	2–5 ha	5–10 ha	10–20 ha	20–30 ha	30–60 ha	> 60 ha
Enheter	224	174	147	74	61	20
Varav syskon-jordbruk (andel)	30 (13)	25 (14)	18 (12)	7 (9)	13 (21)	0
Syskon per enhet	2,4	2,5	2,7	3,2	2,9	0

Källa: Församlingsboksutdrag 1945 för Boglösa, Runtuna, Vårdsberg, Femsjö, Furuby, Ullstorp, Dannike, Ekby, Hackvad och Undersvik (RA).

De flesta syskonjordbruken fanns inom de två numerärt största intervallen, det vill säga upp till tio hektar. Det iögonfallande är dock att andelen är hög även i några av de övre storleksklasserna. Mest påtagligt är det i intervallet 30 till 60 hektar, där mer än var femte enhet drevs av syskon. I 1947 års jordbruksbeslut gjordes indelning i ofullständiga jordbruk (upp till 10 hektar), basjordbruk (10–20 hektar), normjordbruk (20–30 hektar) och övriga (över 30 hektar). De allra flesta syskongårdar skulle alltså ha klassats som ofullständiga.⁴⁴² Många av dem hade således dåliga förutsättningar i det långa loppet och riskerade nedläggning inom de följande decennierna. Men att många syskonenheter var småbruk är knappast uppseendeväckande; av de svenska jordbruken var nästan 80 procent under tio hektar 1945.⁴⁴³ Mer uppseendeväckande är att så många av dem tillhörde de högre arealgrupperna. De var bärkraftiga enheter som låg väl i linje med efterkrigstidens jordbrukspolitik. I sin studie av jordmarknaden i några starkt kommersialiserade nederländska områden finner Richard Paping ett likartat mönster. De syskonhushåll som där uppenbarade sig under 1900-talet fanns i större

utsträckning bland de större jordbruken och var rentav vanligast på riktigt stora gårdar om mer än 50 hektar. Ett utmärkande drag var att släktkontinuiteten var mer markerad på de större gårdarna, och Paping tolkar syskonstrukturen på sådana enheter som ett tecken på att familjen varit mån om att hålla gården i släkten.⁴⁴⁴

Uppdelningen av gårdarna i storleksgrupper gör det möjligt att undersöka effekten av två andra faktorer. Nederst i tabellen ovan anges hur många syskon som ingick i syskonjordbruk inom respektive storleksintervall. Visserligen är antalet enheter inom varje storleksintervall litet och bör tolkas försiktigt, men det övergripande mönstret är tydligt: antalet syskon ökade med åkerarealen. Medan det i genomsnitt gick 2,5 syskon på de mindre enheterna var de snarare runt tre på de större. På de senare var syskonen dessutom äganderättsligt mer jämbördiga. För nedslagsåret 1945 utgjorde allägda och brorägda syskonjordbruk 41 procent vardera, men dessa kategorier var inte jämnt fördelade över storleksklasserna. De allägda enheterna var i huvudsak större gårdar. Av enheter över tio hektar utgjorde de hälften, medan enbart en fjärdedel ägdes av en bror. Bland de minsta gårdarna var förhållandet det motsatta: hälften var brorägda och en fjärdedel allägda. En försiktig slutsats är med andra ord att mindre fastigheter oftare ägdes av en bror och beboddes av färre syskon, under det att de större oftare ägdes gemensamt av flera samboende arvingar. Skillnaderna var dock inte knivskarpa och en mer allmän slutsats är att syskonjordbruken uppvisar en stor spännvidd, från små enheter med få syskon där jordbruket sannolikt kompletterades med lönearbete till påfallande många stora bondejordbruk med flera samboende syskon.

Som framgått tidigare i kapitlet förändrades syskonjordbruken påtagligt efter 1950, dels genom att de blev färre, dels genom att deras sammansättning förändrades. Skedde en liknande förändring i storleksförhållandena? Strukturomvandlingens effekter var långtgående i de studerade områdena. Antalet brukningsenheter minskade från 700 till 277 mellan 1945 och 1991. Också storleksfördelningen förändrades. Inom den tidigare dominerande kategorin om enheter upp till tio hektar försvann mer än fyra av fem jordbruk, samtidigt som stora gårdar ökade kraftigt. Jordbruk

från 30 hektar och uppåt hade enbart utgjort 11 procent 1945 men var ett knappt halvsekel senare fyra gånger så vanliga. En antydan om hur väl syskonjordbruken följde denna utveckling finns i tabell 4.16, där 1991 års enheter är indelade i storleksgrupper.

Tabell 4.16. Syskonjordbruk 1991 efter åkerareal, tio socknar.

	2–10 ha	10–20 ha	20–30 ha	30–60 ha	> 60 ha
Enheter	77	45	35	70	50
Syskonjordbruk (andel)	8 (10)	2 (4)	1 (3)	3 (4)	2 (4)

Källa: Lantbruksregistrets primäruppgifter för 1991 för Boglösa, Runtuna, Värdsberg, Femsjö, Furuby, Ullstorp, Dannike, Ekby, Hackvad och Undersvik (SCB).

Syskongårdarna fanns i alla storleksgrupper men i betydligt större utsträckning bland mindre enheter. Jordbruk i storleken två till tio hektar utgjorde bara runt en fjärdedel av alla brukningsenheter 1991, men hälften av syskonjordbruken räknades dit.⁴⁴⁵ Bland de större jordbruken återfanns dessutom två av de gårdar som drevs av två gifta bröder tillsammans.⁴⁴⁶ Över tid förändrades med andra ord mönstret. Medan de syskonhushåll som fanns kvar 1991 främst fanns på småbruk var de 1945 mer utspridda mellan olika storleksklasser och allra vanligast på stora brukningsenheter. Åkerarealen ger emellertid inte hela bilden. Det är tänkbart att många syskonjordbruk var stora, men att de till följd av sin struktur inte förmådde eller prioriterade att hänga med i jordbruksutvecklingen. Avslutningsvis finns därför också skäl att titta på graden av mekanisering.

Rationalisering eller stagnation?

I kapitel 1 framhölls att sentida skildringar av syskon i jordbruk ofta baseras på ålderdomliga jordbrukstekniker. Verksamheten har rullat på i invanda mönster och det mesta har förblivit som det en gång var, vilket ger en antydan om att mekaniseringstakten har varit låg på syskongårdarna. Frågan är i vilken utsträckning den bilden stämmer. Varken folkräkningarna eller mantalslängderna ger någon ledning om den tekniska utvecklingen, men för 1945 års nedslag är det möjligt att följa upp gårdarna i 1944 års jordbruksräkning.

I bilden av syskonjordbruket utgör ofta ålderdomliga brukningsmetoder ett viktigt tema. Erik och Sigvard tröskar säd. Foto: Torsten Axelsson.

Visserligen var det snarast under det efterföljande decenniet som den tekniska utvecklingen tog fart på allvar, men förhållandena 1944 bör ändå ge en fingervisning om huruvida syskonjordbruken skilde sig från mängden.

Tillvägagångssättet för att studera mekaniseringsgraden har varit följande: Primäruppgifterna från jordbruksräkningen, det vill säga det formulär som jordbrukarna själva fyllde i, har granskats för de tio socknarna och de syskonjordbruk som identifierats i 1945 års folkräkning har kopplats ihop med rätt blankett. Eftersom mekaniseringsgraden torde ha haft ett nära samband med brukningsenheterens storlek delade jag in samtliga gårdar efter åkerareal och undersökte samtliga primäruppgiftsblanketter för respektive storleksklass. I formulären fick jordbrukarna fylla i data om arealer och den tekniska nivån på gården i form av vattenledningar, täckdikning, gödselvård, elektrisk kraft samt förekomst av ett drygt tjugotal redskap och maskiner. För att göra jämförelsen överskådlig har jag begränsat undersökningen till tre redskap:

traktorer, mjölkmaskiner och elmotorer. Samtliga dessa kan sägas ha karakteriserat teknikutvecklingen i det svenska jordbruket under 1930- och 1940-talen.

Landsbygden elektrifierades successivt från 1910-talet, men elektriciteten användes inledningsvis mest till belysning. Först under mellankrigstiden började elkraft också nyttjas i jordbruket.⁴⁴⁷ Användningen varierade dock med gårdsstorlek. Enligt 1938 års jordbruksutredning, som byggde på ett stort urval gårdar i olika storlekssegment och landsändar, begagnade bara runt hälften av landets jordbruk elektrisk kraft.⁴⁴⁸ Höga installationskostnader i kombination med låga arbetskostnader gjorde att maskinmjölkning inte slog igenom på allvar förrän mot slutet av 1930-talet, men då gick omställningen å andra sidan i rasande fart.⁴⁴⁹ Traktorernas intåg var visserligen i huvudsak ett efterkrigsfenomen, men på de något större jordbruken blev traktorerna vanliga redan på 1930-talet.⁴⁵⁰ I 1938 års jordbruksutredning fanns traktorer på knappt hälften av gårdarna i spannet 30–50 hektar och en fjärdedel av gårdarna om 20–30 hektar. På mindre enheter var de mer ovanliga.⁴⁵¹

Förekomsten av elmotorer, mjölkmaskiner och traktorer bland syskonjordbruken borde därmed kunna säga något om teknikutvecklingen på syskonjordbruken och hur väl de hängde med sin tid. Jordbruksräkningen 1944 redovisade maskintillgången på aggregerad nivå, men eftersom den tekniska utvecklingen varierade inom landet och de tio undersökta socknarna inte är valda för att de speglar landet som helhet beräknade jag förekomsten genom att analysera samtliga blanketter från de tio socknarna.⁴⁵² Resultatet redovisas i tabell 4.17.

Tabell 4.17. Andel jordbruk (procent) med traktor, mjölkmaskin och elmotor inom olika storleksgrupper, tio socknar 1944.

	2–5 ha	5–10 ha	10–20 ha	20–30 ha	30–50 ha	> 50 ha
Antal jordbruk	233	181	143	85	59	31
Traktorer	1	2	10	49	56	94
Mjölkmaskiner	2	10	24	61	73	97
Elmotorer	22	46	65	78	97	100

Källa: Primäruppgifter, formulär A1, *Jordbruksräkningen 1944*.

Som framgår av tabellen varierade mekaniseringsgraden kraftigt mellan olika storleksklasser. Bland de minsta jordbruken fanns traktorer enbart på två enheter, motsvarande en procent, bland gårdarna över 50 hektar på så gott som alla. Elmotorer fanns på drygt vart femte jordbruk om 2–5 hektar och ökningen var där-
 efter mycket jämn upp till enheter över 30 hektar. För traktorer och mjölkmaskiner förefaller däremot en relativt skarp gräns ha gått vid runt 20 hektar. På mindre jordbruk var de ovanliga, ovanför denna gräns var de snarare regel än undantag.⁴⁵³ Frågan är i vilken utsträckning syskongårdarna följde det allmänna mönstret.⁴⁵⁴

Tabell 4.18. Andel syskonjordbruk (procent) med traktor, mjölkmaskin och elmotor inom olika storleksgrupper, tio socknar 1944.

	2–5 ha	5–10 ha	10–20 ha	20–30 ha	30–50 ha	> 50 ha
Antal syskonjordbruk	27	32	13	6	11	1
Traktorer	0	3	8	33	36	100
Mjölkmaskiner	0	13	15	67	82	100
Elmotorer	19	41	77	67	100	100

Källa: Se källangivelser under tabell 4.17.

Överlag tycks de mindre syskonenheterna ha följt det övergripande mönstret. Elmotorer var visserligen något ovanligare på enheter under 10 hektar, men å andra sidan många inom storleksklassen 10–20 hektar. På de lite större enheterna var skillnaderna större, men inte helt entydiga. Den tydliga brytpunkten runt 20 hektar är tydlig vad gäller andelen gårdar med mjölkmaskin, men inte på samma sätt vad gäller traktorer. Traktorer fanns på ungefär en tredjedel av gårdarna om 20–50 hektar, vilket är klart lägre än genomsnittet för sådana enheter i de tio socknarna.⁴⁵⁵ Antalet syskonjordbruk inom respektive storleksgrupp är dock litet, särskilt bland de större enheterna, och tolkningar blir därför osäkra. En försiktig slutsats är att syskonjordbruken i mitten av 1940-talet knappast låg i framkant av den tekniska utvecklingen, men inte heller skilde ut sig som påtagligt undermekaniserade.

En stabil struktur i förändring

I detta kapitel har jag undersökt jordbrukarhushåll i tio socknar mellan 1870 och 1991. Ett tydligt resultat är att syskonjordbruk under denna period gick från att vara ett så gott som okänt fenomen till att på 1930- och 1940-talen utgöra vart sjätte jordbruk. Det finns emellertid ytterligare en omständighet som belyser omfattningen. Syskonhushållen i studien uppkom undantagslöst på enheter som överfördes inom familjen. De var således en följd av ett generationsskifte. På landsbygden fanns emellertid också många gårdar som gick i handel på marknaden istället för att överföras inom släkten. På grundval av uppgifter från 1938 års jordbruksutredning har Mats Morell uppskattat att runt 80 procent av jordbruken i mitten av 1930-talet hade genomgått minst ett generationsskifte.⁴⁵⁶ Andelen fastigheter som har ärvts, i betydelsen att de överförts inom släkten, har fluktuerat över tid men variationen tycks ha varit begränsad. Baserat på ett urval om drygt 200 gårdar kunde jag i en tidigare studie visa att andelen ärvda gårdar under perioden 1865–1945 varierade mellan 59 och 72 procent. De högre nivåerna kännetecknade 1900-talet.⁴⁵⁷ Om analysen avgränsas till de ärvda enheterna, vilka enligt Morells beräkningar uppgick till fyra femtedelar av alla gårdar, bör några decennier in på 1900-talet uppemot vart femte generationsskifte ha resulterat i att flera arvingar blev kvar på gården. Syskonjordbruk var med andra ord inte något fenomen i marginalen, de utgjorde en väsentlig del av det tidiga 1900-talets agrara struktur.

Det fanns således under en period påfallande många syskongårdar, men få av dem återfanns vid mer än ett nedslagsår. I en kritik av Cambridgeforskarnas tes om kärnfamiljens universella ställning pekar Lutz K. Berkner på hushållets dynamiska struktur. Även om flertalet hushåll ett enskilt år bestod av kärnfamiljer passerade många en övergångsfas som utvidgad familj.⁴⁵⁸ Berkners resonemang avser dock främst en vertikal utvidgning, där flera generationer bodde ihop och samboendet naturligt upphörde i och med att den äldre generationen avled.⁴⁵⁹ Syskonhushåll var också en utvidgad familjeform, men de utgjorde en betydligt mer stabil struktur. Det fanns visserligen hushåll där den horisontella utvidgningen

upphörde och ett syskon ensamt övertog gården. Det vanligaste var emellertid att syskonjordbruket vidmakthölls tills syskonen dog, flyttade eller lade ner jordbruksdriften. I det stora flertalet fall var det inte en övergångsfas innan en kärnfamiljsstruktur etablerades, utan en stabil hushållsformation.

Den definition för syskonhushåll som använts i kapitlet har tagit sin utgångspunkt i den bredare beteckning (*frèreche*) som återfinns i Hammel och Lasletts hushållstypologi, med tillägg av ett ålderskriterium.⁴⁶⁰ Det grundläggande har inte varit de äktenskapliga förbindelserna utan att hushållet byggde på en syskonrelation. De hushåll som därmed identifierats innehåller två eller flera vuxna syskon, men i övrigt uppvisar de en stor variation. En eller två föräldrar ingick i några hushåll, ibland ytterligare någon äldre släkting. Det fanns enheter med enbart ogifta syskon, men också de där ett eller två hade gift sig. I en del fall bestod hushållet av ett gift syskon med egen familj samt ytterligare ett, två eller tre ogifta syskon. Hade de klassificerats efter äktenskap enligt Hammel och Lasletts modell hade syskonrelationens betydelse skymts.

Mot detta kan emellertid en kritisk fråga riktas: riskerar definitionen att vara för bred? Hade hushåll med ett gift syskon mer likheter med familj jordbruk än med enheter där alla syskon förblev ogifta? Det är en invändning som måste tas på allvar. Om ett syskon gifte sig och skaffade familj fanns ofta en möjlig efterträdare på gården, vilket inte var lika självklart om alla syskon förblev ogifta. Även om dessa hushåll därmed i vissa avseenden liknade familj jordbruk, menar jag att de till syvende och sist måste räknas som syskonjordbruk. Det särpräglade för dem var att flera syskon i vuxen ålder bodde tillsammans. Syskonhushåll med ett gift syskon var därtill ett lika nytt fenomen som att ogifta syskon tog över gemensamt.⁴⁶¹ De två typerna utvecklades parallellt. Det talar slutligt för att betrakta dem som varianter av samma företeelse.

Det här kapitlet kastar nytt ljus över delundersökningarna i kapitel 2 och 3. Tillväxtperioden för syskonjordbruk – grovt sett 1870–1930 – stämmer väl överens med analysen av enkäterna i kapitel 3. När frågan om samägda jordbruksfastigheter dök upp i den nationella debatten under 1950-talet speglade det en utveckling

som redan hade nått – eller rättare sagt passerat – sin topp. Om enbart ägandeförhållandena analyseras framgår emellertid inte syskonjordbrukens omfattning. Många enheter innehades av flera arvingar, men det var också vanligt att jorden formellt ägdes av ett syskon samtidigt som flera bodde kvar. När samägda fastigheter under 1900-talets andra hälft ökade i omfattning förefaller det inte heller ha berott på att syskonhushållen blev fler. Trenden var snarare att de blev färre. Dessutom förändrades deras karaktär. Syskonhushållets storlek krympte, vilket hänger samman med att systrar och föräldrar allt mer sällan ingick. Men också jordbruksstrukturen förändrades och de kvarvarande bröderna, som blev allt äldre, återfanns i större utsträckning på mindre jordbruk.

Förändringarna över tid kan kopplas till de olika alternativ som arvingarna ställdes inför. Under 1900-talets första hälft fanns det syskongårdar längs hela skalan av jordbrukare, från verkliga småbruk till bärkraftiga storjordbruk. Det säger sig självt att både förutsättningarna och alternativen skilde sig mycket åt. Att antalet kvarboende syskon steg med gårdens storlek antyder att arbetskravsbehovet spelade en viktig roll för syskonhushållets uppkomst. För att driva de större gårdarna krävdes ännu stora arbetsinsatser och alternativet att lämna landsbygden för att söka arbete på annat håll tedde sig sannolikt mindre lockande på sådana enheter. Strategierna tycks snarare ha varit inriktade på att bevara egendomen inom släkten. I sin studie av Nederländerna pekar Richard Paping på att denna strävan märktes tydligare på större egendomar och även i Sverige blev det över tid vanligare att större gårdar gick i släkten.⁴⁶² På många mindre gårdar – där de till antalet flesta syskongårdarna återfanns – var steget bort från jordbruket sannolikt mindre. Attraktiviteten i att lämna gården för att söka sin lycka på annat håll kan dock tänkas ha varierat över tid. Både 1920- och 1930-talet präglades av återkommande kriser som tog sig uttryck i stigande arbetslöshet och sjunkande jordbrukspriser.⁴⁶³ För många blev det sannolikt en trygghet att ha en fot i jordbruket och i övrigt åta sig andra sysslor när tillfälle gavs. Att syskonjordbruken mellan 1910 och 1930 blev avsevärt vanligare i småbrukarsocknarna stöder en sådan tolkning. Därigenom finns det skäl att understryka den

förmåga till anpassning som enligt A.V. Tjajanov kännetecknade bondejordbruket. Ett jordbruk var en tillgång som gjorde det möjligt att agera på olika sätt för att möta samhällsförändringarna.

Handlingsalternativen var emellertid inte desamma för alla arvingar. Även om det successivt öppnade sig yrkesmöjligheter för kvinnor var det främst män som kunde söka sig till yrken utanför jordbruket. Istället fanns en tendens att göra det husliga arbetet till en yrkesidentitet, och en kvarboende syster tycks i ökad utsträckning ha betraktats som en hushållerska. Baserat på minnesuppteckningar från kvinnor födda i början av 1900-talet menar Yvonne Hirdman att jordbrukarhemmen länge präglades av en patriarkal ordning där det var brukligt att döttrars arbetskraft utnyttjades. Hon konstaterar att ”med flickor i huset fick man gratis pigor – ibland i årtal” och exemplifierar med berättelser från flera kvinnor som ”fastnade” i föräldrahemmets slit eftersom deras plats ansågs vara att hjälpa till hemma. Hirdman understryker de svårigheter som många kvinnor känt inför att ens försöka bryta sig fri.⁴⁶⁴ Mot denna bakgrund är frågan varför systrarna ändå försvann från syskonjordbruket efter 1950. En förklaring är sannolikt ekonomisk. Från 1930-talet minskade antalet husligt anställda i Sverige, vilket speglar framväxten av en industri- och servicesektor med bättre lönevillkor och högre status. Det fanns allt fler möjligheter för en ung ogift kvinna att försörja sig utanför gården. Även andra förhållanden spelade in. Sølvi Sogner pekar på hur synen på det husliga arbetet förändrades och frihet, jämlikhet och oberoende blev viktigare värden.⁴⁶⁵ För döttrar på efterkrigstidens jordbruk var alternativet att bo kvar och sköta hushållet åt en bror inte särskilt lockande.

Kvinnors pliktökänsla och önskan att leva upp till förväntningar kan ha varit avgörande för att 1900-talets syskonjordbruk etablerades. Det faktum att många syskonjordbruk även inkluderade en åldrande moder kan ha förstärkt en sådan plikt. Om konsekvensen av att bryta upp och flytta var att modern ensam fick sköta hushållssysslorna bör det ha hämmat utflyttningsplanerna, särskilt för döttrar. Det finns emellertid ingen anledning att betrakta pliktökänslan som en könsfråga. Bakom många mäns kvarblivande i syskonhushållen fanns sannolikt också ett slags moraliskt tvång. Söners flytt kan

exempelvis på liknande sätt ha hämmats om konsekvensen blivit att fadern ensam måst driva gården vidare.

Som framgått i detta kapitel befolkades syskonjordbruken av flera individer med olika positioner: bröder och systrar men också föräldrar och ingifta. Förhållandena dem emellan har jag i detta kapitel bara kunnat teckna med breda penseldrag utifrån hushållets sammansättning. För att komma vidare krävs uppgifter om hur de fungerade i praktiken. Det undersöker jag i nästa kapitel.

Berättelser om syskonjordbruk

I det inledande kapitlet nämnde jag att ”syskonjordbruk” inte var ett begrepp som användes i samtiden och att en undersökning av dem skulle kräva en kombination av olika angreppssätt och material. Hittills har jag bland annat använt statliga utredningar, statistik om ägandeformer och folkräkningsmaterial, vilka sammantaget tecknat en mångfacetterad bild av syskongårdarnas antal, struktur och förutsättningar. Men flera viktiga perspektiv har saknats. För det första har det källmaterial jag använt hittills betraktat hushållen utifrån. Det har medfört att fokus legat på observerbara och mätbara faktorer: hushållsmedlemmar, åldrar, ägandeförhållanden, jordbrukets tekniska status och så vidare. Förhållandet har gjort det möjligt att besvara frågor om förekomst och sammansättning, men inte hur de berörda syskonen själva förstått sin situation och motiverat sina livsval. Vilka valmöjligheter har funnits, vilka uppoffringar har gjorts och vem har gjort valen? Har etableringen av syskonjordbruket upplevts som ett strategiskt val – och vems strategi rör det sig i så fall om? För det andra har tonvikten legat på synkrona analyser av exempelvis hushållsstruktur eller arvspraxis vid en rad tidpunkter, vilket medför en risk för att syskonjordbruket framstår som statiska. Hur många som ingick i ett hushåll vid ett visst tillfälle är en viktig upplysning, men den säger föga om varför just dessa hushåll utvecklades till att bli syskonhushåll. Går det att skönja mönster i hur de uppstod? Finns det några särskilda faktorer som har gynnat tillkomsten?

I detta sista empiriska kapitel söker jag svar på dessa frågor genom att anlägga ett inifrånperspektiv på ett begränsat antal syskonjordbruk. I vissa avseenden behandlar jag likartade frågeställningar som i de föregående kapitlen, men mitt huvudsakliga syfte är inte

att testa mina resultat mot ett annat material, utan att med hjälp av uppgifter som inte återfinns i offentliga arkiv blottlägga andra sammanhang och beroenden.

Att söka, finna och skapa material

Med ambitionen att teckna ett inifrånperspektiv följer att det som i första hand måste eftersträvas är uppgifter från de berörda syskonen själva. Att finna sådana källor är lättare sagt än gjort. När syskon bott tillsammans har det inte funnits någon större anledning att kommunicera skriftligen, och även om skrivet källmaterial har samlats på en släktgård är risken stor att det har försvunnit när syskonen dött och egendom gått i arv till avlägsna släktingar. En sökning i folkminnesmaterial om släkt och familj ger heller inte mer än några enstaka omnämnanden av syskonjordbruk.⁴⁶⁶ Levnadsteckningar eller bondedagböcker som beskriver vardagslivet på gården skulle kunna vara en användbar källa, men förutom svårigheten att hitta sådana från syskonjordbruk härrör de dagböcker som insamlats i olika nationella och regionala initiativ från tiden före sekelskiftet 1900.⁴⁶⁷ Det enda undantag jag funnit är en omarbetad dagbok av Verner Ohlin, som var verksam som författare men också bodde och deltog i arbetet på ett mindre jordbruk i södra Småland tillsammans med två av sina syskon. Ohlins bok erbjuder förvisso en intressant skildring, men den begränsar sig till ett enda år (1980) och lägger tonvikten vid bondelivets årscykel.⁴⁶⁸

Bristen på skriftligt material är således tydlig. Det som återstår är att försöka komma åt uppgifter som inte blivit nedskrivna, och jag har därför eftersökt informanter som kunnat ge uppgifter om verkliga syskonjordbruk. Intervjupersoner har sökts på två sätt: ett upprop i tidskriften *Land* samt efterlysningar i ett par lokalradiostationer.⁴⁶⁹ I båda fallen tydliggjordes att det jag sökte var hushåll där minst två syskon bott tillsammans och drivit jordbruk ihop. Drygt 70 svar inkom, varav 29 valdes ut. Inledningsvis var förhoppningen att komma i kontakt med personer som själva varit syskonjordbrukare, men för ett sådant syfte visade sig undersökningen vara genomförd

minst tjugo år för sent. Som framgick i kapitel 4 minskade antalet syskonjordbruk snabbt mot slutet av 1900-talet och de syskon som återstod vid seklets slut var i de flesta fall över 65 år. Endast en ringa del av 1900-talets syskonjordbrukare är fortfarande i livet, och de har nått en hög ålder. Av de utvalda informanterna har bara sex drivit jordbruk med sina syskon, den yngsta av dem var vid intervjun 85 år gammal och den äldsta 91 år.⁴⁷⁰ Bland de inkomna svaren finns emellertid även ett stort antal personer som är nära släktingar eller på annat sätt närstående till avlidna syskonjordbrukare. Den vanligaste relationen är att de jordbrukande syskonen var informanternas morbröder och farbröder, mostrar och fastrar.

Totalt omfattar denna delstudie 29 intervjuer genomförda mellan oktober 2014 och december 2015. Informanterna har varit spridda över hela landet och intervjuer har genomförts från Skåne i söder till Västerbotten i norr, från Bohuslän i väster till Gotland i öster. Intervjuerna tog i regel mellan två och fyra timmar att genomföra och spelades, med något undantag, in. Vid merparten av samtalen deltog enbart en informant.⁴⁷¹ Jag följde en i förväg upprättad frågemall och informanterna fick samma frågor, om än inte alltid i samma ordning. Den grundläggande frågeställningen var varför syskonjordbruken etablerades, men för att få en bredare bild av förhållandena frågade jag även om föräldrar, syskon som flyttat, boendeförhållanden, arbetsuppgifter på gården, arbete utanför gården, syskonens eventuella kärleksrelationer och äktenskapsplaner, föreningsliv och social samvaro samt gården och jordbruket.

En undersökning av detta slag aktualiserar inte sällan etiska problem om hur de intervjuades integritet och anonymitet bäst skyddas. Intervjuerna har rört ämnen som ibland uppfattats som känsliga och intervjupersonerna kan under samtalsgången ha öppnat sig mer än vad de från början tänkt.⁴⁷² Att huvudpersonerna i de flesta intervjuer inte var informanterna själva innebär dessutom att andra närstående kan ha åsikter om såväl lämpligheten i intervjun som dess innehåll.⁴⁷³ En del syskonjordbruk skulle kunna identifieras enbart utifrån en ungefärlig orsbestämning och vissa årtal. För att förhindra det använder jag genomgående fingerade namn och anger bara länet eller landskapet. Jag återger några enstaka

citat från intervjuerna och ett antal längre intervjureferat. Dessa syftar till att lyfta fram en eller flera aspekter från intervjun och därmed renodla vissa sakförhållanden. I referaten har jag i de flesta fall inledningsvis återgett informanten och dennes relation till de berörda syskonen.

Intervjuns möjligheter och brister

Hur muntlig historia bör analyseras och bedömas har debatterats flitigt inom historieforskningen under flera decennier.⁴⁷⁴ Grundfrågan är vilken tillförlitlighet informanternas uppgifter bör anses ha. Vad gäller de genomförda intervjuerna finns det i första hand skäl att diskutera tre problem.

För det första har det inte gått att uppåda särskilt många informanter som själva varit syskonjordbrukare, utan de flesta var släktingar till sådana. Redan här har delstudiens ambition om ett inifrånperspektiv i strikt mening gått om intet och det är möjligt att de syskon som står i fokus för berättelserna själva skulle ha gett en annan bild eller betonat andra faktorer och skeenden. Utan att negligera denna invändning måste dock det valda tillvägagångssättet ställas mot alternativet. De syskon samtalen kretsat kring är döda – faktum är att en mycket stor andel av de intervjuade syskonbarnen själva är pensionärer, i vissa fall i 90-årsåldern. Inom något decennium är många av dem sannolikt borta och därmed den enda direkta kopplingen till 1900-talets syskonjordbruk. Vid urvalet av informanter har jag eftersträvat personer som haft en lång och nära relation med de berörda syskonen. Enbart släktskap behöver inte innebära detaljkännedom om förhållandena i hushållet, om kontakten har varit begränsad till årliga träffar, födelsedagar eller julhelger. För att säkerställa en viss nivå av tillförlitlighet har jag därför tillämpat ett närhetskriterium för informanterna: de ska ha tillbringat en del av sin uppväxt i hushållet, återkommande vistats där under längre perioder (exempelvis om somrarna) eller bott i direkt anslutning och därtill umgåtts flitigt med dess medlemmar.⁴⁷⁵ Samtliga informanter är således primärkällor, deras uppgifter bygger på egna upplevelser.⁴⁷⁶ Att det för de flesta informanter inte varit

den egna levnadsberättelsen som stått i fokus kan också ha inneburit vissa fördelar, exempelvis har risken att skönmåla sin egen betydelse inte varit så överhängande.⁴⁷⁷

För det andra går det inte att komma ifrån att de händelser som återges i intervjuerna i många fall ligger flera decennier tillbaka i tiden. Eftersom en källa normalt bedöms ha större trovärdighet ju mer samtida med händelsen den är innebär det långa tidsavståndet ett problem. Minnen faller bort och förbleknar. Det är dock inte en unik situation för denna studie. I en diskussion om källkritiska aspekter av att arbeta med muntliga källor framhåller Malin Thor att det långa tidsavståndet mellan händelsen och källans tillblivelse (intervjun) är ett kännetecken för muntlig historia.⁴⁷⁸ Alla hågkomster försvinner inte heller. Paul Thompson menar att informantens intressen spelar en avgörande roll för vad som blir ihågkommet; vi minns det vi har upplevt som intressant.⁴⁷⁹ Samtidigt är de minnen som återges inte oberörda av tidens gång, oavsett hur lång eller kort tid som har passerat. Ingar Kaldal argumenterar för att alla minnen – barndomens såväl som gårdagens – bör betraktas som processer. De är varken något som uppstår vid återberättandet eller som enbart handlar om det som en gång hände – ”de blir till etter hvert”.⁴⁸⁰ Det är inte troligt att informanterna kan återge alla detaljer i en enskild händelse, men frågorna under intervjun har inte i första hand kretsat kring sådana utan kring större skeenden, sociala relationer och relativt varaktiga förhållanden i de intervjuades direkta närhet.⁴⁸¹ Dessa sakförhållanden har därtill haft direkt betydelse för de intervjuade, inte minst eftersom det ofta var de som i slutändan efterträdde syskonen som fastighetsägare. Jag har i några fall kontrollerat informanternas uppgifter om ägandeförhållanden mot framför allt fastighetsböcker, utan att finna några avgörande avvikelser. Någon möjlighet att kontrollera alla faktauppgifter finns emellertid inte. Det visar att muntligt källmaterial behövs: det ger uppgifter av ett slag som normalt inte återfinns i arkiven.⁴⁸²

För det tredje finns ett potentiellt problem med gruppen informanter som sådan. Gemensamt för dem är att de har besvarat ett upprop och det finns risk att de hörde av sig eftersom de främst har goda minnen av syskonjordbruk. Det är mindre troligt att

informeranter som kunnat berätta om bittra familjefejder alls skulle höra av sig. Det kan således finnas en tendens att den bild av syskonen och deras liv som framträder i informanternas berättelser är något ljusare än vad den hade varit om jag hade kunnat studera exempelvis alla syskonjordbruk inom ett visst område. Också i enskilda intervjuer finns en risk att de ljusa minnena tar överhanden medan kontroverser och konflikter underdrivs.⁴⁸³ En förklaring till detta kan vara att minnena verkar på olika sätt. Ingar Kaldal talar om att minnen dels beskriver och ger uppgifter om något som har hänt, dels skapas och formas i de sammanhang där de uppstår och dels ofta brukas så att de själva präglar och formar något.⁴⁸⁴ I intervjuerna är det huvudsakligen den första betydelsen som är målet: minnena ger uppgifter om hur saker och ting var och hur de upplevdes. Men det går inte att bortse från Kaldals andra aspekter. Minnen formas starkt av de sammanhang – rumsliga, tidsliga och kulturella – som de uppstår i. För de informanter som tillbringade sin barndoms lyckligaste somrar hos sina fastrar och farbröder är det således lätt att själva minnet ges en ljusare inramning. Flera intervjuer vittnar visserligen om relativt ansträngda sociala relationer som i något fall eskalerat till regelrätta konflikter, men vanligare är att sådana oenigheter inte framkom. Materialet har således en viss tendens som är svår att parera och som det därför är viktigt att vara medveten om.

De undersökta syskonjordbruken

I 27 av de 29 intervjuerna berättade informanterna om ett enskilt syskonjordbruk, i de resterande två vardera två syskonjordbruk i den närmaste släktkretsen.⁴⁸⁵ Totalt rörde intervjuerna alltså 31 unika syskonjordbruk. Dessa är spridda över landet och utgör en brett sammansatt grupp med mycket varierande förutsättningar, från småbrukare i skogsbygd till mindre gods i slättlandskap.⁴⁸⁶ Hälften av dem, sexton hushåll, omfattade två syskon. Sju hushåll omfattade tre syskon, fem hushåll fyra, två hushåll fem och ett hela sex syskon. Antalet syskon avser i detta sammanhang enbart de som bodde kvar. Eftersom det i flertalet familjer även

funnits syskon som lämnat föräldragården var syskonskarorna i de flesta fall större. Av de 31 undersökta familjerna stannade samtliga syskon kvar på gården i åtta.⁴⁸⁷ Att en i syskonskaran flyttade ut förekom i sex familjer, i sju andra flyttade två och i de återstående tio familjerna flyttade mellan tre och sju personer. Det vanligaste var med andra ord att åtminstone någon lämnade hemmet. Däremot utgjorde de kvarboende oftast merparten av syskonskaran; enbart i sex av 31 fall fanns fler utflyttande än kvarboende. Syskonhushållet var med andra ord en angelägenhet för större delen av syskonskaran.

Det är inte helt enkelt att en gång för alla slå fast hushållets sammansättning. Syskon kunde flytta fram och tillbaka, dödsfall medförde ibland rockader och äktenskap kunde ingås påfallande sent. En manlig slagsida framträder dock: av runt 90 syskonjordbrukare var knappt 60 män och drygt 30 kvinnor. Däremot var det ovanligt med helt enkönade sammansättningar. Totalt fanns bara sex sådana, samtliga bestående av män. I tabell 5.1 har syskonskarorna periodiserats med utgångspunkt i det äldsta syskonets födelsedecennium.

Tabell 5.1 Äldsta syskonets födelsedecennium för 31 syskonjordbruk.

	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940
Antal	1	2	6	10	7	2	2	1

De flesta syskonen var födda decennierna runt sekelskiftet 1900 och de tillträdde vanligen jordbruket under 1930-, 1940- eller 1950-talet. Att det inte finns fler exempel på syskon födda före 1890-talet är sannolikt en följd av tidsavståndet: det råder av naturliga skäl brist på levande personer som haft insikt i sådana hushåll.⁴⁸⁸ De få exemplen på syskon födda efter 1910-talet kan emellertid inte förklaras på liknande sätt. Som framgick i förra kapitlet blev syskonjordbruket visserligen färre under seklets senare del, men de var ännu på 1970-talet inte ovanliga. Att jordbruk som var aktiva under 1900-talets senare decennier är underrepresenterade kan naturligtvis ha flera skäl, men det får till följd att intervjumaterialet i första hand speglar syskonjordbruk cirka 1920–1970. Det var

emellertid under denna period som syskonjordbruken var som flest och den kronologiska tyngdpunkten behöver därför inte vara ett problem.

Arbete, jordbruk och hushåll

Jordbruket har spelat huvudrollen i samtliga berörda hushåll, men förutsättningarna varierade. Det finns inget jordbruk med specialinriktning i intervjumaterialet, de var utan undantag blandjordbruk med både växtodling och djurhållning. Mjölkproduktionen utgjorde i de flesta fall jordbrukets ryggrad, men besättningarna varierade från 3–4 kor upp till stora enheter som redan under 1950-talet hade över 20 stycken. Vanligast var att antalet kor låg mellan fem och tio, vilket kan sägas motsvara en normal mjölkdjursbesättning under decennierna vid seklets mitt.⁴⁸⁹ Därtill fanns givetvis andra djur – hästar, får, grisar och höns – på de flesta enheter. Arealmässigt uppvisar de ingående jordbruken stora variationer, från småbruk med 3–4 hektar åker till stora gårdar med över 20 hektar. I ett fall drev tre syskon tillsammans ett mindre gods på drygt 100 hektar åker och en mjölkbesättning om drygt 30 kor i mitten av 1950-talet. Formatet till trots förde syskonen inget överklassliv medan anställda skötte gården, alla tre var djupt involverade i driften och deltog fullt ut i jordbruksarbetet.⁴⁹⁰ Att intervjumaterialet omfattar familjer och jordbruk med vitt skilda förutsättningar gör det stundtals tveksamt att tala om dem som en enhetlig grupp. Variationerna understryker å andra sidan den mångskiftande bild av syskonjordbruken som utmejslades i förra kapitlet.

Flertalet informanter uppgav att hushållet inte hade några viktiga intäkter vid sidan om jordbruket. I nio fall förekom dock arbete utanför gården. Det absolut vanligaste var att några bröder utförde skogsarbete åt andra.⁴⁹¹ Arbetet pågick oftast under vinterhalvåret, när jordbruket tog mindre tid i anspråk. I tre fall arbetade ett syskon som lantbrevbärare, någon var iväg i perioder på järnvägs- eller vägbyggen, en hade en mindre trädgårdsverksamhet och utförde dessutom uppdrag åt kommunen, en arbetade deltid som lokalvårdare, en sysslade med olika slags hantverk, några tjänstgjorde

tidvis inom sjukvården. På två gårdar sysslade ett par av syskonen med såg- eller snickeriverksamhet, vilket i det ena fallet upptog merparten av tiden för en bror på gården som därför bara deltog i jordbruksarbetet under de största arbetstopparna.⁴⁹² Det är dock det enda exemplet på att ett syskon mer eller mindre frikopplats från jordbruksarbetet till förmån för en sidoverksamhet. Jordbruket var navet i tillvaron, men att utomgårdsarbeten förekom illustrerar väl den diversifierade jordbrukartillvaro som kännetecknade många småbruk under några decennier vid 1900-talets mitt. Syskonjordbruken var lika lite som ordinära familj jordbruk statistiska och hushållets medlemmar kunde syssla med lite av varje beroende på gårdens förutsättningar.

Det var i första hand bröder som arbetade utanför gården. Med utgångspunkt i minnesuppteckningar från familj jordbruk menar Anders Perlinge att det på enheter som i sig inte gav tillräckliga inkomster fanns en strategi att frikoppla mannen till sådana arbeten, vilket gjorde att kvinnorna fick ta större ansvar för det dagliga arbetet på gården. Perlinge påpekar att även kvinnor kunde arbeta utanför gården, men då vanligtvis på mindre deltid-arbeten som gjorde att de kunde vara till hands när jordbruket så krävde.⁴⁹³ Denna bild stämmer väl överens med situationen på jordbruken i intervjumaterialet. Systrarna arbetade i mycket liten utsträckning utanför hemmet, och då på deltid som lokalvårdare eller inom vården.⁴⁹⁴ Till viss del kunde dock förhållandena skifta över tid. En kvinna som senare drev ett jordbruk med sin bror hade arbetat heltid vid en fabrik i samhället i yngre år, medan föräldrarna ännu levde. När föräldrarna blev äldre slutade hon för att istället sköta om dem och hushållssysslorna på gården.⁴⁹⁵ Ett mer allmänt åtagande som halvt låg utanför gården och som ofta föll på kvinnornas lott var att sälja gårdens produkter, särskilt ägg. På en gård som producerade 15–20 kilo ägg per vecka såldes äggen av den syster som förestod hushållet och ”äggapengarna” användes som hushållskassa.⁴⁹⁶

Mekanisering och framtidsperspektiv

I kapitel 4 diskuterade jag graden av mekanisering på syskonjordbruken med utgångspunkt i 1944 års jordbruksräkning. Det visade sig att de inte skilde sig på något avgörande sätt från andra jordbruk. Den stora vattendelaren var jordbrukets storlek, inte huruvida det var ett syskonjordbruk eller inte. Höll syskonjordbruken jämna steg med den allmänna mekaniseringen också efter seklets mitt? Decennierna omedelbart efter andra världskriget innebar en snabb och omvälvande mekanisering av det svenska jordbruket, vilket gick hand i hand med den statligt styrda storleksrationaliseringen. Under ett fåtal decennier förändrades jordbruket kraftigt och hur detta hanterades på varje enskild enhet kunde få stora effekter. Kan dessa nya förutsättningar förklara syskonjordbrukens svagare ställning under 1900-talets senare del? Intervjuerna är inte något idealt sätt att studera den tekniska utvecklingen: dels är representativiteten oklar, dels kunde informanterna inte alltid återge tekniska förhållanden på detaljnivå. Det är dock möjligt att ge en översikt av hur de berörda gårdarna förhöll sig till de nya förutsättningarna.

Ur materialet går det att urskilja tre olika varianter. Den största gruppen kännetecknades av stagnation. Ifråga om tekniska förändringar rådde närmast stiltje och jordbruken drevs vidare på i princip samma sätt som under föregående generation. Flera jordbruk drevs långt in på 1990-talet utan vare sig traktor eller mjölkmaskin. Dessutom saknade gården ofta bil. Kännetecknande för denna kategori jordbruk var att den odlade arealen ofta var relativt liten (vanligen runt 5 hektar), syskonen oftast två och arbetsintensiteten mycket stor. Som ett exempel kan nämnas en gård med en bror och syster där jordbruket fram till mitten av 1960-talet drevs med en häst som dragdjur och där djurbesättningen aldrig uppgick till mer än 4–5 kor, några grisar och lite höns. Hushållet var i stor utsträckning självförsörjande. Någon bil införskaffades aldrig och även boendestandarden förblev densamma. Vid sidan av ett rum som sommartid användes av en utflyttad bror med familj var övervåningen i mangårdsbyggnaden oinredd och det saknades toalett. Mot slutet av 1950-talet började mer avlägset belägna åkrar planteras igen med gran.⁴⁹⁷

En nästan lika stor kategori syskonjordbruk utmärktes av anpassning till de nya förhållandena. De hängde någorlunda med sin tid. Elektrisk kraft drogs in, mjölkmaskin införskaffades på 1940-talet och traktorn gjorde entré under 1950-talet eller åtminstone vid 1960-talets början. Mjölkproduktionen utgjorde stommen i dessa gårdars ekonomi och besättningarna kunde uppgå till 10–12 kor. Den odlade arealen låg vanligen i spannet 5–15 hektar och förblev densamma över tid. Någon vilja att utöka arealen genom arrende tycks inte ha funnits.⁴⁹⁸ De flesta gårdarna i denna grupp var aktiva jordbruksenheter åtminstone in på 1970-talet.

Av de 31 syskonjordbruken kan 14 klassificeras som stagnerade och 13 som anpassade. De resterande fyra låg snarast i mekaniseringens framkant. De utmärktes av expansion och gjorde omfattande investeringar. Ett jordbruk med två bröder och två systrar införskaffade sin första traktor runt 1950 (en Ferguson-grålle) och sin andra 1957, varpå en av traktorerna regelmässigt byttes ut vart tredje år – alltid nytt, aldrig begagnat. Ladugården byggdes om på 1940-talet, mjölkmaskin installerades och i början av 1950-talet var djurbesättningen drygt 20 kor. Investeringarna fortsatte, bland annat tillkom ett nytt svinhus runt 1960. Vid sidan om gården arrenderades omkringliggande enheter och 1960 köpte syskonen grannfastigheten och lade den under gårdens drift. Lantbruket drevs så föredömligt att bröderna i mitten av 1960-talet fick ta emot ett stort jordbrukspris ur landshövdingens hand.⁴⁹⁹ De fyra expansiva enheterna utmärktes framför allt av sin storlek – de hade 20–30 hektar åker och stora mjölkbesättningar – men också av antalet vuxna på gården. På tre av enheterna fanns fyra syskon, på den fjärde två varav en hade familj.

Uppdelningen i stagnerade, anpassade och expansiva jordbruk antyder att syskonstrukturen i sig inte avgjorde mekaniseringsnivån. Mer rimligt är att knyta de olika handlingsmönstren till den allmänna jordbruksutvecklingen inom olika storleksgrupper. Bland syskonjordbruken fanns många som drevs på ålderdomligt vis, men det var ett allmänt drag hos det svenska jordbrukslandskapet vid denna tid. På samma sätt höll den expansiva gruppen jämna steg med utvecklingen för större jordbruksenheter.

Traktorn ersatte under 1950-talet i allt större utsträckning hästen som dragkraft, och under en period kunde de användas parallellt. Traktorn drar potatissättaren, men ringvälten är ännu kopplad till häst. Blekinge, cirka 1950. Foto: Gunnar Lundh/Nordiska museet.

Kort sagt – syskonjordbruken följde i huvudsak den allmänna jordbruksutvecklingen.⁵⁰⁰ Därmed inte sagt att alla stora enheter blev expansiva och alla små rangerades ut. Det fanns mer oväntade handlingsmönster. En stor gård med många syskon födda under 1900-talets första decennium genomgick ingen nämnvärd

mekanisering. Hästarna behölls som dragdjur och trots en stor mjölkbesättning introducerades aldrig maskinmjölkning. Istället sålde syskonen gården i slutet av 1950-talet och flyttade gemensamt till en villa i ett närliggande samhälle.⁵⁰¹

En faktor som bör tas i beaktande i samband med frågan om mekanisering är gårdens framtidsperspektiv. Agrarsociologerna Clive Potter och Matt Lobley understryker i en analys av generationsväxlingar i brittiskt jordbruk under 1900-talet betydelsen av en tidigt identifierad efterträdare. Beroende på om en sådan fanns eller inte utvecklade brukarna olika handlingsmönster, särskilt ifråga om investeringar. En given efterträdare till gården ökade incitamenten att satsa för att ”hänga med” och möjliggöra att enheten även framöver skulle vara bärkraftig. Var framtiden mer osäker minskade benägenheten att göra dyra investeringar.⁵⁰² Det är också tänkbart att själva förekomsten av barn på gårdarna hade inverkan på mekaniseringstakten. Anders Perlinge driver i sin bok om bondeminnen tesen att mekanisering och elektrifiering av jordbruket delvis grundades i en önskan att låta barnen slippa tunga och farliga arbetsuppgifter.⁵⁰³

Kan avsaknad av barn och arvingar förklara den lägre mekaniseringsgraden på syskonjordbruken? Visserligen är inte närvaron av barn i jordbruket helt enkel att klarlägga – särskilt sommartid utökades flera av syskonhushållen när utflyttade syskon eller syskonbarn bodde och arbetade på gården – men permanent boende barn fanns på endast fem av de 31 jordbruken. Enligt Perlinges tes skulle incitamentet till förbättringar därmed vara lägre på många syskonjordbruk eftersom barn ofta saknades. Av de fem gårdarna med barn kan en hänföras till de stagnerande, två till de anpassade enheterna och två till de expansiva. Perlinges tes tycks således ha visst stöd. Med barn i bilden fanns dessutom en möjlig efterträdare, vilket inte var lika givet på de gårdar där det saknades barn. Det innebär dock inte att det där saknades förväntningar och tankar på att någon närstående skulle kunna överta gården. I ett par fall fanns en uttalad vilja att hålla gården i släkten, särskilt om den i flera generationer drivits av samma familj.⁵⁰⁴ I de fall något syskon flyttade ut, gifte sig och fick barn stod dessa i tur att överta gården,

även om de långtifrån alltid erhöll en tydligt erkänd ställning som efterträdare.⁵⁰⁵ I brist även på lämpliga syskonbarn kunde det finnas ett annat alternativ. I tre av syskonhushållen bodde fosterbarn under perioder, och enligt informanterna fanns det hos syskonen förhoppningar om att kunna överföra gården på dem.⁵⁰⁶ Det är dock överlag svårt att finna någon tydlig korrelation mellan mekaniseringstakt och efterträdare. En möjlig anledning är att den snabba jordbruksomvandlingen gjorde framtiden oviss. För merparten av syskonjordbrukarna torde det med tiden ha stått klart att de utgjorde den sista jordbrukande generationen på gården.

Det osäkra framtidsperspektivet på flera gårdar hade sannolikt också viss betydelse för takten i jordbruksarbetet. Flertalet informanter vittnar om att syskonjordbruken var mycket arbetsintensiva och att syskonen i princip arbetade jämt. Några nämner dock att det fanns ett lugn i arbetet. En informant som tillbringade mycket tid på gården hos sina mostrar och sin morbror menar att det hos dem rådde en mindre stressad stämning än på hans föräldrars större och mer mekaniserade jordbruk. Blev det regn fick de ta in höet en annan dag, det var inte hela världen.⁵⁰⁷ Kanske kan denna inställning kopplas till en lägre ambition vad gäller investeringar och framtidsperspektiv. Vetskapen att de själva sannolikt var de sista som skulle driva gården som ett jordbruk kan i kombination med att en given efterträdare saknades ha lett till en sådan mer avslappnad inställning.

Arbetsfördelning

Det finns mycket forskning om hur arbetsdelningen i jordbruket har fungerat och utvecklats, ofta med fokus på vilka uppgifter som har ansetts könsligt kodade och hur sådana uppfattningar har förändrats.⁵⁰⁸ Långtifrån alla informanter har kunnat ge fullödiga svar om hur olika arbetsuppgifter inom jordbruket och hushållet fördelats, men de flesta har kunnat redogöra för några övergripande skiljelinjer i arbetsfördelningen. Ansvaret för hästarna och så småningom traktorerna var en manlig angelägenhet. Det gällde både vid den dagliga omvårdnaden och när dragkraften skulle utnyttjas i

Utan möjliga efterträdare minskar viljan att investera i jordbruket. Vårbruk i Småland under nyfikat överinseende av kommande generationer. Foto: Erik Liljeröth/Nordiska museet.

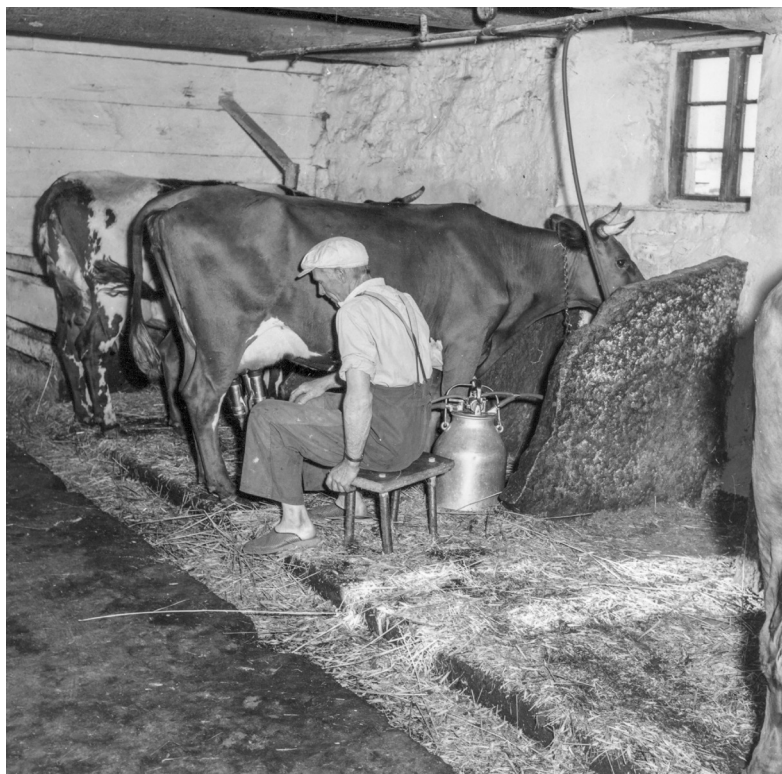
jordbruket. Till detta hörde också ansvaret för plog, harv och annan utrustning i anslutning till häst och traktor. Trädgården och det som odlades där var ofta en kvinnlig domän, även om det fanns enstaka män som intresserade sig för biodling eller olika typer av fruktträd och bärbuskar.⁵⁰⁹ Flera informanter såg en gräns mellan att män i huvudsak arbetade ”ute” och kvinnor ”inne”: bröder hade som regel ansvar för åkrar och ängar, skog och stängsling, medan systrar skötte matlagning, tvätt och städning.

När det gäller ansvaret för djuren och särskilt korna går bilden mera isär, vilket stämmer väl med forskningsdiskussionen. Flera studier har visat att mjölkhanteringen under 1900-talets första hälft

gick från att vara kvinnligt kodat till att i större utsträckning utföras av män, vilket kan förstås utifrån mjölkens ekonomiskt allt större vikt för det enskilda lantbruket. Den ökade betydelsen gick hand i hand med en professionalisering, som innebar att hanteringen av mjölken förändrades. Mjölkmaskiner tillkom samtidigt som en stor del av arbetet med att förädla mjölken överfördes till mejerierna.⁵¹⁰ Enligt intervjumaterialet kunde såväl bröder som systrar ansvara för mjölkningen. Till viss del tycks det ha funnits ett samband med syskonhushållets struktur. Fanns det flera systrar i hushållet var det regel att någon eller några av dem hade huvudansvaret för mjölkningen. På en gård med tre systrar och en bror hade två av systrarna ansvaret för mjölkningen. Brodern bistod med att få in djuren i ladugården och mocka, men mjölkade inte själv. Däremot deltog han i byns gemensamma körning av mjölk till mejeriet.⁵¹¹ Eftersom det vanliga var att det bara fanns en syster i hushållen var det dock, åtminstone på enheter med maskinell mjölkning, främst män som hade hand om mjölkningen. Det fanns dock små enheter med en bror och syster där den senare hade hand om mjölkningen. En kvinnlig informant som hade drivit ett jordbruk med två bröder berättade att hon handmjölkade ännu in på 1990-talet. Hon skötte även hushållssysslorna och arbetade ute. Mjölkningen såg hon närmast som en paus i slitet: ”Det var en lättnad när man hade gått ute på åkrarna och jobbat och få komma hem och sätta sig på en pall hos korna och mjölka, det gick ju av sig självt – man *vilade!*”⁵¹² I några fall delades mjölkningsansvaret mellan en bror och syster, vilket understryker mjölkningens varierande könskodning. Männens deltagande i mjölkningen sträckte sig emellertid inte till att handmjölka; de mjölkade med maskin eller bistod en handmjölkande syster.

På några gårdar fanns ett syskon som var sjukt i tbc eller hade skador i armar, rygg eller höfter. När sådant förekom fanns det nästan alltid tre eller flera syskon på gården, och det klenare syskonet fick en lite friare roll i arbetsfördelningen. Det kan ligga nära till hands att se detta som ett sätt att lösa ett omsorgsbehov inom familjen. Så kan det säkert ha varit på en del syskonjordbruk, men i de fall som framkom i intervjuerna var syskonens funktionsnedsättningar inte

Med mjölkmaskinernas intåg förändrades traditionella roller i ladugården. Äldre man mjölkar. Öland, 1957. Foto: Kalmar läns museum.

så grava. Många gånger förefaller de ha utgjort en viktig arbetskraftsreserv. Fördelningen av arbetsuppgifter möjliggjorde en flexibilitet som innebar att de kunde utföra många mindre arbetsuppgifter eller skapa sig en egen sfär utifrån sina intressen – biodling, skrivarbete och hantverk för att nämna några exempel. I något enstaka fall fanns andra begränsningar. En bror ansågs exempelvis vara ”trögtänt” och hade lite svårt att hänga med, vilket gjorde att han inte sattes att göra svårare arbetsuppgifter eftersom ”han aldrig skulle klara det”. Han hade dock god hand med djur och jobbade mestadels i ladugården.⁵¹³ Om oförmåga eller skada drabbade en tilltänt övertagare kunde större förskjutningar av arbetsfördelningen göras, som framgår av följande intervjureferat:

Arne föddes på ett medelstort skånskt jordbruk och växte upp med sex systrar. Som ende son ansågs det självklart att han skulle överta. Fadern var emellertid hårdför och drev på sonen i arbetet, med följden att Arne lyfte för tungt och förstörde ryggen. Dessutom drabbades han av spanska sjukan och fick tillbringa tid på sanatorium. När fadern dog övertog Arne gården tillsammans med fyra av sina systrar. Till följd av sin skada deltog han dock inte fullt i utomhusarbetet och istället hade två av systrarna, tidvis med assistans av en dräng, hand om både arbetet på markerna och mjölkningen.⁵¹⁴

Det förekom således att den vanliga könsarbetsdelningen modifierades, men i stort överensstämde fördelningen av arbetsuppgifter på syskonjordbruken med den bild tidigare forskning har gett av arbetsfördelningen på vanliga familj jordbruk. Bröder och systrar intog i praktiken samma roller som män och hustrur i arbetet.⁵¹⁵ Två slutsatser kan dock dras. För det första uppgav flertalet informanter att arbetsfördelningen på syskonjordbruken var mycket rigid. Syskonen hade sina roller och diskuterade sällan fördelningen av de dagliga sysslorna. Varje syskon blev specialist på sitt och de bytte sällan arbetsuppgifter med varandra. En konsekvens av det var att jordbruket var sårbart om något av syskonen föll ifrån. Det finns visserligen inte så många sådana exempel i intervjumaterialet. De som finns visar att plötsliga bortfall vållade problem men att dessa kunde lösas inom ramen för syskongemenskapen. När den enda hemmavarande system på en stor hälsingegård avled i 40-årsåldern fick de två återstående bröderna svårt att klara av vardagen. Krisen kunde dock lösas genom att en tidigare utflyttad syster som hade blivit änka flyttade hem igen och övertog sin systers arbetsuppgifter.⁵¹⁶ Tillbakaflytten var frivillig och kom i ett skede då inget annat höll systemen kvar. I andra fall var plikt känslan större än lusten. När en av två bröder på ett mindre jordbruk i Västerbotten stod i begrepp att gifta sig och flytta ingrep fadern för att förmå en äldre ogift och utflyttad son att återvända, eftersom den kvarvarande brodern aldrig skulle klara gården ensam. Trots att den utflyttade brodern flyttat till södra Sverige och inte alls var inställd på att återvända flyttade han av moralisk plikt tillbaka och drev under åtskilliga år gården ihop med sin bror.⁵¹⁷

För det andra är ett genomgående drag att ett av syskonen vanligen intog en mer ledande position. Någon skarp hierarkisk struktur var det inte fråga om; en informant beskrev det snarast som en arbetande förman.⁵¹⁸ Ofta sammanföll positionen med ett övergripande ansvar för gårdens ekonomi, och med något enstaka undantag innehades den av en av bröderna.⁵¹⁹ I några fall var saken självklar på grund av att denne var ensam ägare till gården, men vanligare var att positionen inte grundades i ägande utan snarast verkar ha växt fram med tiden. Vem i syskonskaran som intog denna position tycks inte ha varit givet på förhand. På de nitton enheter där det fanns minst två bröder har i elva fall den äldste brodern tagit den driftsledande rollen. Åldern spelade således en viss, men inte avgörande, roll.

Det svärfångade hushållet

Att den driftsledande positionen ofta tillföll en man innebar inte att systrarna stod maktlösa. Med utgångspunkt i en diskussion om maktpositioner och ansvarsområden på 1900-talets familjejordbruk diskuterar Iréne Flygare uppdelningen av mäns och kvinnors arbete i två sfärer. Mot den manlige driftsledaren svarade då en kvinnlig position som ledande över framför allt hushållet.⁵²⁰ En sådan uppdelning stämmer väl in på syskonjordbruken i intervjuerna. På 24 av de 31 enheterna hade en syster huvudansvar för hushållet. Vad denna position innebar och hur den förhöll sig till driftsledaren och övriga syskon är dock inte helt tydligt. Å ena sidan finns flera exempel på systrar som hade en relativt stark ställning i kraft av att de var ytterst ansvariga för hushållet, men också i kraft av att de var delägare i gården. Deras ställning kan sägas ha motsvarat en mäktig matmor i ett vanligt familjejordbruk. Å andra sidan var det ungefär lika vanligt att systemens ställning i intervjuerna jämfördes med en hushållerska. Särskilt tydligt var detta när det gällde enheter med flera bröder. ”Hon fick piglönen”, som en informant beskrev det.⁵²¹ I ett annat fall sades att en syster ”var mer eller mindre piga hos sina bröder”, trots att hon var delägare i gården. Trots att mangårdsbyggnaden var stor bodde hon i en kammare

innanför köket som saknade garderob och fick förvara sina kläder i rummets kassaskåp.⁵²²

På de sju enheter där det inte bodde någon syster tillämpades andra lösningar. Enbart i två fall delade bröderna på ansvaret för hushållsarbetet.⁵²³ I tre var en av bröderna gift och hans maka intog den hushållsledande positionen.⁵²⁴ I en familj med två söner och två döttrar, födda mellan 1913 och 1922, gifte sig båda döttrarna under 1940-talet och flyttade från gården. Bröderna var då några år över trettio och i systrarnas ställe anställdes under några år en hushållerska. Efter hand tog bröderna hand om en del hushållssysslor, men de utflyttade systrarna kom regelbundet hem på helgerna för att hjälpa till.⁵²⁵ Att systrar på detta sätt kunde fortsätta ge stöd åt kvarboende syskon framgår ännu tydligare i det sjunde fallet.

Hilmas mor Klara var näst äldst i en syskonskara på fem barn på en mindre gård i Småland. Förutom barnen bestod hushållet av föräldrarna, två fastrar och barnens farfar. På mindre än ett år gick dock farfadern, en faster samt modern i familjen bort, händelser som dessutom lämnade den kvarvarande fastern sjuklig. På grund härav fick syskonen – då mellan två och sexton år – ta ett mycket stort ansvar för arbetet på gården. Efter att den äldsta systemen flyttat för att börja studera till lärare fick Klara som femtonåring överta huvudansvaret för hushållet, men också för uppfostringen av sina yngre syskon. Hon träffade så småningom en man och förlovade sig, men kände att hon inte kunde lämna sina småbröder innan de vuxit upp. Äktenskapet fick därför anstå i flera år, och även efter giftermål och flytt till makens gård en halvmil bort behöll hon ansvaret för föräldragårdens hushåll. Hilma minns sin barndom som ”ett enda cyklande fram och tillbaka” och konstaterar att modern höll igång båda hushållen. När Klaras make efter några år avled övergick gårdsdriften på en arrendatorfamilj, som flyttade in i mangårdsbyggnaden samtidigt som ett rum undantogs till Klara och Hilma. Även om de formellt bodde där flyttade de i praktiken tillbaka till föräldrahemmet där hennes två yngre bröder fortsatte driva gården. Cykelturerna mellan de två hemmen fortsatte dock under åtskilliga år.⁵²⁶

Det är lätt att se att ett antal avgörande händelser i detta fall formade förutsättningar för ett slags gränsöverskridande hushållsstruktur.

Att ha ansvar för två hushåll innebar en mycket stor arbetsbörda. Berättelsen visar ändå på ett försök att kombinera ansvar och plikt känsla gentemot yngre syskon och hemgården med ett eget liv med äktenskap, gård och familj. Huruvida det hade varit möjligt att upprätthålla denna struktur i längden är oklart, men att den alls förekom visar att även en ensam syster som i flera år var kvar på ett syskonjordbruk i vissa avseenden kunde bryta upp från det. Samtidigt är det möjligt att tolka berättelsen som att Klara egentligen aldrig lämnade gården, och att hon sedermera flyttade tillbaka styrker den tolkningen.

I detta och ett par liknande exempel framskyntar en flytande hushållsstruktur. Särskilt systrar hade en position där de till viss del inkluderades, eller lät sig innefattas, i syskonhushållet samtidigt som de inte var en permanent del av det. Följande två intervjureferat visar liknande handlingsätt.

I en syskonskara på två systrar och två bröder var Ingrid den enda som gifte sig och lämnade gården. När hennes make dog efter bara några års äktenskap blev hon ensam med två små barn. Samtidigt avled oväntat hennes mor, som till dess haft hand om gårdens hushåll. Ingrids bröder byggde då en villa till henne i direkt anslutning till föräldrahemmet, som de ungefär samtidigt köpte av fadern. När Ingrid och de två barnen flyttade in där blev de del i två hushåll – sitt eget i lilla huset och syskonens på gården. Frukost och kvällsmat åt de för sig, men dagens övriga mål intogs gemensamt i stora huset. Ingrid hjälpte sin syster med gårdens hushåll och arbetade också utomhus och i ladugården tillsammans med bröderna. De två barnen fick mycket tidigt ta del i arbetet på gården. När systemen senare blev sjuk och fick svårt att röra sig tog Ingrid över ansvaret för gårdens hushåll, men hon och hennes två barn fortsatte bo i det mindre huset.⁵²⁷

Eivors mor Anna var yngst i en skara på åtta barn, varav bara ett flyttade från bygden. Två systrar gifte och bosatte sig på torpställen något hundratal meter från gården. Senare gifte sig också Anna, dock utan att omedelbart lämna huset. I flera år bodde hon tillsammans

med sin familj i ett kök med sovalkov på gårdens övervåning, innan de byggde eget hus ett stenkast bort. Även efter flytten var sammanhållningen stor mellan gårdens hushåll, där fyra ogifta syskon bodde kvar, och de tre utflyttade systrarna med familjer. Alla arbetade på olika sätt med arbetsuppgifter på gården, som också ägdes gemensamt av alla syskonen. Eivor beskriver barndomen som ”ett slags storfamilj med alla inom tultavstånd”. För barnen hade de små avstånden stora fördelar: bjöds det exempelvis ingen god mat hemma kunde de kila över och se vad som serverades i grannhuset.⁵²⁸

På dessa två gårdar flyttade syskon formellt ut från hushållet, men de befann sig i dess omedelbara närhet. De blev i praktiken ett slags kompletterande satellithushåll och arbetskraftsreserv. På ett allmänt plan visar exemplen hur syskon som flyttade och bildade familj fortsatte utföra viktiga arbetsinsatser på gården. Om förutsättningarna på gården förändrades genom dödsfall eller sjukdom kunde vakansen fyllas av ett återvändande syskon. Med utgångspunkt i förhållanden på irländsk landsbygd under 1900-talets första hälft kritiserar sociologen Jane Gray den traditionella synen på hushållen som separata ekonomiska enheter och visar att besläktade hushåll kunde ha ett nära samarbete. Särskilt framhåller hon att många hushåll utan familjebildning därigenom integrerades i ett flexibelt utbytessystem: ”kinship networks comprised family and non-family households that exchanged support and worked to maintain and enhance the status of the extended family within the community”.⁵²⁹

Betraktade på detta sätt kan de enskilda syskonhushållen ses som komponenter i ett sammansatt och dynamiskt hushållssystem, som sträckte sig bortanför den egentliga gården.

Kärlek, syskon och föräldrar – tre relationer

Hitintills har tyngdpunkten legat på hushållet som organisatorisk enhet, men det bestod i sin tur av flera individer och genomkorsades av sociala relationer. Ett intervjureferat tydliggör att dessa relationer är av central betydelse för att förstå hushållet.

Klas mamma Vera kom från en medelstor gård i Bohuslän, där det totalt fanns fem syskon – Astrid, Vera, Beata, Helmer och Edit. Modern avled när de yngsta barnen bara var några år, vilket innebar att äldsta systern Astrid i stor utsträckning övertog hennes arbetsuppgifter. Fadern förestod dock ännu under många år jordbruket och bodde kvar på gården till sin död i början av 1930-talet. Vera gifte sig 1922 med en jordbrukare, arrenderade en gård några mil bort och fick två barn, Klas och Nils. På föräldragården fanns de fyra syskonen ogifta kvar, och förhållandena bestod även efter faderns bortgång. Det saknades emellertid inte förbindelser och äktenskapsplaner. Helmer, som var ende sonen och hade en lite starkare ställning, inledde ett förhållande med en kvinna som arbetade som mejerska i närheten. Omständigheterna, med tre ogifta systrar i hushållet hemma, var dock inte de bästa och inför de osäkra framtidsutsikterna rann förhållandet ut i sanden.

Systrarna saknade dock inte uppvaktare. Astrid hade under en lång följd av år ett förhållande med en man som var bosatt många mil bort. Mannen kom med jämna mellanrum till gården och kunde stanna en vecka, ibland längre. Under vistelserna på gården bodde han tillsammans med Astrid i ett eget rum, dit inget av de övriga syskonen då gick in. Det fanns uttalade äktenskapsplaner mellan de två, men de realiserades aldrig. När förbindelsen avslutades var Astrid nära 60 år. I sista brevet från mannen konstaterade han att de nog skulle ha blivit lyckliga tillsammans ”om vi gift oss i yngre år”, men att han ”vet så väl hur bunden du varit med hemmet och kan inte vara bitter över att du inte kunnat komma till mig”.

Även den yngsta systern Edit hade friare, och här tog saken en annan vändning. Några år efter att Astrids kärleksrelation upphörde gifte sig Edit, 45 år gammal, och flyttade från gården. Det sådde split mellan syskonen, särskilt mellan Edit och Astrid, som ansåg att hon svek gården och sina syskon. Enligt Klas resulterade schismen i ett livslångt dåligt samvete hos Edit. När hon och maken senare bosatte sig en bit från föräldragården gick Edit varje dag tillbaka ”hem” för att hjälpa till med matlagning och hushållsarbete.⁵³⁰

Du har jag ändå skrivit un-
 gefär som jag inte ville sända
 föreb, och jag måste ju skriva
 nu som jag tänker, ty eljest
 skulle jag inte vara uppriktig
 mot dig. Jag vet att du är
 en god människa och kommer
 alltid att minnas dig så
 för skulle nog ha blivit lyck-
 liga tillsammans om vi gifte
 oss i yngre år. Jag har bara
 önska dig allt godt. Vet så
 väl hur bunden du varit med
 hemmet, och kan inte vara
 bittra över att du inte kun-
 nat komma till mig.
 Tack för allt. Tack för
 det minne jag har av dig.
 Sin gamle pojk.

Utdrag ur det brev som Astrids tidigare tilltänkte man sände
 henne som avsked. Foto: författaren.

Det ligger nära till hands att förklara osämjan mellan systrar med
 deras olika livsval. För den äldre systemen var bandet till gården och
 ansvaret över hushållet av ett sådant slag att hennes äktenskapsplaner
 slutligen gick om intet. Astrids bittra reaktion på Edits giftermål
 bör ses i ljuset av detta, men antyder samtidigt att hennes eget
 uppbrott inte varit ett enkelt val. Syskonens kärleksrelationer står
 i centrum för berättelsen och visar också på olika utfall. Edit gifte
 sig och flyttade ut, Astrid och Helmer bodde kvar på gården livet
 ut, men till priset av att förbli ogifta.

Frågan om äktenskap och möjligheterna att förena ett förhållande
 med den grundläggande syskongemenskapen är ett centralt spän-
 ningsfält i intervjumaterialet, men därutöver behövde i de flesta fall
 ytterligare två känsliga relationer hanteras. Den ena – relationen mel-
 lan syskonen och deras föräldrar – har berörts även i tidigare kapitel,

men då har frågan mest gällt deras närvaro på syskonjordbruken ett visst år. Intervjuerna gör det möjligt att följa jordbruken över tid och då framträder föräldrar på betydligt fler enheter. Intervjuerna möjliggör också en djupare diskussion om vilken roll föräldrarna spelade för uppkomsten av syskonhushållen. Den andra känsliga relationen gäller förhållandet mellan syskon, dels mellan samboende, dels med eventuella utflyttade syskon. Det är ofrånkomligt att sådana relationer alltid är individuella, men när en grupp syskon lämnat hemmet och andra blivit kvar skapades två falanger inom syskonskaran beroende på livsval. Syskonens interna relationer rymmer således ofta både individuella och kollektiva aspekter.

Äktenskap med förhinder

Bland de 31 syskonjordbruken fanns fem där ett av de kvarboende syskonen hade gift sig, en klart mindre andel än i analysen av de tio socknarna i föregående kapitel, där nära 40 procent av syskonhushållen innehöll ett gift syskon. I de syskonskaror som intervjuerna kretsat kring fanns gott om exempel på syskon som gift sig, men de lämnade då det gemensamma hemmet. Ibland kunde sådana äktenskap – likt Edits i berättelsen ovan – dröja länge, så att flytten skedde först när syskonet med god marginal passerat 40 år.⁵³¹

Gemensamt för de flesta syskonjordbrukarna i intervjumaterialet är således att de förblivit ogifta. I en hel del fall tycks parförhållanden, möjligen med undantag för någon kortvarig kärlekshistoria i ungdomsåren, helt ha saknats. Att informanterna inte har känt till några förbindelser behöver dock inte betyda att de inte förekom. Det är knappast ovanligt att kärleksförbindelser – då som nu – åtminstone till en början är hemliga, och det är inte säkert att uppgifter om dem traderats vidare eller över huvud taget talats om inom familjen.

De informanter som själva varit syskonjordbrukare kommenterade i några enstaka fall frånvaron av äktenskapsbildning.⁵³² En manlig informant som drivit ett småbruk tillsammans med en bror menade att en anledning var barndomens upplevelser. Uppväxten på ett litet småbruk med många barn hade präglats av mycket knappa omständigheter, och det menade han bidrog

till att särskilt de yngre syskonen senare i livet inte eftersträvat egna familjer.⁵³³ Men också arbetsförhållandena bör vägas in. En kvinnlig informant som haft ett jordbruk ihop med två bröder pekade på arbetsvillkoren som en viktig anledning till att det aldrig blev några allvarliga kärleksförbindelser. Med arbete från tidig morgon till sen kväll sju dagar i veckan var möjligheterna till sociala kontakter begränsade, särskilt i mer ensligt belägna områden.⁵³⁴ En annan faktor var sannolikt arbetets organisation. När arbetskraften i allt större utsträckning inskränktes till den egna familjen innebar det att sociala kontakter i form av inhyrd arbetskraft försvann, men också att arbetet upptog en allt större del av familjemedlemmarnas tid.

Det finns dock också exempel på att syskon hade kända förhållanden, och de ger viktig information om hur sambandet mellan syskonenheten och äktenskapsplanerna såg ut.

Katarinas farbror Abraham drev en gård tillsammans med två bröder och en syster. I hushållet ingick dessutom syskonens mor, som levde tills Abraham var närmare 50 år. Under många år var han förlovad med Frida, som i sin tur drev en närliggande gård tillsammans med sin bror och svägerska. Inom Fridas familj fanns en förhoppning att Abraham och Frida skulle gifta sig och flytta ihop på hans gård, men planerna realiserades aldrig. Paret gjorde ibland söndagsutflykter tillsammans i hans bil och tillbringade semestrar ihop. Frida hade ett eget rum i övervåningen på sin gård och ibland gick Abraham upp till henne på lördagskvällarna och sov över till söndagen.⁵³⁵

Abraham och Frida hade en allmänt erkänd och långvarig relation, som dock aldrig utmynnade i ett regelrätt äktenskap. Vad som låg bakom det uteblivna giftermålet går inte att säga säkert, men Katarina menar att en avgörande faktor var hushållsstrukturen på hemgården. Förutom två ogifta bröder, som i huvudsak arbetade i jordbruket, basade Abrahams ogifta syster och mor över hushållet. Att ytterligare en kvinna skulle ta plats i hushållet – dessutom överordnad de kvinnliga släktingarna – måste, menar Katarina, ha tett sig mer eller mindre otänkbart: ”Platsen var upptagen!”

I en personlig skildring av livet på en gård i Närke under 1900-talets första hälft beskriver Ingrid Vistrand en liknande situation för sin moster och morbror. Förutom de två syskonen fanns en syster (Ingrids mor), som gifte sig och lämnade gården. När syskonens moder dog var yngsta dottern Herty 23 år och övertog i praktiken hennes plats. Vid arvskiftet efter faderns död ett drygt decennium senare antyddes att brodern, då snart 40 år, borde stadga sig och bilda familj.

Uttalandet drabbade Herty. Hon hade varit husmor i 12 år.

– Vad ska det bli av mig? Vart ska jag ta vägen i så fall, sa hon.

Detta diskuterades aldrig mer i familjen. Ämnet var tabu. Herty blev delägare i gården och de fortsatte sin dagliga gärning, var och en med sitt.⁵³⁶

Sett till samtliga intervjuer är problemet hur en inflyttande maka skulle kunna samexistera med hemmavarande syskon den mest förekommande förklaringen till att syskonen förblev ogifta. Relationen hade ofta en könsmässig slagsida. Det är främst män som stått inför svårigheten att gifta sig och bo kvar, men det stora hindret förefaller ha bestått i att det ofta redan fanns en ogift kvinna hemma. Gjorde det inte det var saken enklare: bland de 31 syskonjordbruk fanns sex som enbart bestod av bröder, och på tre av dem gifte sig en av bröderna. Vägen till äktenskap var dock sällan enkel och fanns en syster med i bilden kunde det innebära öppna motsättningar.

Tillsammans med sina föräldrar och två yngre syskon flyttade Vilhelm på 1920-talet till en gård i Blekinge. Tre äldre systrar hade redan lämnat boet, men Vilhelm, hans bror och hans syster förblev hemma år efter år. Så småningom träffade Vilhelm Hulda, men deras relation hölls hemlig med hänsyn till hans familjeförhållanden. För att de skulle vara närmare varandra fick hon anställning som piga på gården. När förhållandet dem emellan blev känt träffade det systemen, som i vredesmod lämnade gården. Vilhelm och Hulda gifte sig senare och bildade familj, men hans bror bodde kvar på gården. Relationen mellan Hulda och hennes svägerska förblev infekterad livet ut.⁵³⁷

Att förhållandet hölls hemligt visar den sprängkraft som ett äktenskap kunde ha på ett syskonjordbruk. Hur relationen kom i dagen framgår inte av berättelsen, men systemens reaktion antyder att hon såg sin plats hotad. Istället för att vara kvar i hushållet och sannolikt bli underställd sin svägerska lämnade hon hemmet. Ett giftermål hotade emellertid inte på samma sätt broderns position, varför han stannade kvar i hushållet.

På de 25 enheterna med både systrar och bröder förekom enbart två äktenskap, och i båda fallen var det systrar som gifte sig. I ett av fallen flyttade paret ut till ett eget hus efter några år, men i det andra bodde en ogift bror kvar tillsammans med systemen och hennes familj.⁵³⁸ Giftna systrar var således något mycket ovanligt på syskongårdarna och sågs sannolikt knappt som ett alternativ. Det innebär emellertid inte att de saknade kärleksrelationer eller hyste förhoppningar om äktenskap. Tvärtom – i intervjumaterialet förekommer fler uppgifter om systrars relationer än om bröders. Ofta fanns då andra hinder, som framgår av nedanstående exempel.

Pers faster Svea var äldsta barnet i en syskonskara på sex barn på en relativt välmående gotländsk gård. Tre av barnen gifte sig och lämnade gården, men Svea och två bröder blev efter faderns död kvar tillsammans med modern. Efter några år förälskade Svea sig i en provassistent som med jämna mellanrum besökte gården för att kontrollera mjölk kvaliteten, en kärlek som visade sig vara besvarad. Modern hade dock starka invändningar mot förbindelsen och gav tydliga direktiv om att Svea skulle förbli hemma, särskilt som ingen av de två hemmavarande bröderna tycktes ha utsikter att genom giftermål föra en annan kvinna till gården. Att mjölkkontrollanten skulle flytta in var helt otänkbart, särskilt som Svea inte var delägare i gården. Den uppvakande mannen fick därför så att säga korgen av modern. Svea och hennes bröder förblev ogiftna.⁵³⁹

För Abraham och Vilhelm var det svårigheten att finna en plats för en utomstående i hushållet som stod i vägen för äktenskap, men i ovanstående exempel var problemet närmast det omvända.

Vid sidan av den åldrade modern var Svea den enda kvinnan på gården och i den egenskapen kunde hon inte undvaras. Det är dock värt att märka att en avgörande faktor enligt informanten var att ingen av bröderna tycktes ha några framtidsutsikter på äktenskapsfronten. Sambandet mellan äktenskap och hushållets sammansättning framträder närmast som ett pussel: en bror med en potentiell äktenskapspartner hade möjliggjort en rockad – syster ut, maka in – men nu måste systemen bli kvar. I exemplet framträder den äldre generationens maktposition tydligt, även om det inte går att veta exakt på vilka sätt den manifesterades. Att det var modern som höll kvar dottern i en påtagligt patriarkal struktur kan framstå som motsägelsefullt men ligger väl i linje med tidigare forskning. I sina undersökningar av svenska familjejordbruk visar Iréne Flygare att kvinnor, särskilt mödrar, har spelat en avgörande roll för att upprätthålla den patrilineära arvsföljden på gårdarna: döttrar har sällan lyfts fram som möjliga efterträdare eller fått ta del i mer ansvarsfulla moment i arbetet.⁵⁴⁰

Att döttrarna måste vara kvar och sköta hushållssysslorna var ett skäl till att föräldrarna motsatte sig deras äktenskapsplaner, men det vanligaste skälet var snarare socialt. En kvinna som med sina två bröder bodde på föräldragården, som sönerna hade köpt av föräldrarna, hade flera uppvaktare men fadern vägrade godkänna förbindelserna då han inte ansåg någon av dem vara fin nog.⁵⁴¹ I intervjuerna framkom nio fall då föräldrar uttryckligen opponerade sig mot sina döttrars giftermålsplaner på grund av att hennes utvalde inte motsvarade deras krav på status och besuttenhet. Utsikterna tycks ha varit extra dåliga om uppvaktaren inte var bonde och hade egen gård. Föräldrarnas vägran att acceptera en måg hade stor betydelse; ställda inför detta har giftermålsplanerna vanligen skrinlagts. I enstaka fall då döttrar framhärjade och drog saken till sin spets resulterade motsättningen i öppen konflikt. I en intervju nämndes ett fall då föräldrarna inte bara uteblev från vigseln utan också nekade det unga paret traditionell skjuts till kyrkan. En häst fick uppbringas hos grannar. Det dröjde mer än tio år innan schismen i viss mån upphörde.⁵⁴²

Det finns ett par exempel på att söners trolovningar gick om intet

på grund av föräldrarnas motstånd, men det tycks främst ha varit ett öde som drabbade kvinnor. Varför fann de sig i situationen? Någon laglig rätt att hindra äktenskap existerade inte längre. Den giftomannainstitution som i äldre tider tillförsäkrat män rätten att förvägra sina döttrar äktenskap hade upphävts 1872. Regeln slopades då för kvinnor som var myndiga, vilket de enligt 1882 års regler blev vid 21 års ålder. Den rättsliga förändringen tycks dock inte ha hindrat att institutionen i praktiken fortlevde och att föräldrars inflytande över döttrarnas val av äktenskapspartner var betydande. Hur föräldrarna utövade sin makt över döttrarnas äktenskapsplaner framgår sällan av intervjuerna. Sannolikt rörde det sig om en kombination av socialt tvång (en informant talade om skandalen att bli utslängd hemifrån) och ekonomiska förhållanden, men kulturella aspekter som dygden att lyda sina föräldrars vilja spelade säkert in.

Föräldrarna och generationsväxlingen

Alla de 31 syskonenheterna hade övertagits från föräldragenerationen, vilket förstärker slutsatsen att syskonjordbruk regelmässigt uppstod som resultat av ett generationsskifte.⁵⁴³ I ett tiotal fall hade gården förvärvats av föräldrarna någon gång under 1800-talets senare hälft eller vid inledningen av 1900-talet. Vanligare var dock att fastigheten hade funnits i släkten i flera generationer, som längst ända sedan 1500-talet.⁵⁴⁴ Att syskonjordbruken regelmässigt uppstod vid en generationsväxling ligger väl i linje med resultaten i de föregående kapitlen och riktar fokus mot syskonens föräldrar och deras betydelse för utvecklingen. Eftersom merparten generationsväxlingar på svensk landsbygd inte innebar att ett syskonjordbruk etablerades inställer sig frågan om föräldrarna på sådana enheter genom sitt agerande understödde att flera arvingar stannade på gården. Även om varje generationsskifte påverkades av en rad faktorer (egendomens storlek och struktur, föräldrarnas status och hälsa, arvingarnas antal och förutsättningar et cetera) och i en mening var unikt går det att med utgångspunkt i föräldrarnas roll på de 31 studerade enheterna urskilja tre varianter.

I tre familjer framträder ett traditionellt enarvingeideal: det fanns från föräldrarnas sida en tydlig ambition att överlåta fastigheten odelad till en av sönerna. Överlåtelsen skedde genom att efterträdaren köpte fastigheten av föräldrarna och avsikten tycks inte ha varit att de övriga syskonen skulle stanna hos brodern. Ibland framgår att föräldrarna planerade för övriga barns framtid utanför gården.

Svens mor var näst äldst av sex syskon på ett mindre jordbruk i Blekinge. De fyra äldsta syskonen gifte sig och lämnade gården, som i mitten av 1950-talet såldes till den sist hemmavarande sonen. Samtidigt inköptes en mindre villafastighet i samma by till den enda hemmavarande dottern. Hon blev dock kvar på gården, eftersom föräldrarna behövde vård och hennes egen arbetskraft behövdes i jordbruket. Boendeförhållandena förblev intakta även sedan föräldrarna några år senare gått ur tiden och systemen formellt tillskiftats villan. Ännu vid systemens död 2011 var den obebodda villan i hennes ägo.⁵⁴⁵

I detta fall är det uppenbart att föräldrarna planerade en framtid för dottern utanför gården, men att dessa planer aldrig realiserades. Att systemen behöll villan i över 50 år kan tolkas som en säkerhetsåtgärd; skulle något inträffa som tvingade henne från gården fanns en reträttpost. I intervjun framhövs två kvarhållande krafter – föräldrarnas behov av omsorg och gårdens krav på skötsel – och till dem kan läggas ansvaret för hushållet. Tilläggas kan också att utlösta syskon trots föräldrarnas planer ibland inte hyste någon avgörande längtan till ett liv utanför gården. I enstaka fall kunde en sådan inställning påverka formerna för generationsskiftet. Två informanter, äldre syskon som drivit ett jordbruk tillsammans, menade att faderns vilja varit att sonen ensam skulle överta gården. Ställd inför detta kände sig emellertid dottern bortkörd från sitt hem, en reaktion som påverkade föräldrarna i sådan grad att de istället överlät gården på båda syskonen.⁵⁴⁶

När föräldrar på liknande sätt aktivt medverkade till att mer än ett syskon övertog gården är det enligt min mening rimligt att tolka generationsskiftet som en planerad flerarvingestrategi. I

intervjuerna finns sex sådana exempel, och samtliga ledde till att två syskon övertog gården ihop. I fyra fall såldes gården till två söner, i de övriga två gavs den som gåva till en bror och en syster som saknade andra syskon.⁵⁴⁷ På två av de fyra gårdar som övertogs av två bröder ingick en syster i hushållet utan att vara delägare i gården. Eftersom föräldrarna i dessa fall själva överlät gården och därmed etablerade en struktur med flera hemmavarande syskon, är det rimligt att tolka utvecklingen som föräldrarnas intention.

Det finns enstaka exempel på att föräldrar aktivt styrde barnen mot en gemensam framtid på föräldragården utan att för den delen överföra ägandet under sin livstid.

I en familj med sju syskon på en relativt stor gård i Västergötland bestämde föräldrarna dels att inget av barnen skulle gifta sig, dels vilka sysslor de skulle ha. De två äldsta sönerna skulle ta över jordbruket, en klenare son med läshuvud fick läsa till präst och den fjärde sonen fick ta hand om trädgården och arbeta utanför hemmet. Två av systrarna skulle stanna hemma, ta hand om hushållet och hjälpa till i jordbruket. Den tredje systemen flyttade med den bror som läste till präst för att sköta hans hushåll. Föräldrarnas vilja åtföljdes på alla punkter, även efter deras död. Trots att två syskon flyttat förblev gården efter föräldrarnas död i syskonens gemensamma ägo och ingen av dem gifte sig. Två av dem var trolovade i yngre år, men främst på grund av föräldrarnas starka vilja bröts förlovningarna.⁵⁴⁸

Sett till samtliga intervjuer är ovanstående det fall där föräldrarna förefallit ha varit mest styrande, inte bara vad gäller hur gården skulle skötas efter deras död utan även hur barnen skulle leva sina liv. Det visar att föräldrar kunde ha en ledande roll utan att för den skull överföra gården till barnen före sin död, och åtta av de 31 syskonjordbruken måste sägas ha uppstått med föräldrarnas aktiva medverkan.

Det stora flertalet syskonjordbruk i studien uppstod dock inte på grund av föräldrarnas aktiva inverkan utan snarare på grund av deras underlåtenhet att lösa successionsfrågan. På 20 av de 31

enheterna inleddes överlåtelsen först när någon av föräldrarna dog. Hur hushållet vid det tillfället såg ut varierade och i flera fall kan generationsväxlingen redan sägas ha pågått ett par år, med följden att några syskon hade delat på gårdens sysslor medan andra flyttat ut. I andra fall, särskilt om föräldrarna avled i relativt ung ålder, bodde samtliga barn ännu hemma. Gemensamt för denna kategori är dock att föräldrarna inte hade vidtagit några större förberedelser för generationsskiftet och vid deras död blev därför alla barnen delägare i gården. I hälften av dessa fall vidtog ingen efterföljande inlösensprocess; alla arvingar blev genom bouppteckningen delägare i dödsboet och så kunde förhållandet förbli i åtskilliga år. Det fanns bland de ingående jordbruken dödsbon som bestod i 40 år innan arvskiftet genomfördes – ett arvskifte som inte sällan resulterade i att samtliga syskon fick lika delar i fastigheten. Med ett så utdraget förlopp hann flera syskon avlida under tiden, men eftersom de inte hade andra arvingar än dödsboets delägare kunde arrangemanget bestå.⁵⁴⁹

När inlösen genomfördes var regeln att de kvarboende syskonen köpte ut dem som flyttat. Handlingen var kollektiv: de kvarboende syskonen köpte gemensamt de övrigas arvslotter och bibehöll därmed sitt jämbördiga ägandeförhållande. I något enstaka exempel kunde också ett av de hemmavarande syskonen sälja sin arvslott till de övriga. I ett hushåll med fem hemmavarande syskon löste tre av dem ut de övriga två, som dock bodde kvar på gården.⁵⁵⁰ I intervjuerna framkom endast ett exempel på en successiv inlösen: de fem syskonen på en bohuslänsk gård som jag tog upp i samband med att jag diskuterade syskonens relationer ovan. I arvskiftet efter modern delades gården efter gällande praxis mellan fadern och barnen. Vid faderns död många år senare beslöt syskonen att hans andel skulle tillskiftas sonen Helmer, som därefter genom separata transaktioner med sina fyra systrar löste in deras andelar. Något omedelbart övertagande var det dock inte fråga om; inlösen av systrarnas arvslotter inleddes på 1940-talet men omfattade åtskilliga jordtransaktioner och avslutades först i mitten av 1970-talet, då Helmer var över 70 år gammal.⁵⁵¹

Det vanligaste var således att syskonjordbruk uppstod på grund

av att inlösen inte genomfördes fullt ut. Samtidigt finns inget likhetstecken mellan en arvfallen jordbruksfastighet och ett syskonjordbruk; de allra flesta arvfallna gårdar övertogs inte gemensamt av syskon. Varför löste inte bara ett av syskonen ut de övriga på syskongårdarna? I tidigare forskning har höga lösensummor nämnts som en möjlig orsak till att flera syskon blev kvar på föräldragården.⁵⁵² Jordpriserna ökade under slutet av 1800-talet och fick ordentlig fart under 1900-talet. Mellan 1900 och 1950 fyrdubblades jordbruksfastigheters taxeringsvärden, samtidigt som jämförbara index enbart ökade 2,5 gånger.⁵⁵³ Att höga priser försvårade inlösen vid generationsväxlingar uppmärksammades också i samtiden.⁵⁵⁴

En informant menade att svårigheter att lösa ut varandra var en bidragande orsak till att syskonen bodde kvar. På den aktuella fastigheten fanns flera lån upptagna och trots att flera syskon flyttade förblev egendomen i gemensam ägo.⁵⁵⁵ De höga jordvärdena gällde dock inte enbart syskonjordbruk och på de flesta gårdar genomfördes trots allt inlösen så att en arvinge övertog hela fastigheten. På flera av de undersökta syskongårdarna tycks inte heller ekonomin ha varit särskilt skral, flera informanter har påtalat att ekonomin varit påfallande god och att syskonen var helt obelånade.⁵⁵⁶ Att det i vissa fall förekom partiell inlösen, där framför allt utflyttade syskon löstes ut, indikerar också att höga lösensummor inte förmår förklara samägandet.

Det fanns inte heller någon entydig korrelation mellan boendemönster och ägande. Vissa syskon fortsatte att bo ihop utan att samäga, andra flyttade men behöll sin andel i gården. En mer rimlig utgångspunkt är att samägande mellan arvingar bestod därför att det innebar både säkerhet, delaktighet och status för de enskilda delägarna. Iréne Flygare och Maths Isacson betecknar jordägandet som ”en av det moderna samhällets mer sega strukturer, fortfarande förknippat med status, förpliktelser och makt” och konstaterar att den som ägt jord ”inte i förstone varit villig att släppa den ifrån sig”.⁵⁵⁷ Resonemanget avser jordbruksstrukturen på ett övergripande plan, men kan appliceras på det enskilda syskonjordbruket. Att samägandet i de flesta fall inte uppkom förrän i och med föräldrarnas död medför att arvingarna inte längre var

några ungdomar. Hade de vid det laget inte lämnat gården är det knappast sannolikt att delägarskapet gjorde dem mer benägna att flytta därifrån. Det omvända är mer sannolikt – att äga en andel i gården minskade risken för att man skulle behöva lämna den.

Generationsväxlingen kunde med andra ord genomföras på mycket olika sätt och föräldrarnas agerande var av stor betydelse. Syskonjordbruk kunde etableras även om föräldrarna hade överlåtit gården på en av sönerna, men oftare förefaller det ha varit deras underlåtenhet att planera generationsskiftet som påverkade utgången: det gjorde hemmavarande arvingar till delägare i fastigheten, vilket gav dem starka incitament för att behålla strukturen. Varför lät då föräldrar bli att överlåta gården i förtid? Ett svar ligger sannolikt i att föräldrarnas betydelse inte enbart kan ses i förhållande till generationsväxlingen.

Betydelsen av föräldrars närvaro och frånvaro

Oavsett om föräldrarna aktivt verkade för att gården skulle övertas gemensamt eller avstod från att bestämma hur arvs skiftet skulle verkställas, var deras närvaro tydlig. På många syskonjordbruk blev de kvar i hushållet till döddagar. Eftersom det var vanligt att åtminstone en av dem fick uppleva sin 80- eller rentav 90-årsdag innebar det att generationernas samboende blev en lång historia. På mer än hälften av gårdarna fanns minst en förälder kvar tills yngsta barnet fyllt 40 år, vilket innebar att de äldre barnen hann bli 50 eller i enstaka fall 60 år innan flergenerationshushållet upphörde. I en handfull fall fanns dessutom ytterligare någon äldre släkting i hushållet, vanligen någon av syskonens fastrar eller mostrar.⁵⁵⁸ Syskonjordbruken var med andra ord inte bara horisontellt utvidgade med flera släktingar i samma generation, i normalfallet fanns även en vertikal utvidgning genom att någon i föräldragenerationen fanns kvar.

Inte i något enda fall drog föräldrarna sig tillbaka och avskilde sig från barnen genom att bilda ett fristående hushåll i ett eget hus eller en separat del av mangårdsbyggnaden.⁵⁵⁹ Som framgick av enkätmaterialiet i kapitel 3 var sådana undantagsboenden ännu

relativt vanliga på landsbygden under 1900-talets första hälft. Utifrån egna intervjuer och folkminnen har Iréne Flygare visat att på familjejordbruk som överfördes inom slakten utgjorde de gamla i regel ett eget matlag skilt från gårdens yngre brukarfamilj, åtminstone så länge de var någorlunda friska. När en av dem gick bort var det dock vanligt att den som blev kvar uppgick i det andra hushållet.⁵⁶⁰ Att detta mönster inte återfanns på syskonjordbruken förklaras sannolikt av att merparten av dem inte överläts under båda föräldrarnas levnad, varför den ursprungliga hushållsgemenskapen egentligen aldrig upphörde.

Eftersom föräldrarna förblev i hemmet livet ut ordnades omsorgen på äldre dagar inom hushållets ram. I intervjuerna framkom ett enda exempel på att en äldre släkting inte vårdades livet ut i hemmet.⁵⁶¹ Behovet av stöd och omvårdnad varierade, från föräldrar som in i det sista skötte sig själva till dem som var sängliggande i åratals och kontinuerligt måste passas.

Att föräldrarna var kvar i hushållet indikerar en stark familjesammanhållning men riktar också fokus mot moraliskt färgade drivkrafter. Föräldrarnas närvaro väckte säkerligen hos många arvingar en plikt-känsla – mot gården, föräldrarna och familjen – som gjorde det svårare att bryta upp. Däremot tycks denna plikt-känsla inte ha varit religiöst grundad. Det fanns starkt kyrkliga syskonhushåll, men intervjuerna ger inte bilden av att religiositet i allmänhet var ett utmärkande drag för dem.

På tre av syskonjordbruken fanns ingen i föräldragenerationen kvar när det etablerades. I två fall hade modern avlidit varpå fadern flyttat från hemmet när han gifte om sig och emigrerade sedan till Amerika.⁵⁶² I det tredje fallet lämnade föräldrarna byn i samband med att två av sönerna övertog gården.⁵⁶³

De sistnämnda exemplen pekar på att också frånvaron av föräldrar spelade en viss roll. I de två familjer där modern avlidit och fadern lämnat gården tog syskonen över gårdsbruket när de var i tjugoårsåldern. Informanterna menade att detta svetsade samman syskonen som grupp. Liknande familjetragedier förekom dock i fler exempel. I elva av familjerna drabbades en förälder av sjukdom eller dog innan barnen uppnått myndig ålder. I ett par familjer

föregicks dessa dödsfall av flera års sjukdom då föräldern mestadels var sängliggande.⁵⁶⁴ Omständigheterna innebar att barnen tidigt fick överta de vuxnas arbetsuppgifter och för att klara vardagen krävdes en kraftsamling, där alla familjemedlemmar måste bidra i största möjliga mån. Krisen uppstod oavsett vilken förälder som drabbades, däremot anpassade sig hushållet på olika sätt för att kompensera för arbetskraftsbortfallet, i jordbruket såväl som i hushållet. I vissa fall blev dock effekterna annorlunda när modern avled, särskilt om det fanns yngre barn i hemmet. I en familj var de två yngsta barnen bara två och sex år när modern gick bort. En äldre syster fick då inte bara överta hushållssysslorna, utan även huvudansvaret för småsyskonens uppfostran. Hon blev, knappt femton år gammal, familjens nav.⁵⁶⁵

Med tanke på förutsättningarna är det inte konstigt att banden mellan syskonen växte sig särskilt starka i dessa familjer, särskilt om ålderskillnaderna var stora. Leonore Davidoff har pekat på betydelsen av familjer med stora barnaskaror i England i slutet av 1800-talet, sedan barnadödligheten gått ner men innan födelse-talen sjönk. När barnen föddes under en lång tidsperiod skapade åldersspannet mellan det äldsta och yngsta syskonet en särskild dynamik mellan syskonen: "the elder acted as caretakers, educators, and playmates of the younger members of the family".⁵⁶⁶ Davidoffs poäng är att visa på den stora förändring som inträffade när den viktorianska storfamiljen vid ingången till 1900-talet ersattes av radikalt mindre barnaskaror med små ålderskillnader, och hon pekar särskilt på hur äldre systrar tidigare kunde överta moderns uppgifter eller rollen som den stereotypa ogifta fastern.⁵⁶⁷ Ett liknande mönster kan skönjas på åtminstone sex av gårdarna i intervjumaterialet, där en äldre syster blev en sorts reservmor för sina yngre syskon. Någon motsvarighet där en son agerade reservfar tycks inte ha funnits.

Eget rum eller delat?

Syskonens gemensamma vardag på gården innebar att de levde nära varandra, men hur nära? En indikation på hur gränsen mellan gemensamt och privat gestaltat sig kan vara hur bostadens utrymme delades. Att syskon delar sovrum under uppväxten är naturligt, men hade de eget rum som vuxna? I äldre tid var en sådan privat sfär knappast en möjlighet för någon på gården på grund av hushållets storlek med barn och tjänstefolk.⁵⁶⁸ På syskonjordbruken saknades dock vanligen både barn och tjänstefolk. De 31 gårdarna hade mellan två och tolv rum förutom kök och hall, vilket gav väldigt olika förutsättningar, och boendeformerna uppvisade stora variationer. Ett tydligt mönster är dock att det inte var ett självändamål att varje syskon skulle ha ett eget rum, ens när det var praktiskt möjligt. I mer än varannan familj delade två eller fler syskon sovrum i vuxen ålder och inte sällan livet ut. En viktig skiljelinje går mellan jordbruk med två syskon och de med tre eller fler. Av de förra var det bara tre där syskonen delade sovrum, av de senare tvärtom bara tre (samtliga med tre syskon) där de *inte* delade. Att sannolikheten för delade sovrum ökade med antalet syskon är knappast förvånande. Det var mycket sällsynt att alla rum i bostaden värmdes upp året runt, och en relativt stor del av boytan upptogs ofta av ett större rum, salen, som främst användes vid större högtider.⁵⁶⁹ Vilka syskon som delade rum och vilka som fick eget kan ändå kasta visst ljus över syskonens inbördes relationer.

Den viktigaste fördelningsprincipen var kön. Att en bror och en syster delade rum var sällsynt och i hela materialet förekommer enbart två sådana exempel.⁵⁷⁰ Två eller tre bröder kunde bo tillsammans i ”pojkmans rum” – som också kunde fungera som ett andra, mer slutet vardags- eller umgängesrum – eller dela upp sig på flera rum.⁵⁷¹ Ibland markerade en sådan uppdelning brödernas inbördes relation, så att den driftsledande brodern hade eget rum, men det förekom också att en klenare eller sjuklig bror fick bo för sig själv.⁵⁷² Däremot förefaller inte placeringen i syskonskaran haft någon större betydelse för vilka som delade rum och vem som hade eget. En mer avgörande faktor var om den äldre generationen ännu var i livet. En förälder kunde bo i egen kammare, men det var

ungefär lika vanligt att denna delades med ett barn – för moderns del en dotter, för faderns en son.⁵⁷³ I ett hushåll med fyra systrar och en bror samt deras mor delade en mellansyster rum med modern. De övriga tre systrarna delade rum och brodern hade eget.⁵⁷⁴ I de flesta fall fanns enbart en syster på gården och hon sov vanligen i ett rum nära köket, som ibland också fungerade som vardagsrum på dagtid.⁵⁷⁵

Rumsfördelningen syskonen emellan var mycket beständig och förändrades egentligen bara vid dödsfall eller allvarlig sjukdom. Astma, svårigheter att gå i trappor och liknande kunde tvinga fram förändringar, och om en hädangången förälder hade haft egen kammare övertogs den av något syskon. Boendemönstret var så invariant att det bestod också i den handfull fall då syskonen gemensamt flyttade från gården. Två bröder som hade delat rum i alla år fortsatte göra det även sedan de flyttat till ett serviceboende. Till och med möbleringen behölls: sängarna i var sitt hörn och ett bord för kortspel mitt i rummet.⁵⁷⁶ Två systrar som sedan barnsben sovit bredvid varandra i en utdragbar bäddsoffa fortsatte med det även sedan de flyttat till lägenhet och fått hemtjänst. I detta fall fanns ett slags samhörighet till och med inför döden. Endast tre dagar efter den ena systemens bortgång drabbades den andra av en hjärtinfarkt. Begravningarna hölls med bara någon veckas mellanrum.⁵⁷⁷

Syskonens rumsdelande ska inte överdrivas – de flesta hade trots allt eget sovrum – men inte heller underskattas. Här framträder ett mönster som antyder att det ibland saknades en strävan hos syskonen att skapa en egen privat sfär. Vid sidan om boendemönstret finns ytterligare ett område som synliggör gränsen mellan privat och gemensamt: hur pengar fördelades och användes.

Gårdsekonomi och hushållskassa

I vilken utsträckning levde syskonen i ekonomisk gemenskap? I ungefär var tredje intervju gick det inte att få säkra besked om hur syskonens ekonomiska relationer såg ut, och nedanstående resonemang är därför behäftat med viss osäkerhet. Baserat på de fall där uppgifter kunde ges framträder dock konturerna av en gemensam

ekonomi. Grunden för ekonomin var gården och de intäkter den genererade. Mjölken var den stora intäktskällan, men också ägg, grönsaker och spannmål kunde inbringa pengar. Eftersom de studerade jordbruken hade en hög grad av självförsörjning var det dock inte alltid fråga om så stora summor. Om ett syskon delvis lönearbetade utanför gården kunde det ge ett viktigt inflöde av reda pengar. Det är därför intressant att notera att sådana förtjänster i princip alltid lades in i den gemensamma hushållskassan.

Det fanns undantag från den ekonomiska samhörigheten, och den viktigaste faktorn förefaller ha varit ägandeförhållandena på gården. På de tre enheter där hela gården ägdes av ett syskon saknades gemensam ekonomi och om bara några hemmavarande syskon innehade gården fanns en skiljelinje gentemot de övriga, vilka i alla fall utom ett var systrar.⁵⁷⁸ De sistnämndas position kunde vara svår på flera plan. Dels kunde det stundom vara oklart vilka medel systemen kunde använda för inköp till hushållet, vilket i ett fall medförde att hon bekostade inköpen med sina egna pengar och inte gårdens.⁵⁷⁹ Dels var positionen ekonomiskt ofördelaktig i ett längre perspektiv. Dessa kvinnor gjorde stora insatser för gården och hushållet, men till följd av att de varken ägde egendom eller var anställda fick de ingen del i fastighetens värdestegring och kvalificerade sig enbart för den lägsta pensionsnivån. I ett par fall blev syskonen uppmärksammade på dessa risker av utomstående och kunde konstruera mer anställningslika förhållanden: systrarna fick under några år en fastställd lönesumma och kvalificerade sig därmed för en högre pension.⁵⁸⁰

Den ekonomiska gemenskapen i vardagen var en sak, men saken ställdes på sin spets när det gällde syskonens förhållande till fastigheten.

Oskar var näst yngst av tio syskon på ett litet östgötskt jordbruk. Efter att fyra lämnat hemmet och gift sig blev han tillsammans med fem syskon – två systrar och tre bröder – kvar på föräldragården. Hushållet hade en mycket sammansatt ekonomi, där fyra av syskonen delvis arbetade utanför hemmet med bland annat skogsarbete på ackord. När de yngsta var strax över trettio år bestämde sig de sex syskonen enligt Oskar för att inte gifta sig. För att säkra varand-

ras ställning gentemot övriga syskon tecknade de tillsammans ett inbördes testamente, med innebörden att när en av dem dog skulle de kvarvarande ärva vederbörandes andel.⁵⁸¹

Referatet aktualiserar frågan om förhållandet mellan samägande syskon och dem som en gång lösts ut från gården. Eftersom få hade egna bröstarvingar innebar ett dödsfall att arvslotten fördelades på efterlevande syskon med lika andelar. Risken var påtaglig för att de utflyttade syskonen eller deras bröstarvingar erhöjll andelar i gården vid upprepade tillfällen. Ett enkelt räkneexempel illustrerar problemet: Ponera att det ursprungligen finns fyra syskon, gården delas lika mellan dem varpå ett löses ut medan övriga tre bor kvar. När ett av de kvarvarande syskonen dör delas hans eller hennes tredjedel på samtliga syskon, vilket innebär att den redan utlöste erhåller ytterligare en niondel av gården. Avlider ännu ett syskon på gården tillkommer två niondelar, och då har den utflyttade genom upprepade arv bekommit en lott motsvarande nära två tredjedelar av gården. Om arvingarna inte enades om att på ett eller annat sätt samäga fastigheten innebar det att de kvarboende kunde tvingas lösa in sina utflyttade syskon flera gånger. Utflödet av kapital från gården blir dessutom större ju högre andel av syskonen som lämnat densamma. I intervjuerna framgår att sådana upprepade inlösningar förekom i flera fall, och kravet att ånyo lösa in ett redan utköpt syskon kunde skapa frustration och missämja.⁵⁸² I ett fall vållade det svårigheter för resterande syskon att bo kvar på gården.⁵⁸³ Sett mot denna bakgrund är det inte förvånande att inbördes testamente mellan de kvarboende syskonen upprättades i flera fall.⁵⁸⁴

Kontroverser

Intervjuerna ger överlag en ljus bild av syskonjordbruket. Flera informanter berörde syskonens goda förhållande till varandra och att de på det stora hela tycktes vara nöjda med sina liv. Någon form av sammanhållning mellan syskonen var närmast en förutsättning för att de skulle förbli i samma hushåll, men det finns en risk att bilden är något förskönad, dels för att informanterna valde att inte

berätta om mörkare sidor, dels för att de som hade kunskap om mer problematiska syskongårdar inte valde att anmäla sig som informanter. Det finns dock en handfull exempel på att syskonhushållet inte alltid var en dans på rosor.

Ainas far Vilhelm var gift och drev en gård i Blekinge. Formellt ägde han gården själv, men i hushållet ingick utöver hustru och barn även hans far och yngre bror Lars. Båda bröderna arbetade i jordbruket, men de stod inte på särskilt god fot med varandra. Lars fann sina egna sysslor och hade bland annat hand om traktorkörningen, emellanåt också åt andra bönder i trakten. Däremot vägrade han gå till ladugården. Sedan Vilhelm bildat familj försökte han förmå sin bror att flytta, bland annat genom att köpa en intilliggande villa som han erbjöd honom. Lars vägrade emellertid flytta och ansåg att det var som att ”bli utkastad från sitt hem, han som slitit hela sitt liv för att hjälpa till”. När Vilhelm så småningom beslöt att upphöra med jordbruket, arrendera ut marken och istället ta arbete på fabrik beättade han först inget för Lars, som först på omvägar fick veta att gården skulle börja brukas av andra.⁵⁸⁵

Beatas far var näst äldst av fyra bröder på ett familj jordbruk i Västerbotten, men han flyttade efter giftermål söderut i slutet av 1940-talet. Något år senare följde den äldre brodern honom i spåren. När den tredje brodern stod i begrepp att gifta sig och flytta uppmanade emellertid fadern den äldste brodern, som fortsatt var ogift, att återvända till gården eftersom den yngre inte skulle klara jordbruket själv. De två bröderna drev därefter jordbruket ihop, men situationen ändrades när den yngre gifte sig. Den ingifta hustrun ställde hårda krav och i spåren uppstod en rad konflikter mellan det gifta paret och den ogifte brodern. Trots att bröderna drev gården ihop och ägde den tillsammans förvägrades den äldre brodern bland annat att ha sin egeninköpta tvättmaskin i tvättstugan. Sina kläder fick han tvätta i ladugårdens mjölkrum.⁵⁸⁶

Annies far Birger var näst äldst av fem syskon, tre bröder och två systrar. Birger och den ena systemen var de enda som gifte sig och läm-

DAGBOK

FÖR

TRAKTORFÖRARE

Dag	Skiftets nr eller namn	Harvning Vältning		Sådd Hackrens.		Slätter Skörd		Plöjning	
		tim.	ha	tim.	ha	tim.	ha	tim.	ha
1	Septemb. 1953								
4	Plöjde till vekt och tröskade								
5	" " " " " talriksharvade								
7	Ringvältade och tröskade havre								
8	Tröskade den sista havren								
9	Talriksharvade och ringvältade								
10	Körde ett halkkräve och ved kvarnen								
11	Fjädersharvad och skottfält halk								
12	Talriksharvade på marker								
14	Körde ett halk								
15	" " " " och harvade till vektisid								
16	Harvade till vekt både vekt och korn								
17	Plöskade de sista gullkornen								
18	Körde de första potatisen								
21	" " potatis på marker								
22	" " " " " " "								
23	" " " " " " "								
24	" " " " " " "								
25	7 Körde efter helm till potatisstängor								
26	7 Körde efter sätpotatis								
	Transp. till nästa sida								

Transport tim.	Stationärt tim.	Övrigt tim.	S:a kör-tim.	Skötsel m. m. tim.	Förbrukning		Anm.
					Bränsle Oppnat fat nr	Smör-olja l.	
			176				
		7	7				Fint väder
		3	3				" "
		8	8				" "
		8	8				" "
		5	5				små regnskurar
		6	6				" "
		2	2				Fint väder
		4	4				stora regnskurar
		8	8				Fint väder
		7	7				frysgrader natten
		1	1				" " " "
		2	2				" " " "
		3	3				Fint väder
		5	5				Bröjade regna 2/3 om
		9	9				Bröjade på förmiddag
		8	8				Bröjade regna 5 om
		1	1				Bröjade mellan 11/30 i.
		3	3				Fint väder
			270				" "

Traktorloggbok för den i texten nämnde Lars, september 1953. Som framgår tog traktorn en stor del av hans tid i anspråk. Loggboken innehåller noteringar för så gott som alla dagar utom söndagar.

nade gården. Efter några år beslöt föräldrarna – utan att nämna saken för de utflyttade barnen – att sälja gården till de två hemmavarande sönerna. Den andra systemen fick ingen del i gården men bodde kvar för att sköta brödernas hushåll. De två bröderna var dock väldigt olika och kom inte särskilt väl överens. Enligt Annie hade den äldre brodern läshuvud och ville egentligen inte bli jordbrukare, men han var äldst och skulle enligt föräldrarna därför överta vare sig han ville eller inte. Den yngre brodern var mer kunnig i jordbruket och hade särskilt god hand med djur. Efter några år gick det inte längre, den yngre brodern blev utköpt av den äldre och flyttade därifrån.⁵⁸⁷

Alla dessa tre konflikter försiggick mellan bröder. De två första förefaller ha härrört från svårigheter att förena syskonskap med äktenskap. Att denna kombination kunde skapa friktion framgick även i två av de fall där ett av syskonen var gift, även om konflikterna inte antog sådana proportioner som i referaten ovan.⁵⁸⁸ Konflikterna kunde röra sysslornas fördelning och investeringar men också hur det inre hushållet skulle fungera. Den tredje refererade konflikten tycks ha bottnat både i olika personligheter och förväntningar på vem som skulle överta gården. Enligt informanten var det för föräldrarna omöjligt att gå förbi den äldste sonen, trots att han hade ringa fallenhet för jordbruk. Att överföra gården på två bröder var ett sätt att kompromissa med traditionen, som dock inte föll väl ut.

Det kunde således förekomma oenighet mellan de samboende syskonen. Hur var det med sämjan med de syskon som flyttat ut från gården och lämnat gemenskapen? I intervjuerna framskymtar två olika mönster. I en handfull fall betraktades de som lämnat gården som svikare. En sådan schism kunde ha sin grund i olika val i dragkampen mellan att å ena sidan fullfölja plikter gentemot gården, syskonen och föräldrarna, och å andra sidan följa sitt hjärta i kärleksrelationer. I dessa konflikter var de främsta aktörerna kvinnor, både i rollen som de som kände sig svikna och de som ansågs ha svikit.⁵⁸⁹ Liknande schismer rörande utflyttade bröder saknas i materialet och en utflyttad bror kunde snarast få en något högre ställning än övriga syskon.⁵⁹⁰ Det andra mönstret var att gården fortsatte att utgöra en säkerhetslina för de utflyttade syskonen. Det

kunde finnas ett ömsesidigt utbyte av arbetskraft och resurser mellan olika hushåll, och de kvarboende kunde bistå utflyttade som av ett eller annat skäl råkat i svårigheter. En utflyttad syster som blev lämnad ensam med flera små barn fick exempelvis försändelser med mat från gården för att klara sig.⁵⁹¹ Därmed förstärks mönstret av ömsesidigt utbyte mellan syskonhushållet och de satellithushåll som de utflyttade syskonen utgjorde.

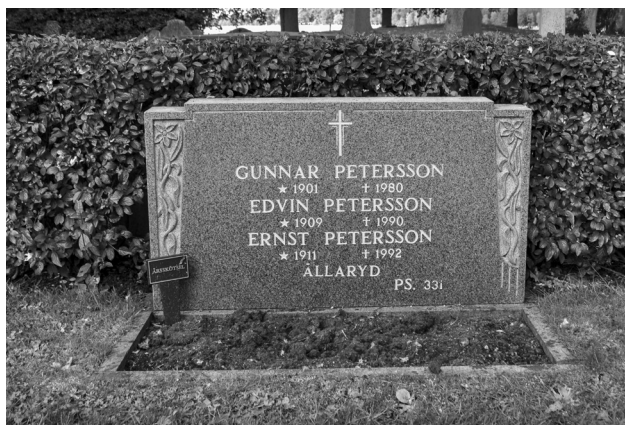
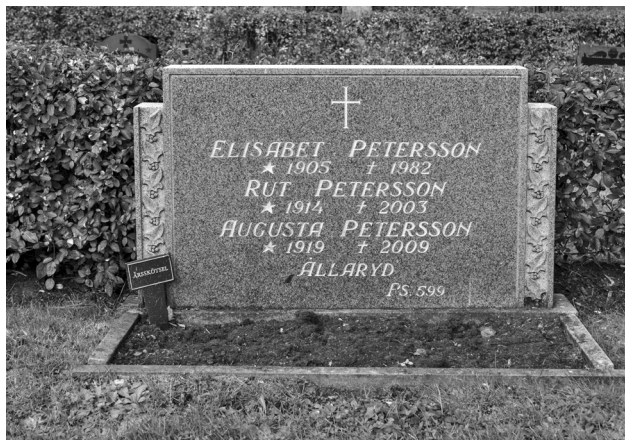
Tillsammans från vaggan till graven

I detta kapitel har jag med utgångspunkt i 29 intervjuer försökt teckna en bild av syskonhushållet inifrån, särskilt relationerna mellan hushållets medlemmar. Resultaten understryker hur sammansatt syskonjordbruket var som företeelse. Det är på det hela taget svårt att peka ut distinkta egenskaper. Gården kunde vara stor eller liten, jordbruket stagnerande eller expansivt, hushållen varierade i storlek och sammansättning och så vidare. Uppgifterna i detta kapitel förstärker därmed de resultat som framkommit i de tidigare. På ett par punkter har intervjuerna kastat ljus över förhållanden som inte kunnat studeras i tryckt material, och jag vill lyfta fram tre slutsatser.

För det första framträdde i intervjuerna att hushållsstrukturen kunde vara flytande. De sammanboende syskonen arbetade i huvudsak på jordbruket men kunde också ta arbeten utanför gården. Samtidigt förekom att syskon som flyttat fortfarande tog ett stort ansvar för arbetet på gården. Utbytet var ömsesidigt: syskonhushållet kunde bistå utflyttade syskon som hamnat i svårigheter, och försvann någon på hemmagården hände det att syskon återvände för att ta deras plats. Någon tydlig strävan att skapa en individuell sfär är också svår att spåra. Syskonen delade inte bara bostad och arbete utan ofta även sovrum och ekonomi. Systrarna var dock i mindre utsträckning delägare i fastigheterna och hade därmed ibland inte del i den gemensamma ekonomin. I en del fall hamnade de i en position mellan den egendomsägande familjen och anställd arbetskraft, vilket bland annat äventyrade deras framtida pension och sociala trygghet.

ISTÄLLET FÖR ÄKTENSKAP

Ett av de få spår som i dag finns efter syskonjordbruken är deras gravvårdar. Sannolikt har många funnit sin sista vila i familjegravar, men det är inte särskilt svårt att finna syskongravvårdar. Ibland betonas syskonenheten, andra gånger är bröderna huvudpersoner och figurerar med yrkestitlar medan systrar inte blir mer än systrar. Ibland görs tydliga uppdelningar utifrån kön, andra gånger har varje syskon fått en identisk gravsten. I enstaka fall går det att finna mer komplicerade hushållskonstellationer, där även ingifta beretts plats. Syskongravvårdar från Göteve, Jäla, Jät och Kestad. Foto: Sara Roland (Kestad), författaren (övriga).

För det andra visade intervjuerna på föräldrarnas tvetydiga roll i syskonjordbrukens etablering. Å ena sidan splittrades aldrig det ursprungliga hushållet utan generationerna fortsatte att leva tillsammans, vilket rimligen gjorde det svårare för arvingarna att bryta sig loss från gemenskapen. Många föräldrar vidtog heller inga åtgärder för att styra generationsskiftet. Det innebar dock inte att de avstod från att styra barnens livsval. Det var relativt vanligt att föräldrar utövade inflytande över sina barns äktenskapsplaner och kanske agerade för att ett äktenskap inte skulle komma till stånd, åtminstone inte med en ekonomiskt underlägsen partner. Det var ett öde som särskilt drabbade kvinnor och kan sannolikt kopplas till behovet av arbetskraft i hemmet. Å andra sidan visar intervjuerna att många dödsfall i föräldragenerationen inträffade medan barnen ännu var relativt unga, vilket medförde att de tvingades ta föräldrarnas plats i arbetet och hushållet. Det kunde säkerligen svetsa samman syskonskaran och även här förefaller döttrarna ha fått dra ett tungt lass för att hålla hushållet på fötter, särskilt om flera av syskonen var minderåriga.

För det tredje framskymtade i materialet att relationerna mellan syskonen kunde vara ansträngda. Spänningarna kunde ta sig olika uttryck. Ofta hade de sin grund i att någons handlingar inte uppfyllde förväntningarna. Att bryta sig loss ur hushållet kunde ses som en osolidarisk handling. De största spänningarna låg dock i förhållandet mellan syskonskap och äktenskap. Mycket få av syskonjordbrukarna gifte sig, och då främst på enkönade gårdar, vilket överensstämmer med resultatet i föregående kapitel. Men de många uteblivna äktenskapen innebar inte att kärleksaffärer saknades. När sådana belystes i intervjuerna framgick dock tydligt svårigheterna att kombinera äktenskapet med ett jordbruk baserat på samboende syskon.

Hemmansägare på övertid

Denna studie har sträckt sig från cirka 1870 och fram till 1900-talets slut, en lång tidsperiod präglad av enorma samhällsförändringar. Vid periodens inledning var Sverige fortfarande i huvudsak ett agrarsamhälle, där de flesta människor bodde på landsbygden och jordbruket utgjorde den viktigaste näringen. Vid 1900-talets slut levde över 80 procent av Sveriges befolkning i tätorter och andelen sysselsatta i jordbruket uppgick till 2 procent.⁵⁹² Jordbruket gick från att vara självklar modernäring till att föra en undanskymd tillvaro. Trots förändringarna fanns bestående drag. Under hela perioden dominerades det svenska jordbruket av små och medelstora familjejordbruk.⁵⁹³ Parallellt med att de renodlade familjejordbruken etablerades i slutet av 1800-talet uppstod emellertid också andra brukarformer. Denna bok har handlat om en sådan: syskon som bott och drivit jordbruk tillsammans.

Medan familjejordbrukets bas var en kärnfamilj var syskonjordbrukets en relation mellan två eller flera syskon. Med utgångspunkt i familjehistorisk forskning konstaterade jag inledningsvis att sådana horisontellt utvidgade hushåll historiskt sett varit mycket sällsynta, åtminstone i Västeuropa. Ett antal observationer i tidigare forskning antydde dock att syskonhushåll blev vanligare på flera håll i Europa decennierna runt sekelskiftet 1900. Syftet med studien var därför att utifrån svenska förhållanden belysa syskonjordbrukets utveckling och förklara varför de uppkom. Undersökningen bestod av fyra delstudier, vilka redovisats i var sitt kapitel.

På ett övergripande plan understryker resultaten vikten av att problematisera familjens sammansättning och funktion i olika historiska kontexter, och de har också betydelse för hur sambandet mellan familjeform och modernisering bör förstås.⁵⁹⁴ Tidigare

forskning har betonat att kärnfamiljen blev vanligare på bekostnad av vad som uppfattats som mer traditionellt utvidgade familjeformer, men det finns variationer i mönstret. Som framgått av undersökningen uppkom ett stort antal bondehushåll vars främsta kännetecken var att de var utvidgade i sidled. Det kan vid första anblicken se ut som en traditionell familjeform men är i själva verket en modern företeelse.

Omfattning och särdrag – en företeelse eller flera?

Den kronologi som jag skisserade med ledning av tidigare forskning bekräftades i allt väsentligt i de fyra delstudierna. År 1870, det första undersökningsåret för hushållsanalysen i kapitel 4, kunde enbart en handfull syskonenheter identifieras. De utgjorde inte mer än en procent av bondehushållen, och allting tyder på att de fram till 1800-talets slut var sällsynta undantag. Under seklets sista decennier inträffade dock avgörande förändringar. Fram till 1890 års tvärsnitt ökade andelen syskonjordbruk till fyra procent. Det är ingen anmärkningsvärt stor andel, men det var en avsevärd ökning på bara tjugo år. Under samma tid reformerades egendomsrätten. Genom en serie politiska beslut förändrades på några decennier de grundläggande principerna för jordägandets reproduktion. Följden blev att generationsväxlingens viktigaste moment – sammanföringen av arvslotter genom en inlösenprocess – avreglerades. Vem som skulle lösa in vem blev en intern angelägenhet inom familjen. Den ökade friheten anses ofta ha underlättat egendomens rörlighet och var ett steg mot en friare jordmarknad.⁵⁹⁵ Det var dock inte en ensartad utveckling. Parallellt tycks reformerna ha banat väg för mer trögörliga ägandeförhållanden där samägande mellan arvingar blev en bestående egendomsstruktur. Indikationer på de förändrade egendomsförhållandena fanns redan vid sekelskiftet: en viktig bakgrund till samägandelagen var just erfarenheter från situationer när arvingar samägt egendom.

Om fröna till syskonjordbruken kan spåras till decennierna före sekelskiftet, var 1900-talets första hälft otvetydigt deras blomstrings-tid. Hushållsanalysen talar sitt tydliga språk: andelen syskonhushåll

dubblades först mellan 1890 och 1910 och därefter ytterligare en gång fram till 1930. Från att ha varit undantagsfall blev syskonjordbruken snabbt ett vanligt inslag på svensk landsbygd. Toppnoteringen tycks ha nåtts på 1930-talet, då de utgjorde vart sjätte jordbruk. I hälften av de studerade socknarna var andelen ännu större. Syskongårdar var ett resultat av en generationsväxling, och av de jordbruk som gick i arv kan uppemot vart femte ha resulterat i att flera syskon blev kvar på gården. Efter 1930-talet övergick ökningen i en relativt lång stabil fas, då andelen syskonjordbruk utgjorde strax över tio procent av bondehushållen.

Ökningen fram till 1930-talet kan beläggas i nästan alla undersökta socknar och de beskrivningar av arvssedvänjor i olika landsändar som analyserades i kapitel 3 visade på samma utveckling. Tre nationella enkäter från 1907, 1919 och 1935 visade att generationsväxlingar med tiden oftare slutade med att flera arvingar bodde kvar tillsammans på gårdarna, och arrangemanget blev inte sällan varaktigt. Mönstret fanns i hela landet, men hur vanliga syskonjordbruken var varierade. Bland de tio socknarna fanns de där syskonhushållen inte nådde tio procent, men också de där de utgjorde mer än vart tredje bondehushåll. På ett övergripande plan tycks de ha varit något vanligare i västra Sverige, särskilt efter 1930. De regionala skillnaderna är dock osäkra och utgör mer en utgångspunkt för vidare forskning än ett slutgiltigt resultat. Ett mer genomgående kännetecken var arvingarnas civilstånd. Enkätmaterialen visade tydligt att syskonens gemensamma övertagande av gården och deras civilstånd som ogifta ofta nämndes i samma andetag. Mönstret bekräftades av hushållsanalysen. Även om det fanns syskonhushåll med ett gift syskon kännetecknades de flesta av att arvingarna förblev ogifta.

Enkätsvaren visade att samboende syskon inte var något okänt fenomen, men det var först i samband med omläggningen av den svenska jordbrukspolitikerna i mitten av 1900-talet som syskonenheterna började uppmärksammas. När rationaliseringen av jordbruksstrukturen tog fart under 1950-talet inringades snabbt ett problem: samägda jordbruksfastigheter. Under de följande decennierna framställdes de som bekymmersamma i flera avseenden

och i slutet av 1980-talet infördes lagstiftning för att bland annat minska dödsbons jordinnehav. Vilka ägandesituationer som dolde sig bakom de många samägda gårdarna ägnades emellertid begränsat intresse. Under 1950-talet tycks det i stor utsträckning ha varit syskonjordbruk, men bilden förändrades över tid. Hushållsanalysen visade att syskonenheternas andel successivt minskade, särskilt efter 1970. Det sista undersökningsåret, 1991, var den nere i 6 procent. Den betydelse syskongårdarna uppnått under 1900-talets första hälft försvann således under den andra. Att samägda jordbruk fortsatt utgjorde en betydande del av landsbygdens fastighetsbestånd berodde på att andra samägandesituationer – exempelvis syskon som behöll äganderätten men flyttade eller arrenderade ut jordbruket – blev vanligare.

Ungefär samtidigt som syskonjordbruken började tappa i betydelse förändrades deras särdrag. I kapitel 4 identifierade jag 259 syskongrupper vilka delades in i tre grupper utifrån när de först dök upp i materialet: 1870–1910, 1930–1945 eller 1971–1991. Mellan de två första grupperna var skillnaderna mycket små. De sammanboende syskonens antal varierade mellan två och sex, bröder var något vanligare men systrar fanns på de flesta enheter, syskonens genomsnittsålder var nära eller några år under den genomsnittlige jordbrukarens och på nästan varannan gård fanns en förälder kvar i hushållet. På de syskonjordbruk som etablerades efter seklets mitt hade dock oftast både föräldrar och systrar försvunnit och kvar fanns två bröder. I takt med att syskongårdarna blev färre började arvingarnas snittålder stiga, och på 1990-talet var de kvarvarandes ålder i genomsnitt närmare 65 år. Något tillspetsat kan själva företeelsen syskonjordbruk sägas ha varit pensionsfärdig.

I kapitel 4 undersökte jag syskonjordbrukens storlek och grad av rationalisering. År 1945 fanns det både stora och små syskonjordbruk och de var inte tekniskt eftersatta – mekaniseringsgraden varierade med jordbrukets storlek och syskongårdarna skilde inte ut sig från andra jordbruk. Ett tydligt drag var att syskonhushållen var vanligare på större gårdar, särskilt gårdar med mer än 20 hektar åker. Under seklets andra hälft förändrades bilden, och de syskonjordbruk som återstod 1991 var i stor utsträckning småbruk under

tio hektar. Att döma av situationen på de jordbruk som intervjuerna i kapitel 5 behandlade låg de sällan i framkant för efterkrigstidens rationalisering och mekanisering.

Det finns alltså flera skäl att skilja mellan syskonhushåll som etablerades före respektive efter cirka 1950. De förstnämnda uppvisade en stor spridning i antalet syskon och var vanligast på stora gårdar, däremot var syskonens ålder och jordbrukets mekaniseringsgrad i paritet med andra samtida jordbruk. Längre fram blev syskonjordbruk mer synonymt med två äldre bröder som likt Erik och Sigvard drev ett småbruk med äldre metoder.

Ett utmärkande drag var dock bestående: få syskon ingick äktenskap. Av de samboende syskonen i hushållsanalysen var nära 85 procent ogifta, vilket innebar att det bara fanns ett äkta par på runt var tredje enhet. De olika delstudierna visade att äktenskap och syskonskap var tätt sammanlänkade. Det stora flertalet giftermål ingicks på enkönade enheter, vilket ur ett hushållsperspektiv innebar att äktenskap fick en kompletterande funktion. Det är emellertid i sig inte uppseendeväckande. När en arvinge ensam övertog en gård och gifte sig blev effekten densamma: gårdens hushåll kom att bestå av både män och kvinnor. Det påfallande med syskonjordbruk är att äktenskap var betydligt ovanligare på gårdar där det fanns både bröder och systrar. Som framgick av bland annat intervjuundersökningen tycks det inte sällan ha varit svårt att inom samma hushåll kombinera syskonrelationen med ett äktenskap. Längre fram i kapitlet diskuterar jag äktenskapsförhållandena mer ingående.

Syskonhushållets funktion

Hur syskonjordbruken har fungerat belyste jag främst i kapitel 4 och 5. Den kanske viktigaste slutsatsen var att syskongårdar inte på något avgörande sätt tycks ha skilt sig från vanliga familj jordbruk. Arbetsuppgifterna fördelades i stor utsträckning i enlighet med samtida genusarbetsdelning. Det var brukligt att bröder hade huvudansvaret för utarbete och maskiner, systrar för hushållsarbete. Mjölkhanteringen, som oftast utgjorde jordbrukets ekonomiska stomme, sköttes vanligen av kvinnor, men fanns en mjölkmaskin

kunde arbetet också utföras av män. På nära nog alla de enheter som intervjuerna rörde fanns det en arbetsledande position – alltid en man – och en position som ansvarig för hushållet – nästan alltid en kvinna. I många fall intog syskonen samma positioner som om de hade varit ett gift par.

Av intervjuerna i kapitel 5 framgick att syskonen ofta hade en mycket rigid arbetsdelning sinsemellan. Var och en blev specialist på sina sysslor, men hushållet var sårbart om någon föll ifrån. När sådana krislägen inträffade tycks dock problemen ha kunnat lösas, bland annat genom att syskon flyttade hem igen. I flera fall går det att skönja en ordning där särskilt systrar formellt lämnade hushållet men i praktiken behöll ett ansvar och utförde arbete på gården. Utflyttade bröder kunde också återkomma under sommarmånaderna för att tillgodose behovet av extra arbetskraft under högsäsongen. Sådana lösningar innebar att hushållets gränser kunde vara flytande, och en analys av boendeformerna förmår inte täcka in mångfalden av arbetsuppgifter och av relationer mellan syskonen.

En analys av hushållets funktion får inte överskugga att det fanns tydliga maktrelationer inom dess ramar. Syskonen var långtifrån alltid jämbördiga och det var framför allt kvinnor som befann sig i underläge. Det var inte ovanligt att en systers ställning mer liknade en hushållerskas. De olika positionerna och maktförhållandena i hushållet tycks i betydande utsträckning ha varit avhängiga ägandeförhållandena. På många enheter hade de boende en gemensam hushållskassa och var således också ekonomiskt ett kollektiv. Ekonomin berodde dock på ägandeförhållandena. Många gårdar ägdes gemensamt av syskonen, men det var minst lika vanligt att hela fastigheten ägdes av en bror, i vissa fall av två bröder gemensamt. I sådana fall begränsades gårdsekonomin till delägarna, vilket innebar att det nästan alltid var systrar som stod utanför den ekonomiska gemenskapen. En sådan position kunde vara mycket sårbar. Utan del i fastigheten var de i princip anställd arbetskraft, men inte sällan utan lön. Förutom att de hade ett begränsat handlingsutrymme uppstod i det långa loppet betydande risker, exempelvis fick de en mycket låg pension.

Syskonjordbruk som organisationsstruktur

Undersökningens resultat kan knytas till den diskussion som Robert A. Pollak fört om familj jordbrukets organisatoriska fördelar. Enligt honom har familjbaserad jordbruksproduktion tydliga organisationsfördelar: billig arbetskraft, god kännedom om arbetets förutsättningar (och därmed mindre behov av arbetsledning) samt stark lojalitet med produktionsenheten. Finns dessutom en möjlighet att senare förvärva gården är arvingen sannolikt väl motiverad att arbeta hårt.⁵⁹⁶ Liam Kennedy betraktar på liknande sätt generationsväxlingen som en bytesprocess mellan arvlåtare och arvinge. De förstnämnda kan inte konsumera obegränsat (då dräneras gården på resurser), men genom att utse en arvinge säkerställer de sin tillgång till arbetskraft samt framtida social omsorg och bibehållen status. Arvingen måste i sin tur acceptera en tid som underordnad, och sannolikt underbetald, arbetskraft och eventuellt även skjuta på äktenskap och familjebildning, men i gengäld vinner han på sikt rätten till egendomen. Utbytet är långsiktigt och fyllt av stora och små fallgropar, men Kennedy understryker att familjen utgör ”a particularly good *organizational structure* for handling complicated, long-term exchanges”.⁵⁹⁷ På liknande sätt framhåller Pollak det familjbaserade jordbrukets goda förutsättningar att övervaka och leda arbetskraft som kännetecknas av att de vanligen inte befinner sig på samma fysiska plats.⁵⁹⁸ De organisatoriska fördelarna ligger dels i starkare personliga band mellan hushållets medlemmar och en form av familjemoral, dels i att familjen erbjuder en social trygghet, särskilt på ålderdomen. Så länge gården förmår försörja familjen har således dess medlemmar en mycket stark drivkraft att arbeta och hålla den i stånd.⁵⁹⁹

Pollak och Kennedy utgår från ett klassiskt familj jordbruk där en arvinge övertar gården, men resonemanget kan lätt överföras på syskonjordbruk. På några punkter innebar de senare snarast att de organisatoriska fördelarna förstärktes. Arbetsstyrkan var billig, lojal och bunden till gården, och dessutom sedan barnsben väl införstådd med gårdens förutsättningar. Eftersom syskonen som regel hade vuxit upp på gården, som inte sällan varit i släkten flera generationer, kände de sannolikt mer solidaritet än vad

som var fallet på ett familj jordbruk där ena maken var ingift. Hushållsmedlemmarna kände varandra utan och innan och deras lojalitet gällde såväl varandra som omsorgen om åldrande föräldrar. Pliktkänslan bör ha förstärkt familjesammanhållningen.⁶⁰⁰ Om alla var delägare i fastigheten gynnade det delaktigheten och motivationen ytterligare. Eftersom syskonen var i ungefär samma ålder hade de en gemensam anledning att på sikt trygga sin sociala säkerhet. Betraktat som organisatorisk lösning för arbetskraft och social trygghet hade syskonjordbruket således påtagliga fördelar. Transaktionskostnaderna var, åtminstone på pappret, minimala. En nackdel var dock gårdens framtidsperspektiv. Saknades en given efterträdare fanns en påtaglig risk för att motivationen med tiden kunde sjunka.

Syskonjordbruk kan således ses som en organisationsstruktur för att tillgodose behov av arbetskraft och lösa frågor om social trygghet. Långtifrån alla jordbruk blev dock syskongårdar. De strukturella förutsättningarna satte ramarna för hur människor handlat, men givet dessa fanns olika handlingsalternativ. I kapitel 1 ställde jag frågan huruvida syskonjordbruken uppkom som ett resultat av ett antal icke-händelser utan avsikt att syskonen skulle överta gården, eller om de snarast bör ses som en medveten strategi. Delstudierna har blottlagt spänningar både mellan arvingarna och mellan generationerna. Flera informanter talade om konflikter mellan syskonen – och intervjumaterialet som helhet ger troligen en något för ljus bild av förhållandena. Det var dessutom långtifrån alltid som alla stannade på gården. Att arvingar flyttade från gården kunde leda till konflikter med de syskon som stannade. Detta kan tolkas som ett slags motsättning mellan individuella och mer kollektiva strategier. Den som flyttade satte sina egna mål framför gårdens och kunde anses ha svikit solidariteten.

Vem eller vilka som definierade familjestrategierna är emellertid en svår fråga. Någon skarp styrning från föräldrarnas sida är svår att belägga. Föräldrar kunde sätta sig emot äktenskapsplaner, men i intervjumaterialet förekommer bara några enstaka fall då föräldrarna aktivt styrde barnen till att bli kvar. Det troliga är att valet att stanna var individens, vilket inte hindrar att det gjordes

med hänsyn till övriga familjemedlemmar. Någon skarp åtskillnad mellan individuella och familjebaserade strategier är därför svår att upprätthålla. Enligt min mening är det rimligare att betrakta syskonjordbruken som ett uttryck för kollektivism och underordnande av individen, än tvärtom. Det innebär inte att syskonhushållet genomgående präglades av endräkt. Spänningarna inom syskonhushållet ömsom förde syskonen samman, ömsom splittrade dem. Laurence Fontaine och Jürgen Schlumbohm framhåller att även om hushållet framträdde som en kollektivt handlande enhet var det ett centrum för både centrifugala och centripetala krafter.⁶⁰¹ Om medlemmarnas arbetskraft var av central betydelse för jordbruket kunde situationen bli svårbemästrad när någon flyttade. Över tid förändrades emellertid de strukturella förutsättningarna, vilket möjliggjorde förändrade strategier. Gårdsbruket kanske lades ner eller arrenderades ut, men samägandet kunde bestå. Social omsorg kunde tillgodoses på andra sätt samtidigt som nya arbetsmarknader öppnade möjligheter för andra livsval.

En diskussion om familjer och individer kan ge intrycket att alla arvingarna hade en likvärdig position. Så var dock inte fallet. Det fanns klara könsskillnader, och systrar hade ofta hade en sämre position. Även om syskon övertog en gård tillsammans skilde sig deras villkor och många kvinnor tycks ha blivit kvar för att ta hand om sina bröders hushåll. Någon kvinnlig emancipation rörde det sig knappast om.

Fem delförklaringar

Hur bör syskonjordbrukens uppkomst förklaras? Varför växte ett stort antal bondehushåll med sammanboende syskon fram på den svenska landsbygden runt förrförra sekelskiftet? Det är svårt att peka på en enskild omständighet som avgörande. Syskonenheter-
nas omfattning, utbredning och föränderlighet tyder på att svaret måste sökas i ett flertal samverkande faktorer. I delstudierna har olika aspekter av syskonjordbrukens bakgrund belysts och nu vill jag fläta ihop dessa trådar.

För det första finns en rättslig och politisk förklaring. Förändringar

i egendomsrätten under 1800-talets slut skapade nya handlingsalternativ för arvingarna: istället för att bli inlösta kunde de behålla sin andel i gården. Vilken roll denna förändring spelade är svårt att säga, men uppenbart är att samägandet ökade. Ett sätt att undvika samägandet var att föräldrarna i förtid sålde gården till en arvinge. Som framgick av intervjuerna var detta dock ovanligt på syskonjordbruken. Även om ägandeförhållandena senare kunde ändras inträdde de flesta syskongårdar i en samägandesituation eftersom successionen inte ordnats innan en förälder avled. Den enskilda arvinge som därmed blev delägare kunde välja mellan att sälja sin lott till ett eller flera syskon, behålla den eller försöka bryta ut och sälja den på marknaden. Det sistnämnda alternativet var både omständligt och kostsamt och riskerade att leda till en konflikt med övriga syskon. Att denna möjlighet fanns kan ändå ha haft betydelse, eftersom den i teorin gav varje arvinge en starkare position.

Som delägare hade arvingarna vetorätt när det gällde fastighetens förvaltning. De rättsliga förändringarna i egendomsrätten understöddes av den förda jordbrukspolitiken. För att genomföra strukturrationaliseringen gjordes omfattande statliga ingrepp men trots att samägda fastigheter tidigt identifierades som ett problem dröjde åtgärderna. Statsmakternas hållning präglades länge av en ovilja att intervensera i ägandeförhållandena. Samägandet fick bestå, likaså det vidsträckta släktundantaget i jordförvärvslagstiftningen. Det var först mot slutet av 1970-talet som regelverket förändrades, och då hade syskonjordbruken redan börjat bli färre.

För det andra spelade de ekonomiska förutsättningarna stor roll. Svårigheter att uppbåda kapital för att lösa in medarvingar kan förklara samägandet, men inte att syskonen fortsatte bo ihop. Den förklaringen är mer passande för de samägandeformer som uppkom senare under 1900-talet: arvingar som fortsatte äga gården ihop men inte bodde tillsammans. En viktigare ekonomisk förklaring var arbetskraftsbehovet. Den indelning i storlekskategorier som gjordes i kapitel 4 visade att antalet syskon ökade med storleken på jordbruket. Eftersom större jordbruk krävde mer arbete är det rimligt att tolka detta som ett sätt att möta arbetskraftsbehovet.

Slutligen visade intervjuerna i kapitel 5 att så gott som alla syskon på gårdarna var direkt involverade i driften. Föll någon av dem bort behövde de ersättas, vilket visar att det arbete de utförde var mer eller mindre nödvändigt för gårdens fortlevnad. Även om det i enstaka fall förekom anställd arbetskraft så utgjorde syskonen utan tvekan den centrala arbetsstyrkan på gårdarna. Därigenom blev det sannolikt svårare att bryta upp från föräldrahemmet.

Det är välkänt att det från 1800-talets slut blev allt svårare att hålla kvar arbetskraft inom jordbruket när industrin lockade med högre löner.⁶⁰² Behovet av mänsklig arbetskraft var dock fortsatt stort; det var först på 1940-talet som traktoriseringen tog fart och maskiner på bred front ersatte människor.⁶⁰³ På de flesta gårdar fick familjemedlemmar ta över allt mer av det nödvändiga arbetet. En möjlig tolkning är således att syskonhushållen var en lösning på jordbrukets arbetskraftsbehov. Ett syskon fick ersätta en anställd dräng, piga eller hushållerska. Detta har sannolikt störst förklaringsvärde för större jordbruk, där det fanns flera arbetande syskon. På dessa enheter försvann också viktiga arbetskraftsresurser utanför hushållets ram i och med att systemet med dagsverksskyldiga torpare successivt avvecklades fram till 1944.⁶⁰⁴ Men arbetskraftsbehovet var givetvis stort även på de mindre jordbruken. Ett mindre bärkraftigt småbruk kunde klara sig längre om det drevs av flera hårt arbetande syskon, särskilt om någon av dem hade inkomster utanför jordbruket. Slutligen kan syskonhushållet ha varit fördelaktigt för de enskilda arvingarna, inte bara för gården. Under tider med hög arbetslöshet kunde det te sig rationellt att arbeta kvar hemma, eller rentav återvända, för att bida sin tid i väntan på en ljusning på arbetsmarknaden. Att syskonjordbruken tycks ha varit som flest i samband med 1930-talskrisen, med dess omfattande arbetslöshet, stöder den tolkningen.

För det tredje spelade sociala förhållanden in. I sin undersökning av 1900-talets familj jordbruk visar Iréne Flygare att generationsväxlingar tenderade att ta allt längre tid, bland annat på grund av en ökad medellivslängd och en ovilja att överlåta ägandet i förtid.⁶⁰⁵ Samma tendens framträdde i enkätsvaren. Att föräldrarna åtminstone fram till 1900-talets mitt ofta utgjorde en del av syskonjordbruken

framgick i både kapitel 4 och 5. Även om jordbruksdriften övertogs av barnen förefaller många föräldrar ha behållit äganderätten livet ut. Det dominerande mönstret var att generationsväxlingen inte påbörjades förrän en av föräldrarna avled. En viktig faktor bakom många syskonjordbruks etablering tycks därför ha varit att föräldrarna inte drog sig tillbaka utan fortsatte spela en viktig roll både för hushållet och ägandeförhållandena. Det är troligt att det bakom många föräldrars ovilja mot att frånträda gården låg en oro för sin egen situation på ålderns höst. Äldreomsorgen befann sig i en brytningstid. Det traditionella systemet där gården överläts i utbyte mot undantagsförmåner var på tillbakagång, men välfärdsstatens äldre reformer låg ännu något decennium bort och den offentliga äldre vård som erbjöds bar ännu vid seklets början drag av fattigvård.⁶⁰⁶ Som en följd blev det, som Ulla Rosén visar i en studie av äldreomsorgens förändring, vanligare att de äldre bodde tillsammans med sina barn istället för i eget hushåll.⁶⁰⁷ Den sociala omsorgen om de äldre ”familjiserades”. På många syskonjordbruk var det med andra ord inte bara syskonen som lät bli att bryta upp från det gamla hemmet. Föräldrarna gjorde det inte heller.

För det fjärde har demografiska förhållanden ett visst förklaringsvärde. Richard Paping pekar på den stora folkökningen i Nederländerna som en bakgrund till uppkomsten av syskonheter. Om målet var att så många arvingar som möjligt skulle bli jordbrukare räckte inte gårdarna till såvida inte syskon övertog dem ihop.⁶⁰⁸ I samband med diskussionen i kapitel 3 om de låga giftermålstalen i Sverige under det sena 1800-talet pekade jag på att även den svenska utvecklingen rymmer en befolkningsförändring där höga döds- och födelsetal successivt ersattes av låga. Eftersom dödligheten sjönk först och nedgången i nativitet släpade efter blev konsekvensen, precis som i Nederländerna, en folkökning. I befolkningsstatistiken märks en kraftig stegring av antalet unga vuxna, särskilt under 1900-talets första decennier.⁶⁰⁹ Det måste dock påpekas att långtifrån alla dessa bodde på landsbygden och många unga valde också runt sekelskiftet att emigrera. Det var inte heller så att det vid alla arvskiften på bondgårdarna fanns sex–åtta arvingar; syskonjordbruk kunde uppstå även om det bara fanns

två barn i familjen. På ett övergripande plan bör dock de större syskonskarorna ha inneburit en ökad press på att genomföra ett arvskifte som både skapade rättvisa mellan många syskon och tryggade gårdens fortlevnad som produktionsenhet. Det senare måste ses mot bakgrund av att utvecklingen mot ett mer animaliebaserat jordbruk medförde att byggnader blev mer värdefulla. Att uppföra nya ekonomibygnader blev allt mer kostsamt och det blev därmed viktigare att hålla samman gården.⁶¹⁰

För det femte ligger en del av förklaringen i kulturella aspekter. Utvecklingen mot att gårdar i större utsträckning drevs av familjemedlemmarna själva var även relaterad till det försvinnande dräng- och pigsystemet i omvänd riktning. Tidigare hade det varit vanligt att barn till bönder tjänade som dräng eller piga några år innan de bildade familj. Gradvis under 1800-talet blev det istället regel att tjänstefolket hämtades från de obesuttna skikten och således hade en annan social bakgrund.⁶¹¹ Den sociala slutenheten innebar att bondbarnens alternativ begränsades, och såvida de inte emigrerade eller lämnade landsbygden blev de som unga vuxna i högre grad kvar i föräldrahemmet. Denna förändring satte avtryck i språket: orden ”hemmadotter” och ”hemmason”, en ogift och något äldre kvinna eller man som utan att bedriva något egentligt yrke bodde kvar i föräldrahemmet, introducerades i det svenska språket just under 1800-talets sista decennier.⁶¹²

Istället för att arbeta åt andra markerade många jordbrukarfamiljer sin status som självständiga hemmansägare. Betydelsen av hemmet betonades också i det offentliga samtalet. Nils Edling framhåller föreställningen om det goda hemmet som ”sekelskiftets samlande politiska metafor” och drar en tydlig linje från egnahems- till folkhemspolitik.⁶¹³ De kulturella aspekternas betydelse ligger i linje med de tankegångar Börje Hanssen torgfört. Han skisserar en utveckling där hemmansägarna i takt med den agrara revolutionens framsteg blev allt mer klassmedvetna. Det uppstod en sofistikerad ”släktideologi” och familjerektionerna blev mer betydelsefulla.⁶¹⁴ Ett tydligt uttryck för familjens stärkta ställning var en förändring i namnskicket. Seden att bilda efternamn efter faderns förnamn (patronymikon) avvecklades successivt under 1800-talets sista de-

cennier till förmån för fasta släktnamn.⁶¹⁵ Därigenom markerades en gemenskap inom familjen.

De fem delförklaringarna ovan kan även appliceras på frågan varför syskonjordbruk försvann. Den demografiska transitionen innebar att födelsetalen sjönk och syskonskarorna krympte. När den arbetsbesparande tekniken efter andra världskriget slog igenom på allvar minskade behovet av mänsklig arbetskraft och ett medelstort jordbruk kunde med ändamålsenliga maskiners hjälp drivas av en person. Som en konsekvens blev den ensamme manlige bonden, som var ett undantag före 1950, vanligare.⁶¹⁶ Med äldreomsorgens utbyggnad och pensionssystemets utveckling uppenbarade sig andra alternativ för vård och trygghet. Gårdens betydelse som säkerhet på ålderns höst minskade. Det var fortsatt möjligt att samäga fastigheter, men jordbrukets försämrade ekonomiska ställning i kombination med politiska insatser för att främja en förflyttning av arbetskraft till industriella näringar gjorde andra alternativ än syskonjordbruk mer lockande. Samägandet bestod, men arvingarna flyttade. I skenet av samhällsomvandlingen förändrades även synen på bonden. Efterkrigstidens jordbrukare var knappast en statusmedveten landsbygdsaristokrati. Syskonjordbrukets korta storhetsperiod måste följaktligen förstås mot bakgrund av att de faktorer som banade väg för utvecklingen från slutet av 1800-talet minskade i betydelse under 1900-talets andra hälft.

De skisserade förklaringarna kan med andra ord bidra till att förklara varför syskonjordbruk som företeelse uppkom och så småningom upphörde, men vilket eller vilka skäl som övervägde i det enskilda fallet varierade naturligtvis. De fem delförklaringarna bör emellertid inte tillmätas samma tyngd. De rättsliga, demografiska, sociala och kulturella aspekterna var viktiga bakomliggande strukturer. De skapade förutsättningar som underlättade syskonjordbrukens framväxt, men de var inte direkt avgörande. Då hade den ekonomiska aspekten en mer definitiv inverkan. Syskonjordbruk var i likhet med familj jordbruk en rationell organisationsstruktur, präglad av mycket låga transaktionskostnader, och det är rimligt att se deras utveckling som en pendang till familj jordbrukets uppkomst i spåren av 1870-talets jordbrukskris. När de ekonomiska

förutsättningarna förändrades anpassade sig jordbruket. I den anställda arbetsstyrkans ställe sattes familjemedlemmar och i samspel med de bakomliggande strukturerna skapades starka band av plikt, beroende och lojalitet – både mellan och inom generationerna. Den avgörande skillnaden var att familj jordbrukets nav var ett gift par, medan syskonjordbruket hade sitt centrum i själva syskonrelationen.

Detta resonemang leder vidare till det bestående kännetecknet för syskonjordbruken: de få äktenskapen. Vid sidan om de ovan berörda förklaringarna finns därför skäl att diskutera vilken roll äktenskapsförhållandena egentligen spelade.

Istället för äktenskap

I kapitel 3 påpekade jag att den sjunkande giftermålsfrekvensen under 1800-talet knappast kan förklaras demografiskt. Även om det lokalt kunde finnas skevheter fanns inte ett generellt underskott på ogifta kvinnor. Rimligare är att, som Maria Sjöberg, tolka de uteblivna äktenskapen som ett medvetet val. Sjöbergs argumentation går ut på att kvinnor avstod från att gifta sig på grund av äktenskapets föråldrade egendomsregler.⁶¹⁷ Hon förutsätter dock att samlevnaden mellan män och kvinnor bestod, det var enbart äktenskapets rättsliga följder som undveks. Min undersökning har dock visat att även samlevnaden kunde utebli. Den stora andelen ogifta kan därför inte uteslutande förklaras som resultatet av en könslig kamp. Frågan är inte enbart varför äktenskap uteblev utan varför så många förblev singlar. Var det ett resultat av misslyckanden eller av ett medvetet och rationellt val?

Av genomgången av tidigare forskning i kapitel 1 framgick att syskonhushåll vid 1900-talets början även framträder i andra länder, däribland på Irland. Också där var giftermålsfrekvensen låg. Timothy Guinnane beräknar att på den irländska landsbygden var uppemot var fjärde person över 45 år ogift 1911. Det har, precis som för svenska förhållanden, traditionellt förklarats demografiskt och med utgångspunkt från män – det fanns inte tillräckligt med kvinnor för dem att gifta sig med, ett påstående som Guinnane avfärdar.

Istället riktar han in sin diskussion på underliggande antaganden i John Hajnals teori om det västeuropeiska giftermålsmönstret och pekar på att den irländska empirin inte sammanfaller med teorins förutsägelser. Eftersom en grundsats i Hajnals teoribyggge är att det krävdes ekonomiska resurser för att bilda ett hushåll borde, menar Guinnane, goda ekonomiska förhållanden leda till att fler gifte sig. Men trots att inkomsterna på Irland generellt steg från 1800-talets slut inträffade det motsatta: andelen ogifta ökade. Dessutom var det ”fel” personer som förblev ogifta: andelen gifta hushållsförståndare var lägre bland bönder än bland arbetare och sjönk med storleken på gården.⁶¹⁸

Med utgångspunkt i dessa observationer poängterar Guinnane att Hajnals teori saknar en diskussion om vilka incitament som under olika tidsperioder och sociala sammanhang funnits för att gifta sig.⁶¹⁹ Strävan att ingå äktenskap är ett axiom hos Hajnal, vilket medför att ingen egentligen bestämmer sig för att gifta sig, eller med Guinnanes ord: ”they either do or do not achieve their marriage targets”.⁶²⁰ Guinnane argumenterar istället för att de många uteblivna äktenskapen på den irländska landsbygden var resultat av medvetna val. I själva verket menar han att mönstret berodde på två olika val: personer hade varken gift sig eller, som så många irländare tidigare under 1800-talet, emigrerat. När bönder valde att leva ogifta skapade de en potentiell position som ”spouse substitutes” för bland annat syskon, och när de senare därigenom fann emigration mindre attraktivt ”they made celibacy more viable for those who controlled farmsteads”.⁶²¹ För ett ogift syskon kunde det rentav vara fördelaktigt att stanna i hushållet även om brodern eller systemen gifte sig, eftersom det innebar en säkerställd social och ekonomisk position som var klart bättre än vad som kunde förväntas på annat håll.

Grundantagandet i Guinnanes resonemang är att äktenskap inte var ett självklart mål utan byggde på en social och ekonomisk kalkyl. Kostnaderna för äktenskap och familjebildning var stora, och om det fanns andra sätt att uppnå vissa av de fördelar som äktenskap gav – arbetskraft, gemenskap, social omvård et cetera – kunde det under vissa förutsättningar framstå som ekonomiskt rationellt

att inte gifta sig.⁶²² Det var sådana förutsättningar som Guinnane menar uppstod på Irland runt sekelskiftet 1900 när emigrationens dragningskraft började klinga av samtidigt som de sociala och ekonomiska förhållandena stärktes. Skilda samhälleliga förändringar skapade för böndernas del ett alternativ till giftermål och barnalstring som inte sänkte deras samhälleliga status. Guinnane framhäver särskilt att sådana alternativ ”took the form of long-term relationships with other family members, especially siblings”.⁶²³

Irland hade visserligen en mycket säregen demografisk utveckling, präglad av en enorm emigration i spåren av 1850-talets hungersnöd, men situationen runt sekelskiftet 1900 uppvisar tydliga likheter med den svenska. Sverige hade tillsammans med Irland den högsta andelen ogifta i Europa och som framgått i denna bok var det även i Sverige vanligt med ogifta jordbrukare och samboende mellan syskon.⁶²⁴ Att många av de ogifta irländska syskonen fanns på stora jordbruk har också sin motsvarighet i svenska förhållanden. En premis i Guinnanes argumentation är dock att gården och de materiella resurserna helt övertogs av en manlig arvinge och att medboende syskon i princip var egendomslösa.⁶²⁵ Det får till följd att hans resonemang har en tydlig könsbias – det var män som upphörde att gifta sig och ersatte hustrur med systrar, inte tvärtom. På denna punkt var de svenska syskonjordbruken mer komplicerade. Det fanns visserligen många syskonjordbruk där en bror ägde hela gården, men lika vanligt var att alla syskon var delägare. I grund och botten gäller dock samma principiella resonemang: genom att stanna på gården tillsammans behöll syskonen sin sociala och ekonomiska position, men till priset av att inte gifta sig. Syskonskap ersatte äktenskap.

Guinnanes resonemang har enligt min mening stor bärkraft på svenska förhållanden. Det har också effekten att det betraktar uteblivna äktenskap som resultatet av ett medvetet handlingsmönster, inte av en misslyckad strategi. Det ska emellertid inte tolkas som att alla syskonjordbruk uppstod på grund av att syskon på förhand valde bort äktenskap som alternativ. Familjen var en god organisatorisk grund för att hantera långsiktiga relationer och förändrade förutsättningar. Iréne Flygare framhåller syskonrelationernas elasticitet

och förmåga att lindra effekterna av att vissa syskon gifte sig medan andra förblev ogifta.⁶²⁶ Hushåll med ogifta syskon var kanske inte följden av en ursprunglig strategi, men inte heller nödvändigtvis av en rakt igenom misslyckad strategi. En mer rimlig ståndpunkt är att betrakta strategier som föränderliga, som något som ständigt omtolkas i ljuset av erfarenheter, förutsättningar och framtidsutsikter. Sådana omtolkningar kunde ibland vara explicita. I intervjuerna återfanns exempelvis ett par syskon som i medelåldern enats om att som en gemensam strategi förbli ogifta för att bevara hushållets struktur. I andra fall – sannolikt de flesta – var sådana överenskommelser outtalade, men ändå styrande. Det krävdes, för att följa Guinnes resonemang, att vissa förutsättningar var uppfyllda för att alternativet till äktenskap skulle bli tillräckligt attraktivt. Valet att förbli ogift kan således ha vuxit fram i samklang med den inre logiken i syskonhushållets sammansättning.

Till de fem delförklaringarna bör således läggas arvingarnas val att förbli ogifta. Resonemanget måste dock förankras i tid. Som tydligt framgått i denna bok var syskonhushållen en tidsbunden företeelse som inte uppstod förrän decennierna runt sekelskiftet 1900. Vad i dåtiden var det som skapade de samhälleliga förutsättningar som krävdes för att arvingar skulle avvika från tidigare handlingsmönster och förbli ogifta?

Hemmansägarklassens undergrävande

Sven Delblanc skildrar i romanerna *Samuels bok* och *Samuels döttrar* de skiftande öden som barnen till mästare Samuel Eriksson gick till mötes. En av sönerna, Benjamin, utackorderades 1910 som barn till den stora gården Berga, där Emmaus Elofsson huserade med sina sex syskon. Löftet var att han skulle få överta gården efter syskonens död.⁶²⁷ Den gård Benjamin kom till var således ett syskonjordbruk, vilket Delblanc tecknar i mörka färger:

Emmaus Elofsson och hans gruvliga syskon, Emil, Erik, Elsa, Elna och Egon, hade aldrig delat upp sin fädernegård inbördes, av pur

snålhet och skräck för att sjunka i samhället. Om Emmaus som äldst i skaran hade fått överta gården, skulle de övriga tvingats gå ut som kroppsarbetare, stutare, drängar, pigor, och det var en förnedring de fasade för, dessa storbondebarn på Berga. Så försmådde de friheten, kärleken och livet, satt kvar på gården som ungarlar och gamjantor, slet för brödfödan och hatade varandra som pesten.⁶²⁸

Syskonjordbruket på Berga i Delblancs berättelse kan tolkas som ett utslag av klassmedvetenhet. I en skrift som kom ut 1913, just efter att Emigrationsutredningens arbete avslutats, gav Gustav Sundbärg uttryck för en liknande tanke. ”Det låter sig icke förneka”, fastslog Sundbärg, ”att ’böndernas andra storhetstid i Sverige’ – såsom 1800-talet kan betecknas – numera starkt lider mot sitt slut.” Han fortsatte: ”det politiska herravälde, som bönderna under vid pass en mansålder utövade i vårt land, har icke efterlämnat något sympatiskt minne, till följd av en allt för långt driven ’klassmedvetenhet.’”⁶²⁹ Denna klassmedvetenhet hos 1800-talets bönder – eller hemmansägare, som de i kraft av sin starkare ekonomiska och sociala position började kalla sig – har blivit väl belyst i forskningen.⁶³⁰ Med start i det sena 1800-talets jordbrukskris började emellertid grunden för deras position att vittra sönder. Några decennier in på 1900-talet var jordbruket en krisbransch, i behov av statligt stöd för att bönderna skulle nå samma levnadsstandard som den lönearbetande befolkningen. Sundbärgs bedömning var välgrundad. Hemmansägarepoken var på god väg att gå i graven.

Hemmansägarklassens utveckling har en parallell i en annan samhällsklass som fick problem i mötet med det moderna samhället: adeln. Ingvar Elmroth har i ett flertal studier undersökt den sociala rörligheten i olika sociala grupper före 1900-talet och särskilt adelns nyrekryteringar under 1600- och 1700-talen.⁶³¹ I ett sammanfattande arbete diskuterar han adelns tillbakagång och vad han benämner ”utdöendet som en social process”. I motsats till tidigare ansatser, som delvis hemfallit åt genetiska förklaringar till adelsätternas utdöende, betonar Elmroth den ekonomiska utvecklingen. För många inom adeln blev det nödvändigt att först säkra sin egen position, och så länge de inte nått tillräckligt långt

i sin egen karriär var äktenskap och familjebildning inte aktuellt. Ätternas utdöende var, menar Elmroth, socialt betingat och en effekt av adelns svårigheter att upprätthålla sin maktställning.⁶³² Många adelsmän såg sig ”nödsakade att avstå från äktenskap eller på annat sätt begränsa sin familjebildning”, vilket därmed ökade risken för ättens utslocknande.⁶³³ Men också för dem som gifte sig förändrades förutsättningarna. Brita Planck, som undersökt kärlek och äktenskap inom adeln mellan 1750 och 1900, pekar på hur betydelsen av börd förändrades över tid och tömdes på sitt politiska, juridiska och ekonomiska innehåll. Hon framhåller dock att bördens symboliska betydelse bestod och snarast ökade i takt med att dess övriga innehåll urholkades.⁶³⁴ På ett liknande sätt framhåller Angela Rundquist att ”långa anor, nobla titlar och släktnätverket lyftes fram som allt överskuggande värden” och därigenom ”kamouflerade tomrummet efter de facto förlorad politisk och ekonomisk makt”.⁶³⁵

På samma sätt som adeln framträdde som mer traditionell när deras maktställning hotades, kan en liknande tendens skönjas när den starka hemmansägarekonomin gick mot sin upplösning decennierna runt sekelskiftet 1900. Familjereationer lyftes fram som viktiga och det blev vanligare att gårdar överfördes i släkten. Så småningom manifesterades de långa anorna i släktgårdsdiplom.⁶³⁶ Tjänstefolk blev allt ovanligare och i det familjejordbruk som växte fram utfördes det mesta arbetet enbart av familjen. På punkt efter punkt isolerades bondefamiljen: hemmansägarna slog vakt om sig själva.

Det innebär inte att alla jordbrukare agerade på samma sätt. De flesta jordbruk överfördes fortfarande till en arvinge som också gifte sig. Många lyckades följa med sin tid, lösa successionsfrågan och investera för framtiden. I andra fall förstärktes den sociala medvetenheten. Att ”gifta ner sig” kunde med denna logik vara ett socialt misslyckande som på alla vis borde undvikas. Detta sätter de många ogifta syskonen i ett annat ljus. I brist på lämpliga äktenskapspartner framstod alternativet att stanna i föräldrahemmet som godtagbart. De skapade därigenom ett nytt livsalternativ för bondbarn runt sekelskiftet 1900. På kort sikt fanns klara fördelar:

syskonen kunde fortsatt ingå i en trygg gemenskap och åtnjuta social omsorg, de behöll sin sociala status och position och gårdens tillgång till arbetskraft säkrades. På längre sikt var osäkerheten desto större. Hemmansägarepoken gick mot sitt slut och den snabba omvandlingen av jordbruket innebar att tiden rann ifrån dem. De var fortsatt hemmansägare, men på övertid.

Bilaga

Intervjuförteckning

Intervju	Län	Antal syskon	Informant
A	Östergötland	6	del i syskonjordbruk
B	Skaraborg	5	kusinbarn
C	Kristianstad	5	syskonbarnbarn
D	Bohuslän	4	syskonbarn
E	Jämtland	2	son
F	Jämtland	4	syskonbarn
G	Västmanland	4	syskonbarn
H	Kronoberg	4	syskonbarn
I	Östergötland	4	syskonbarn
J	Halland	3	del i syskonjordbruk
K	Dalarna	3	fosterbarn
L	Hälsingland	3	syskonbarn
M	Malmöhus	3	syskonbarn
	Kristianstad	2	syskonbarnbarn
N	Västerbotten	2	syskonbarn
O	Gotland	3	syskonbarn
P	Kronoberg	3	granne
	Jönköping	3	syskonbarn
Q	Älvsborg	2	syskonbarn
R	Kronoberg	3	del i syskonjordbruk
S	Kalmar	2	dotter
T	Kronoberg	2	syskonbarn
U	Jönköping	2	del i syskonjordbruk
V	Kristianstad	2	syskonbarn
W	Västernorrland	2	del i syskonjordbruk
X	Närke	2	syskonbarn
Y	Kronoberg	2	dotter
Z	Jönköping	2	syskonbarn
Å	Blekinge	2	dotter
Ä	Blekinge	2	systemson
Ö	Kristianstad	2	gift med kusin

Noter

1. Syskonjordbruk som en historisk fråga

- 1 Liljestrand 2009, s. 169–170.
- 2 Liljestrand 2009, s. 206–209.
- 3 Moberg 1949, s. 5.
- 4 Aronsson 2006, s. 325.
- 5 Det är berättelsen om syskonen som överraskar besökare i Duvemåla mest. *Barometern*, 2011-07-19, ”Deras historier fångslar”.
- 6 I det följande använder jag beteckningarna ”syskonjordbruk”, ”syskonhushåll”, ”syskonenhet” och ”syskongård” som synonymer.
- 7 Aronsson 2006, s. 325. Särskilt värdefulla var de stora naturvärden som fanns i egendomens mycket ålderdomliga skog, vilken dock i allt väsentligt gick om intet i samband med stormen Gudrun 2005.
- 8 Broschyr, *Duvemåla* (Emmaboda kommun, 2016). Se även Beijbom 2015, s. 34–35.
- 9 *Hemmets journal*, 1990:25, ”De hade miljoner gömda hemma på gården”, s. 11–13, 15.
- 10 *Barometern*, 2008-07-11, ”Duvemålas miljonärer levde utan avlopp och elektricitet”.
- 11 *Hemmets journal*, 1990:25, s. 11–13, 15.
- 12 Ett liknande exempel är gården Norrbys i Väte socken på Gotland. Där levde de tre syskonen Johansson ogifta hela sina liv och gården testamentarades efter deras död till Gotlands museum. Den är i dag kulturresevat.
- 13 Hallberg 2004. Se även Mokvist 2006, s. 26–35.
- 14 Larsson 1995.
- 15 Gerdehag 2016.
- 16 Filmen (från 1993) finns tillgänglig i SVT:s öppna arkiv.
- 17 Edman & Axelsson 1996; Edman & Axelsson 2008; Mokvist 2006, s. 54–65.
- 18 Edman & Axelsson 2008, s. 10–12.
- 19 En annan inspirationskälla var Nutleys två ogifta farbröder på den engelska landsbygden. Swanberg & Peterson 1994, s. 176–182.
- 20 Edman & Axelsson 2008.
- 21 Gerdehag 2016.
- 22 Korn 2007, s. 10–12.
- 23 Myrdal 1995, s. 91.
- 24 Wohlin 1910, s. 44, 51–52.
- 25 För ett försök till översättning av vissa familjebegrepp, se Gaunt 1983b, s. 89. Någon konsensus om de svenska begreppen finns dock knappast. Ett exempel är den centrala beteckningen *stem family*, som använts för jämförelser inte bara inom Europa utan också i Asien (se exempelvis bidragen i Fauve-Chamoux & Ochiai 2009) och som i svensk forskning översatts med såväl ”stamfamilj” (Flygare 1999, s. 55) som ”storfamilj” (Nilsson & Tedebrand 2005, s. 27).
- 26 Se exempelvis Berkner 1976, s. 84–85.
- 27 Angående distinktionen mellan familj och hushåll, se exempelvis Flygare 1999, s. 52–54.

- 28 Le Play 1982, s. 76–80. Resonemanget är här något förenklat. Le Play skiljer egentligen mellan tre familjetyper: patriarkal familj, stamfamilj (*stem family*) och kärnfamilj. Den förstnämnda, vilken han särskilt kopplade samman med nomader, var mycket stor och omfattade förutom den manliga hushållsföreståndaren åtminstone samtliga manliga avkomlingar med deras respektive familjer.
- 29 Anderson 1995, s. 9–10, Todd 1985, s. 6–11. Richard Wall har emellertid, med utgångspunkt i Le Plays verk, visat att denne tycks ha överskattat hur vanliga de utvidgade familjerna verkligen var. Wall 2009, s. 78–79.
- 30 Anderson 1995, s. 9.
- 31 Goody 2000, s. 146–151.
- 32 Weber 1983, s. 266–270.
- 33 Cheal 1991. Se även Goody 2000, s. 148–149, och Davidoff et al. 1999, s. 21–22.
- 34 Kuper 2005, s. 3–12.
- 35 Utgångspunkterna och familjetyper presenteras utförligt i Hammel & Laslett 1974.
- 36 En övergripande presentation av forskningsinriktningen ges i Laslett & Wall 1972; Laslett 1973 samt Laslett 1983. Se också Goody 2000, s. 149–151, och Davidoff et al. 1999, s. 31–32.
- 37 Wrigley & Schofield 1989, s. 13.
- 38 Gaunt 1983b, s. 209.
- 39 Hajnal 1965; Hajnal 1982.
- 40 Hajnal 1982.
- 41 Hajnal 1965, s. 133.
- 42 Hajnals tes har gett upphov till en omfattande forskning om giftermålsmönstrens beständighet och utbredning. Ett omdiskuterat problem har rört när Västeuropas säregna drag uppkom, men flera forskare har också påpekat att det fanns skillnader i mönstret mellan olika västeuropeiska länder och även inom länder.
- 43 Anderson 1995, s. 14–24. En annan kritik gäller att det västeuropeiska familjemönstret inte förefaller ha varit unikt sett till statistik om hushållsformation i övriga världen. Se härom Ruggles 2009, s. 262–264.
- 44 Ruggles 2012.
- 45 Berkner 1976, s. 85–87. I en intressant jämförelse visar exempelvis Richard Wall att flertalet av de familjer Le Play betecknade som stamfamiljer klassificerades som kärnfamiljer med Lasletts metod. Wall 2009, s. 68–70.
- 46 Hareven 2000, kapitel 5; Kok 2007.
- 47 För en översikt, se Davidoff et al. 1999. Se även Tadmor 2010, s. 19–20.
- 48 Thorsen 1993; Abrahams 1991; Flygare 1999.
- 49 Ruggles 1987, s. 4–6, 128.
- 50 Seccombe 1995, s. 2.
- 51 Tomka 2013, s. 63–67. Familjeförhållandena i exempelvis USA överensstämmer i allt väsentligt med detta mönster, se Ruggles 2007.
- 52 Tadmor 2010, s. 21–23.
- 53 Tadmor 2010, s. 23–25.
- 54 Hammel & Laslett 1974.
- 55 En god översikt över aktuell forskning och paralleller mellan Europa och Asien ges av bidragen i Fauve-Chamoux & Ochiai 2009.
- 56 Se exempelvis Fauve-Chamoux & Ochiai 2009 och bidragen i Durães et al. 2009.
- 57 Hemphill 2011, s. 225.

- 58 Davidoff 2012, s. 1.
- 59 Ruggles 1987, s. 59–70.
- 60 Davidoff 2012, s. 22.
- 61 Vanhaute 2004, s. 206; Cuno 1995, s. 492. Se även Goubert 1977.
- 62 Hammel & Laslett 1974, s. 94–97.
- 63 I historiska studier redovisas hushållsstruktur normalt enbart efter de fem huvudkategorierna i Hammel och Lasletts modell och syskonhushåll framgår då inte som en sammanhållen kategori.
- 64 Gordon & Nair 2002, s. 130–132. Förekomsten av äldre ogifta systrar i urbana familjehushåll under 1800-talet lyfts även fram i Davidoff & Hall 1987, s. 312–315.
- 65 Se exempelvis Netting 1979; Guinnane 1992 och Moring 2003.
- 66 Lee & Gjerde 1986, s. 91–93.
- 67 Moring 1999a, s. 171–180. De horisontellt utvidgade hushållen i östra Finland kan spåras tillbaka till åtminstone 1500-talet, se Moring 1999b, s. 53. Däremot var de inte alls lika vanligt förekommande i västra Finland. Moring 2009, s. 176–177.
- 68 Egerbladh 1989, s. 254–255.
- 69 Arrizabalaga 1994, s. 179–185.
- 70 Arrizabalaga 1997, s. 61–62.
- 71 För en översikt, se Nilsson & Tedebrand 2005, s. 15–42. Se även Gottlieb 1993 och Davidoff 2012, s. 27.
- 72 Morell 2001, s. 97–98.
- 73 Djurfeldt 1994, s. 59; Morell 2001, s. 98–99.
- 74 Morell 2001, s. 84–93.
- 75 Djurfeldt 1994, s. 58–59; Dovring 1965, s. 120–127. En del av denna strukturförändring kan förklaras av politiska jordreformer, men i de flesta europeiska länder var den snarast en följd av den ekonomiska utvecklingen.
- 76 Djurfeldt 1994, s. 59–61 (citats s. 61).
- 77 Morell 2001, s. 12.
- 78 Morell 2001, s. 11–14; Flygare & Isacson 2003, s. 227–235.
- 79 För en god översikt, se Brookfield & Parsons 2007.
- 80 Friedmann använder begreppet ”enkel varuproducent” för att beskriva processen. För en kritisk diskussion om detta begrepp i synnerhet och Friedmanns arbeten i allmänhet, se Djurfeldt 1994, s. 102–109.
- 81 Djurfeldt 1994, s. 75.
- 82 Tjajanov 1966. För bra översikter av Tjajanovs teoribyggge, se Djurfeldt 1994, s. 77–82, och Brookfield & Parsons 2007, s. 4–7.
- 83 Pollak 1985, s. 585–588.
- 84 Tjajanov 1966, s. 56–60.
- 85 ”To speak of a farm family is to assume a farmer and spouse living together on the farm”, konstaterar Ruth Gasson och Andrew Errington. Gasson & Errington 1993, s. 145.
- 86 Flygare 1999, s. 141.
- 87 Flygare 1999, s. 141–144.
- 88 Flygare 1999, s. 67–68, 144.
- 89 Hallberg 2013, s. 157–158, 260–264.
- 90 Hallberg 2013, s. 262–264. Hallberg redovisar 256 bondehushåll 1930 (tabell 10.3). Nästan en tredjedel av dem förestods av en ogift bonde, och bland dessa förekom samboende syskon i 40 procent av fallen. Antalet hushåll med ogifta syskon torde därmed vara strax över 30.

- 91 Hallberg 2013, s. 1–8. Syftet med Hallbergs studie var att undersöka demografiska förändringar på Dalsboslätten, och Grindstad var det område som uppvisade de två senaste kasten.
- 92 Liljewall 1995, s. 230.
- 93 Liljewall 1995, s. 231. Framställningen om syskonjordbruk i Morell 2001, s. 42–43, vilar i huvudsak på Liljewalls och Flygares resultat.
- 94 Rosén 2004, s. 142–143. I en undersökning av försörjningsstrategier hos äldre ogifta kvinnor i Göteborg visar Ann-Kristin Högman att flera inkomstkällor ofta kombinerades och att ett tydligt drag var att man delade boendekostnaderna med andra. I likhet med Rosén understryker hon att boendemönstret ofta berodde på släktrationer, och hon visar att mer än var femte person delade sin bostad med ett syskon. Högman 2015, s. 292–296.
- 95 Rosén 2004, s. 185.
- 96 Rosén 2004, s. 140–143. Av äldre över 60 år bodde 1935 i Kumla runt 8 procent med syskon, medan motsvarande siffra i Herrestad var knappt 2 procent.
- 97 Rosén 2004, s. 185.
- 98 Birdwell-Pheasant 1993, s. 28. I en jämförelse av ett par undersökningar av irländska förhållanden visar Jane Gray att den höga andelen hushåll utan familjebildning inte är en gammal företeelse utan uppstod efter den stora svältkatastrofen på 1840-talet. Gray 2014, s. 164–165.
- 99 Birdwell-Pheasant 1993, s. 29.
- 100 Birdwell-Pheasant 1993, s. 31–32.
- 101 Hannan 1979, s. 59–65.
- 102 Paping 2012, s. 333.
- 103 Paping 2012, s. 328.
- 104 Paping 2012, s. 333; Paping 2010, s. 10–11.
- 105 Paping 2012, s. 333.
- 106 Paping 2010, s. 20.
- 107 Dackling 2013, s. 161–163.
- 108 Hallberg 2013, s. 264.
- 109 Hur syskonen själva skulle definiera den familjekonstellation de levde i är en intressant fråga, men den behandlas inte närmare i denna undersökning.
- 110 Se exempelvis bidragen i Durães et al. 2009, särskilt kapitel 1–5.
- 111 Bourdieu 1976. För en diskussion om Bourdieus begrepp, se exempelvis Viazzo & Lynch 2002, s. 425–430, och Fontaine & Schlumbohm 2000, s. 6–7.
- 112 Durães et al. 2009, s. 9.
- 113 Engelen 2002. Se även Durães et al. 2009, s. 10.
- 114 Kok 2002, s. 473.
- 115 Kok 2002, s. 475, 485.
- 116 Kok 2002, s. 475–476.
- 117 Bourdieu 1976, s. 122, 126–127. Helt bortsåg Bourdieu inte från att det kunde finnas konflikter inom familjen, se exempelvis diskussionen på s. 129–130.
- 118 Durães et al. 2009, s. 10.
- 119 Hareven 2000, s. 95–99, 324–325.
- 120 Kok 2002, s. 484.
- 121 Fontaine & Schlumbohm 2000, s. 5–6.
- 122 Engelen 2002, s. 462–464.
- 123 Kok 2002, s. 483–484.

- 124 Wästfelt 2004, s. 92–94.
- 125 Wästfelt 2004, s. 66; Hägerstrand 1975, s. 17.
- 126 Wästfelt 2004, s. 92–94.
- 127 Nilsson 2015, s. 14–15.

2. Generationsskiftet som kom av sig

- 128 Haan 1994, s. 1–2.
- 129 Sundell 2007, s. 48, 53–56. Denna omvandling – som gjorde det möjligt att enklare överföra de allt mer exklusiva rättigheterna – betraktas inte sällan som en grundläggande förutsättning för framväxten av det moderna marknadssamhället. Ett exempel på sådana utgångspunkter finns i North & Thomas 1993, s. 1–5.
- 130 North 1993, s. 17. Med formella restriktioner avser North exempelvis lagar, medan de informella snarare avser konventioner, normer och kultur.
- 131 I praktiken kunde momenten kombineras på olika sätt som komplicerar bilden. Detta är särskilt fallet om båda föräldrarna var jordägare och en partiell överföring genomfördes när den första av dem dog, men även lagstiftning om makars arvsrätt och giftorätt ger ramar för hur överlåtelsen kunde genomföras.
- 132 Om bröstarvingar saknades gick arvet tidigare till mer avlägsna släktingar, men när ärvdabalken reviderades på 1920-talet drogs en gräns vid syskonbarn, vilket bland annat medförde att kusiner enligt svensk lagstiftning saknar arvsrätt. Om arvingar saknas och testamente inte upprättats tillfaller egendomen Allmänna arvsfonden.
- 133 Sjöberg 2001, särskilt kapitel 2.
- 134 1734 års lag, kapitel 12, § 5–7.
- 135 Hemmansklyvningens utveckling och reglering har varit ett omdebatterat ämne bland historiker. Lagstiftningen har växlat mellan att vara mycket restriktiv mot hemmansklyvning och att tillåta delning under vissa förutsättningar. Persson 1992, s. 43–54.
- 136 Sundell 2007, s. 37–39. Med arvejord avsågs jord som ägaren ärvt, och den begränsade rörelsefriheten med sådan jord motiverades av att egendomen erhållits på grund av släktskap. Motsatsen, avlingejord, var egendom som ägaren själv hade förvärvat på marknaden; för den råde fri testamentsrätt.
- 137 Winberg 1981, s. 288–298; Zernell-Durhán 1990, s. 21–22, 65–67; Rosén 1994, s. 168–176, 184–201; Holmlund 2007, s. 85–95, 124–143; Persson 2008b, s. 131–135.
- 138 Wernstedt 1976, s. 32, Sundell 2007, s. 59.
- 139 En analys av riksdagsdebatten ges i Ågren 1999, s. 689–706.
- 140 SFS 1845:13. Lagen innehöll även fortsatt formulering om söners rätt till tagelott, det vill säga rätt att välja arvslotter före döttrar.
- 141 Riksdagen 1844–45, lagutskottets betänkande nr 31.
- 142 Sundell 2007, s. 59.
- 143 Ågren 2009, s. 188–196.
- 144 Sundell 2007, s. 51.
- 145 Sundell 2007, s. 59. Reformen 1881 följdes av en ännu mer vidsträckt 1896, där ett nytt jorddelningsinstitut – ägostyckning – introducerades. Det innebar att fast egendom fick styckas utan att de därmed bildade fastigheterna behövde ha del i alla ägoslag. Ägostyckningen fick särskild betydelse i norra Sverige eftersom den möjliggjorde avstyckning av enbart skogsmark. Morell 2001, s. 122.
- 146 Riksdagen 1889, lagutskottets betänkande nr 6.

- 147 SFS 1890:24.
- 148 Sundell 2007, s. 45–59.
- 149 Winberg 1981, s. 290–293. Holmlund argumenterar dock för att en del föräldrar försökte parera den lika arvsrätten genom att låta generationsväxlingen anta formen av en försäljning till en arvinge och därmed minska insynen i hur arvet fördelades syskonen emellan. Holmlund 2007, s. 137–140.
- 150 Holmlund 2007, s. 85–87; Flygare 1999, s. 348–349, 374–375; Dackling 2013, s. 149–150.
- 151 SOU 1932:16, s. 509.
- 152 SOU 1932:16, s. 509.
- 153 Sjöberg 2001, s. 171–173.
- 154 Holmlund 2007, s. 108–111.
- 155 Rosén 1994, s. 149–155, 241–242.
- 156 Holmlund 2007, s. 108–111.
- 157 Se exempelvis Wohlin 1910, s. 31–34, 54–55.
- 158 Detta avspeglas inte minst i att frågan mycket sällan blivit belyst i forskningen. Juristen Åke Malmström diskuterade dock i ett arbete 1938 de grundsatser som hade legat till grund för juridisk praxis under 1800-talet. Han skilde mellan två principer: andelskonstruktion och egendomsgemenskap. Den förstnämnda byggde på grundtanken att en arvinge redan före arvskiftet ansågs äga en ideell (tänkt) andel i godset svarande mot sin arvslott, den senare att hela egendomen ägdes av arvingarna gemensamt och att ingen av dem hade rätt att föfoga över någon del däri före arvskiftet. Med en undersökning av praxis vid några häradsrätter under 1800-talets lopp visar Malmström att andelskonstruktionerna var norm under 1800-talet och exempelvis gjorde det möjligt för arvingar att söka lagfart på sin andel av en arvfalla egendom utan strikt krav på att egendomen först skulle fördelas via ett arvskifte. Uppfattningen om kvarlätenskapen som något odelat, där arvingarna före arvskiftet inte ansågs äga andelar i exempelvis jord, vann emellertid terräng för att under 1900-talet bli dominerande. En konsekvens av Malmströms resonemang är att arvingars egendomsgemenskap, med dödsboet som formell ägare innan arvskiftet verkställts, inte hade någon större betydelse förrän mot slutet av 1800-talet. Malmström 1938, s. 37–122.
- 159 Se exempelvis SOU 1987:2, s. 49.
- 160 SOU 1932:16, s. 537.
- 161 SOU 1925:43, s. 111–112.
- 162 SOU 1925:43, s. 111.
- 163 Riksdagen 1890, andra kammaren, motion nr 198 (Carl Nyström).
- 164 Riksdagen 1890, andra kammaren, motion nr 198 (Carl Nyström).
- 165 SFS 1904:48. Nyströms motion 1890 föll då första kammaren röstade emot, men när han 1899 lade fram en närmast likalydande motion i första kammaren (se Riksdagen 1899, första kammaren, motion nr 22) vann den gehör i båda kamrarna. För mer detaljer om frågans historik, se Riksdagen 1904, proposition nr 86.
- 166 Dackling 2013, s. 161–166.
- 167 SOU 1937:14, s. 235.
- 168 Edling 1996, s. 74–77.
- 169 Kälvemärk 1972, s. 11, 111–141.
- 170 Nils Edling betonar dualismen mellan social agrarpolitik och agrar socialpolitik. För den förstnämnda var egnehemsbildningen främst en jordbruksfråga, för den sistnämnda en bostadsfråga. De skiftande målen satte sin prägel även på tidens benämningar. Edling 1991, s. 80.

- 171 Germundsson 1998, s. 19–22.
- 172 Edling 1998, s. 8–9.
- 173 Morell 2001, s. 140–141.
- 174 Nordström 1938, s. 159.
- 175 SOU 1938:34, s. 63; Edling 1996, s. 381.
- 176 Germundsson 1998, s. 30–32.
- 177 SOU 1938:34, s. 162–173.
- 178 Flygare & Isacson 2003, s. 229–230.
- 179 SOU 1946:42, särskilt kapitel 7 och 8; *Jordbruksräkningen* 1944, s. 22–23.
- 180 Östman 1979, s. 87.
- 181 Tiderius 1977, s. 21–23.
- 182 Numhauser-Henning 1988, s. 45–53. Om jordförvärvslagstiftningens bakgrund, se Dackling 2013, s. 53–58. Relationen mellan lantbruksnämnderna och jordbrukarna är temat för Anna R. Lockes pågående avhandlingsprojekt i historia vid Göteborgs universitet.
- 183 Proposition 1946:336, s. 50.
- 184 Lagstiftningen gällde inte familjerättsliga förvärv (arv, gåvor och testamenten). Köp mellan närstående undantogs formellt när jordförvärvslagen förnyades 1948, men hade i praktiken godkänts alltsedan 1945. Numhauser-Henning 1988, s. 51, 63–64.
- 185 Om jordförvärvslagstiftningen under 1900-talet, se Numhauser-Henning 1988. Se även Djurfeldt 1994, s. 133–134.
- 186 Begreppet myntades dock inte av Egnahemsutredningen utan i en statlig utredning om landsbygdens avfolkning som lades fram några månader tidigare. I en kort passus om egnahemsverksamheten angavs det där att man vid framtida nybildning av jordbruk borde eftersträva ”tillskapandet av ’familjejordbruk’ av sådan storleksordning, som möjliggör en skäligen bärgning utan biförtjänsters anlitande” samt att i skapandet av dessa borde små enheter slås samman till ”större och mera bärkraftiga sådana ’familjebruk’, som nu nämnts”. SOU 1938:15, s. 185.
- 187 SOU 1938:34, s. 153.
- 188 SOU 1938:34, s. 145.
- 189 SOU 1946:46.
- 190 Se till exempel SOU 1938:34, s. 145.
- 191 SOU 1938:34, s. 153.
- 192 SOU 1938:34, s. 166.
- 193 SOU 1946:42, s. 136.
- 194 SOU 1946:42, s. 136–137.
- 195 Flygare 2008, s. 178.
- 196 SOU 1925:43, s. 107.
- 197 SOU 1925:43, s. 106–108.
- 198 SOU 1925:43, s. 112–113.
- 199 SOU 1925:43, s. 112.
- 200 Numhauser-Henning 1988, s. 63.
- 201 Tiderius visar att 65 procent av alla förvärv under perioden 1965–1972 var undantagna från förvärvslagstiftningen och att nästan alla avsåg köp inom släkten. Tiderius 1977, s. 35. För året 1975 beräknar Holmström att ungefär 85 procent av alla förvärv – statens egna förvärv undantagna – gjordes utan förvärvsprövning, och att den stora merparten var släkttransaktioner. Holmström 1983, s. 65.
- 202 Edling 1996, s. 324.

- 203 Edling 1996, s. 329.
- 204 Edling 1996, citat s. 331 och s. 381.
- 205 SOU 1946:42, s. 169.
- 206 SOU 1946:46, s. 190.
- 207 Riksdagen 1947, proposition 75, s. 227.
- 208 Lange 2011, s. 36–37.
- 209 Lange 2008, s. 141–142.
- 210 Wilson 1999, s. 106–110; Koch 1959, s. 102–104.
- 211 *Jordbruksräkningen* 1944, s. 34–39.
- 212 Jordbrukets utredningsinstitut (JU) 1958:5, s. 8–10. Studien bestod av två undersökningar som vardera täckte fem år och som redovisades i separata rapporter. Den första initierades av utredningsinstitutet, den andra genomfördes inom ramen för 1960 års jordbruksutredning och erhöll därför statlig finansiering. JU 1964:5, s. 16–18.
- 213 JU 1958:5, s. 15.
- 214 JU 1964:5, s. 11, 22–24.
- 215 JU 1964:5, s. 44.
- 216 JU 1964:5, s. 44.
- 217 SOU 1954:6, s. 124.
- 218 JU 1964:5, s. 43. En liknande bild av utvecklingen ges i *Jordbruksstatistisk årsbok* 1965, s. 20–21.
- 219 JU 1964:6, s. 54–55. Mellan 1956 och 1961 minskade sterbhusens andel bland de större enheterna, men ökade något i storleksklassen 10–20 hektar. Under samma tid ökade andelen flerägda fastigheter kraftigt i båda dessa storleksgrupper, men eftersom den ägarkategorin inte särredovisades för perioden 1951–1956 går det inte att veta hur förhållandena tidigare sett ut. JU 1958:5, s. 16; JU 1964:5, s. 44.
- 220 JU 1958:5, s. 16, 24–25. Att den ökade andelen dödsbon kunde bero på att egendom behölls i väntan på bättre priser påpekas även av Gulbrandsen 1957, s. 108.
- 221 JU 1958:5, s. 25.
- 222 JU 1958:5, s. 16–17.
- 223 JU 1958:5, s. 25.
- 224 JU 1964:6, s. 58–59. Medianåldern för kvinnliga delägare var närmare 48 år, för män 42 år. Ett skäl till detta var att kvarvarande föräldrar räknats som delägare och änkor var fler än änklingsarna.
- 225 JU 1964:6, s. 57.
- 226 JU 1964:6, s. 56.
- 227 Wilson 1999, s. 99; *Jordbruksräkningen* 1951, s. 28; Morell 2011, s. 62–63.
- 228 *Jordbruksstatistisk årsbok* 1970, s. 45–46.
- 229 SOU 1963:52, s. 245. Fördelarna gällde under vissa förutsättningar och utgick från att ett oskiftat dödsbo skattetekniskt räknades som en egen juridisk person. Genom att undvika skifte av boet kunde delägare bland annat sänka sina skattekostnader, främst vad gällde förmögenhetsbeskattning. SOU 1963:52, s. 234.
- 230 SOU 1961:49, s. 129–130.
- 231 Lantmäteristyrelsens, skogsstyrelsens och lantbruksstyrelsens framställning till Kungl. Maj:t år 1962 med hemställan om viss lagstiftningsåtgärd avseende dödsbo (1962 års skrivelse), s. 3. Skrivelsen trycktes inte, men en kopia finns i arkivet efter Kommittén om ställföreträdare för dödsbo i vissa fall m m (RA).
- 232 1962 års skrivelse, s. 3–4, 8.

- 233 1962 års skrivelse, s. 5–7.
- 234 1962 års skrivelse, s. 9.
- 235 1962 års skrivelse, s. 10.
- 236 1962 års skrivelse, s. 14.
- 237 1962 års skrivelse, bilaga ”P M till förslaget till lag om fastighetsombud”.
- 238 1962 års skrivelse, s. 15–16.
- 239 För en sammanställning av remissvaren, se 1965 års riksdag, lagutskottets betänkande nr 12.
- 240 Numhauser-Henning 1988, s. 84–95. Om den förändrade inriktningen på jordbrukspolitiken, se även Tiderius 1977, s. 27–29.
- 241 *Lantbruksräkningen* 1971, s. 102–113 (tabell 3) och *Lantbruksräkningen* 1981, s. 46–47 (tabell 1.1).
- 242 Jupiter 2014, s. 213. Andelen arrenderad areal uppgick till cirka 25 procent i den första jordbruksräkningen 1927 och låg därefter i stort sett stilla fram till 1950-talet. Morell 2001, s. 56–57. Att arrendena ökade i betydelse kan dock knappast ha kommit som en överraskning. I sin avhandling diskuterade Odd Gulbrandsen redan 1957 de framtida följderna av strukturrationaliseringen. Han menade att det sannolika var att äganderätten skulle behållas av arvingarna och att arrendena skulle bli mer betydelsefulla för de kvarvarande jordbrukarna. Gulbrandsen 1957, s. 194–195.
- 243 SOU 1977:93, s. 61.
- 244 SOU 1977:93, s. 75.
- 245 SOU 1977:93, s. 44.
- 246 SOU 1977:93, s. 74.
- 247 SOU 1977:93, s. 7.
- 248 SOU 1977:93, s. 44.
- 249 Barry Holmström har visat att frågan orsakade politisk splittring inom Centern. En falang inom partiet ansåg att det övergripande målet var aktiva jordbrukare och argumenterade mot rätten för avlägsna släktingar att med hjälp av släktundantaget skaffa sig äganderätten för att därefter leva som ”trottoarbönder” i andra delar av landet. Mot detta sökte den andra falangen värna rätten att överföra egendomen till anhöriga, oavsett deras framtida yrkesplaner, och poängterade vikten av rättssäkerhet och kulturella värden. I riksdagsdebatten framträdde båda dessa falanger. Holmström 1983, s. 157–160.
- 250 Kommittédirektiv, Dir 1977:13 och Dir 1979:11.
- 251 SOU 1981:91, s. 61–62; SOU 1987:2, s. 89–92.
- 252 1971 års lantbruksräkning gjorde en uppdelning av landets jordbruksföretag utifrån några företagsformer, med dödsbon som en separat kategori (*Lantbruksräkningen* 1971, tabell 3 och 4).
- 253 SOU 1981:91, s. 58; SOU 1987:2, s. 79–80.
- 254 SOU 1987:2, s. 81, 208. Jämför Persson, Lindeborg & Wedin 1983, s. 59–60, som också understryker att dödsboäggande främst var knutet till skogsdominerade lantbruksenheter.
- 255 Mest sällsynta var de i Uppsala, Gotlands, Kristianstads samt Göteborgs och Bohus län. SOU 1987:2, s. 81–82, 207–208.
- 256 SOU 1987:2, s. 204.
- 257 Samma slutsats drog Strukturutredningen, som behandlade bland annat ägandeförhållanden inom jord- och skogsbruk. SOU 1983:71, s. 55–58.
- 258 SOU 1987:2, s. 125–128.
- 259 Brattström 2002, s. 79–82.

3. Arv och äktenskap

- 260 Green & Owens 2004, s. 20–21.
- 261 Augustins 2002. En klassisk framställning, som också tar upp arvssystemets geografiska spridning, är Goody, Thirsk & Thompson 1976.
- 262 För en genomgång av svensk arvsforskning, se Persson 2008a, s. 39–42.
- 263 Lindkvist 2007, kapitel 2; Kälve­mark 1972, s. 11, 41–63, 111–141.
- 264 Emigrationsutredningens slutbetänkande 1913, s. 663–664; Kälve­mark 1972, s. 212–213.
- 265 Wohlin 1910.
- 266 Se exempelvis Winberg 1981, s. 308, och Rosen 1994, s. 234–237.
- 267 Persson 2008a, s. 47–52, 55.
- 268 Norrlandslagstiftningen var en samtida beteckning på förbudet för bolag att förvärva jord och skog i norra Sverige. Se Gellerman 1958, s. 72–91, och Edling 1994.
- 269 Om Jordkommissionens arbete, se Hagård 1976, s. 311–331.
- 270 SOU 1937:14, s. 81–93. Även om idén av samtiden sågs som originell och i hög grad härrörande från dess ordförande, introducerades den inte av Wohlin. Redan 1913 hade Gustav Sundbärg framfört en liknande idé. Sundbärg 1913, s. 23. Om utredningen, se även Hagård 1976, s. 335–336.
- 271 Hagård 1976, s. 336–337. Enkätens resultat återges i SOU 1937:14, s. 235–241 (bilaga 3).
- 272 Härads­hövdingarna var inte de enda som tillsändes enkäter. Emigrationsutredningen sände en liknande enkät till kronolänsmännen och Jordkommissionens enkät ställdes även till kommunerna (socknarna). Det skulle med andra ord vara möjligt att föra ner analysen på lokal nivå men eftersom enkätsvaren från kronolänsmännen inte finns bevarade och en bearbetning på kommunnivå skulle vara oerhört tidskrävande (Sverige bestod vid tillfället av långt över 2 000 kommuner) valde jag bort den nivån.
- 273 Asker 2007, s. 130.
- 274 De två svar som rörde Gotland 1907 inkom, men har senare försvunnit. Se Persson 2008a, s. 45.
- 275 Frågan om generationsväxlingens resultat samt om föräldrarna överlämnade gården före eller efter sin död motsvarar fråga 1 i 1907 och 1919 års enkäter samt frågorna 1 och 2 i 1935 års enkät. Frågor om undantag till föräldrarna motsvarar fråga 4 i 1907 års enkät, fråga 13 i 1919 års enkät och fråga 5 i 1935 års enkät. Uppgifter om övertagarens syskon återfinns 1907 i fråga 5, 1919 i fråga 16 och 1935 i fråga 15.
- 276 Alternativen återges nedan utifrån 1907 års enkät, men de såg i princip likadana ut i de två följande enkäterna. Stavningen har moderniserats något.
- 277 Tendensen till realarv i Dalarna har uppmärksammats mest. Sjöberg 2001, s. 35–38. I litteraturen anges ibland att vissa kustområden, exempelvis Bohusläns skärgård, långt fram i tiden kännetecknades av sämjedelningar, informella jorduppdelningar utan rättslig sanktion. Westholm 1992, s. 52 (not 98).
- 278 Se exempelvis Rosén 1994, s. 186–196.
- 279 I det följande ges referenser till enkät­materialet enligt följande: årtal, län: domsaga. Gemensamhetsbruk angavs 1935 vara det dominerande tillvägagångssättet i följande domsagor: Västernorrland: Östra Medelpad; Bohuslän: Norrviken; Skaraborg: Gudhem och Kåkind; Värmland: Fryksdal; Örebro: Linde samt Kopparberg: Falun. Att gemensamhetsbruk förekom i lika omfattning som att en såg övertog rapporterades 1935 bland annat från: Malmöhus: Torna och Bara, samt Rönneberga, Onsjö och Harjager; Blekinge: Medelstad; Jönköping: Njudung; Skaraborg: Skåning, Vilske och Valle;

- Östergötland: Linköping, samt Hammarkind, Stegeborg och Skärkind; Västmanland: Mellersta; Västerbotten: Norra. Även 1919 förekom ett antal liknande svar, däribland Kristianstad: Östra Göinge; Jönköping: Västra; Älvsborg: Flunde, Väne och Björke.
- 280 Se kapitel 2, avsnittet "Femtiotal: samägande identifieras som problem".
- 281 1919, Kronoberg: Västra Varend. Se även 1935, Stockholm: Roslags södra.
- 282 1935, Västernorrland: Ångermanland mellersta.
- 283 1919, Värmland: Fryksdal.
- 284 1907, Skaraborg: Gudhem och Kåkind. Se även 1935, Kristianstad: Södra Åsbo med Bjäre.
- 285 1907, Skaraborg: Kinnefjärding, Kinne och Källand, samt 1935, Älvsborg: Vättle, Ale och Kullings.
- 286 1935, Östergötland: Finspångalän.
- 287 1935, Västmanland: Västmanland östra.
- 288 1935, Älvsborg: Kind och Redväg. Se även 1935, Stockholm: Roslags södra.
- 289 1907, Kalmar: Aspeland och Handbörd.
- 290 1935, Uppsala: Uppsala läns södra, samt Uppsala läns norra.
- 291 Ett annat skäl är att antalet domsagor varierade stort mellan länen.
- 292 Sundbärg 1910, s. 4–9.
- 293 Se exempelvis Winberg 1988, s. 40–57, och mer allmänt Söderberg 1993 och Winberg 2000. Christer Lundh har visat att det ännu runt sekelskiftet 1900 fanns påtagliga skillnader i äktenskapsmönster mellan västra och östra Sverige. Lundh 2013, s. 321–328.
- 294 Uppdelningen bygger huvudsakligen på Lundh 2013, s. 323, men avviker på två punkter: dels skiljer jag mellan nordliga och sydliga län, dels räknar jag län med osäker tillhörighet (Kopparberg och Örebro) till östra Sverige.
- 295 Winberg 2000, s. 13–28.
- 296 Winberg 2000, s. 20. Kursivering i original.
- 297 I en av Södermanlands tre domsagor angavs det emellertid 1919 vara regel att arvingarna övertog gemensamt. 1919, Södermanland: Nyköping.
- 298 Wohlin 1910, s. 52.
- 299 Fråga 4 i 1907 års enkät, fråga 16 i 1919 års och fråga 15 i 1935 års.
- 300 Wohlin 1910, s. 52. Det är dock oklart i vilken utsträckning någon påtaglig förändring inträffat; bland svaren 1907 finns enbart två som antyder att det tidigare varit vanligare att utlösta syskon under längre tid bistod den nye ägaren. 1907, Kopparberg: Falu, samt Örebro: Östra Närke.
- 301 Egerbladh 1989, s. 254–255.
- 302 1907, Norrbotten: Kalix. För liknande uppgifter, se exempelvis 1907, Bohuslän: Orust och Tjörn; Jämtland: Östra, samt 1919, Gävleborg: Hälsingland Västra, och Jämtland: Härjedalen.
- 303 1907, Jönköping: Västra.
- 304 Åman 1976, s. 381. Seklets första decennier innebar starkt ökande ambitioner för att definiera sjukdomstillstånd och omhändertata de sjuka. Enligt Thomas Barow etablerades begreppet "sinnesslö" under mellankrigstiden och fick snabbt stor betydelse. Barow 2012, s. 86–87. Angående psykiatriens expansion, se även Sjöström 1992.
- 305 Se exempelvis 1907, Älvsborg: Vättle, Ale och Kulling, där det uppgavs förekomma att "syskon, jembväl manliga, stanna kvar ogifta i hemmanet hela sitt lif".
- 306 1907, Kristianstad: Gärds och Albo. För liknande uppgifter, se exempelvis 1907, Örebro: Östra Närke.

- 307 Se exempelvis 1935, Kristianstad: Södra Bjäre och Åsbo, eller Gotland: Gotlands norra.
- 308 1907, Jönköping: Vedbo; Kalmar: Aspeland och Handbörd; Norrbotten: Torneå; Skaraborg: Gudhem och Kåkind; Stockholm: Västra, och Värmland: Jösse.
- 309 1907, Bohuslän: Orust och Tjörn, och Jämtland: Östra; 1919, Kalmar: Öland.
- 310 1907, Skåne: Vemmenhög.
- 311 1907, Skaraborg: Vartofta och Frökind.
- 312 1907, Skaraborg: Vartofta och Frökind; Kristianstad: Gälds och Albo; Gävleborg: Bollnäs; Jämtland: Härjedalen; Halland: Mellersta.
- 313 1935, Kristianstad: Ingelstad och Järrestad. För liknande uppgifter, se exempelvis 1907, Halland: Mellersta, eller 1919, Västerbotten: Norra.
- 314 1919, Älvsborg: Vättle, Ale och Kullings. Se även 1907, Norrbotten: Gällivare, och 1919, Stockholm: Roslag norra.
- 315 1907, Uppsala: Södra. Se även 1935, Uppsala: Norra.
- 316 Enda omnämmandet finns i ett svar från Norrland, från ett område där jordbruket spelade en mer underordnad roll: ”Det händer ofta att vuxna bröder på nämnt sätt stanna kvar och arbeta mot stat eller kontant lön, även sedan de ingått giftermål.” 1935, Norrbotten: Gällivare.
- 317 1935, Kristianstad: N Åsbo.
- 318 Puschman & Solli 2014, s. 2–4.
- 319 Lundh 1993 och 2013; Palm 2000; Lennartsson 2012.
- 320 Hajnal 1965, s. 101–105.
- 321 Carlsson 1977, s. 110–112. Se även Christer Winbergs studie av familj och jord i tre västgötasocknar, där han finner en mycket låg andel ogifta 1780–1850. Winberg 1975, s. 302–307 (tabell XI).
- 322 Carlsson 1977, s. 68.
- 323 Hofsten 1986, s. 60–61.
- 324 Qvist 1978, s. 178–179.
- 325 Medelåldern vid vigseln för tidigare ogifta var runt sekelskiftet 1900 cirka 29 år för män och 27 för kvinnor. *Historisk statistik för Sverige*, del 1, s. 103 (tabell 32).
- 326 Hofsten 1986, s. 60.
- 327 Tomka redovisar andelen ogifta i gruppen 45–54 år, där Sverige 1900 nådde toppositionen på kvinnosidan med 19 procent. Under de följande decennierna ökade denna siffra ytterligare något och Sverige var tillsammans med Irland, Finland och Norge de enda länderna där andelen ogifta kvinnor översteg 20 procent. Efter 1950 minskade dock andelen ogifta kraftigt och 1970 hade Sverige bland den lägsta andelen i Västeuropa. Tomka 2013, s. 55 (tabell 3.4).
- 328 Qvist 1960, s. 118–119.
- 329 Nilsson & Tedebrand 2005, s. 69–74, 95–96. Det bör dock understrykas att Hajnals giftermålsmodell dels byggde på fler komponenter än andelen ogifta, dels enbart omfattade landsbygdens förhållanden.
- 330 Daun 2016, s. 51–52. Ett liknande mönster noterar även Nilsson & Tedebrand 2005, s. 73, 186–187.
- 331 Holmlund 2007, s. 162–173.
- 332 *Historisk statistik för Sverige*, del 1, tabell 37.
- 333 *Historisk statistik för Sverige*, del 1, tabell 16.
- 334 Landsbygdsbefolkningen andel sjönk särskilt efter 1910. *Historisk statistik för Sverige*, del 1, tabell 4.

- 335 Vikström 2003, s. 115, Morell 2001, s. 313–319.
- 336 SOU 1938:15, s. 60–61.
- 337 *Historisk statistik för Sverige*, del 1, tabell 8. Tabellen ger dessvärre inte uppgifter om åldersfördelning eller civilstånd. Det är alltså möjligt att det bland den lite äldre befolkningen fanns ett överskott av kvinnor, medan det i den yngre delen rådde motsatta förhållanden.
- 338 SOU 1938:15, s. 61.
- 339 SOU 1938:15, s. 61.
- 340 Duby 1985, s. 20.
- 341 Matovic 1984.
- 342 För en bred översikt av den samtida politiska debatten, se Melby et al. 2006, s. 191–239. Om myndighetsreformen, se Liljewall 2013. De egendomsregler som infördes 1920 fick stor betydelse men omfattade inte äktenskap som ingåtts före detta år. Övergångsregler gjorde att kvinnor som hade gift sig före 1920 förblev omyndiga fram till 1950. Niskanen 2001, s. 131–132.
- 343 Sjöberg 2001, s. 178.
- 344 Gaunt 1983a, s. 144–147.
- 345 Gaunt 1983b, s. 162–166.
- 346 Rosén 1994, s. 193, 213; Högnäs 1938, s. 218–219; Odén 1991, s. 85–86.
- 347 Se exempelvis Åberg & Öster 1995, s. 30–36, 183–188, och Rosén 2004, s. 39–46.
- 348 Elmér 1960, s. 49–52.
- 349 1935, Blekinge: Östra; Sörmland: Oppunda; Kalmar: Aspeland och Handbörd; Väster-norrland: Medelpad Västra; Västerbotten: Norra; Malmöhus: Vemmenhög.
- 350 Gaunt 1983b, s. 169. Det är svårt att belägga detta påstående. I enkätmaterialet finns bara något enstaka svar som antyder att föräldrarna verkligen krävde en pengasumma för gården och levde på kapitalet. Se exempelvis 1919, Gävleborg: Bollnäs (där undantag var ovanliga och ”penningar föredragas”). Andra uppgifter visar att Gaunts antagande om att köpekontrakt trädde i undantagskontraktets ställe inte håller streck. Dels upp-rättades inte alltid kontrakten mellan familjemedlemmar, dels förekom de långt fram i tiden parallellt med köpekontrakt. Se Dackling 2013, s. 98–99.
- 351 Åberg & Öster 1995, s. 188–190; Moring 2006, s. 409–410.
- 352 1935, Västerbotten: Mellersta. Svaret är något missvisande: det var inte folkpensionen som hotades utan pensionstilläggen.
- 353 1935, Kristianstad: Norra Åsbo. För liknande uppgifter, se 1935, Västerbotten: Mellersta; Ångermanland: Södra; Jämtland: Härjedalen; Älvsborg: Kind och Redväg; Halland: Södra. Om pensionstillägg, se Elmér 1960, s. 197–205, 208–210.
- 354 1935, Kristianstad: Göinge Västra; Jämtland: Härjedalen.
- 355 Både 1919 och 1935 sades överlåtelse vid dödsfall vara vanligast i över hälften av svaren, och i ytterligare en femtedel av svaren sades sådana överlåtelser vara lika vanliga som överlåtelse under livstiden.
- 356 1935, Värmland: Jösse. För liknande uppgifter se exempelvis 1919, Kronoberg: Sunnerbo; Kalmar: Tjust; Blekinge: Östra; Stockholm: Roslag Mellersta; Skaraborg: Gudhem och Kåkind, samt 1935, Malmöhus: Torna och Bara; Östergötland: Mjölby.
- 357 Angående den stigande medellivslängden, se Hallberg 2013, s. 280–286.
- 358 Holmlund 2007, s. 128–133.
- 359 Hallberg 2013, s. 278–286.
- 360 Flygare 1999, s. 349–351.

- 361 Dackling 2014, s. 129.
 362 Wohlin 1910, s. 43.
 363 Fertig 2018, s. 207–213.
 364 Hallberg 2013, s. 278–286.
 365 Holmlund 2007, s. 206.
 366 Holmlund 2007, s. 198.
 367 Holmlund 2007, s. 205–209.

4. Syskonjordbruk i tio socknar

- 368 Med jordbruksstatistik avses här främst de så kallade jordbruksräkningar i Statistiska centralbyråns regi som började genomföras från 1927 och byggde på direkta uppgifter för varje brukningsdel inom varje socken. Grundmaterialet från den första jordbruksräkningen har dock inte bevarats i Centralbyråns arkiv och det är först från den andra jordbruksräkningen 1932 som det är möjligt att erhålla data på gårdsnivå. Uppgifter om hushållssammansättning och ägoförhållanden var dock av sekundärt intresse i de första räkningarna. Se vidare Medin 1999 samt Wilson 1999.
- 369 Dessutom råder generellt 70 års sekretess för personuppgifter, vilket försvårar undersökningen.
- 370 *Jordbruket i siffror* 2011, s. 7–8.
- 371 Folkräkningarna genomfördes vart tionde år mellan 1860 och 1930. Efter den särskilda folkräkningen 1935–1936 genomfördes räkningarna vart femte år, från 1960 under namnet folk- och bostadsräkning.
- 372 I en handfull osäkra fall har jag kontrollerat släktskapsförhållanden i kyrkobokföringen.
- 373 De sammandrag av mantalsuppgifter som ursprungligen låg till grund för folkräkningarna från 1950 har gallrats ut från SCB:s arkiv. I den här studien använde jag istället de ursprungliga mantalslängderna.
- 374 Dackling 2013, s. 127.
- 375 Angående skattesystemets förändringar under senare delen av 1800-talet, se Dahlgren 1990, s. 67–120. I vissa områden tycks mantalet ha varit ett gott mått på en fastighets bärkraftighet långt fram i tiden. Sofia Holmlund har påvisat ett starkt samband mellan mantalssiffra och taxeringsvärde i Estuna socken 1810, 1870 och 1930. Holmlund 2007, s. 212–213. I andra socknar kunde sambandet vara mindre starkt, vilket gör det mycket osäkert att använda mantalet vid jämförelser mellan olika områden. Dackling 2013, s. 196–198.
- 376 Bristerna i folkräkningarnas yrkesstatistik var välkända även i samtiden. Från 1910 års folkräkning gjordes därför ansträngningar för att förbättra statistiken över yrkestitlar, bland annat genom att kontrollera yrkestitlar i mantalslängderna. Kock 1959, s. 89–90. Knut Norborg framhåller att särskilt redovisningen av kombinationsjordbruk var komplicerad och att olika principer användes vid folkräkningarna. Vid 1910 års folkräkning hänfördes deltidjordbrukare i huvudsak på andra sysselsättningar. Från 1920 tillämpades principen att låta huvudinkomsten avgöra yrkesbenämningen, vilket medförde att jordbruk med hög grad av självförsörjning trots betydande arbetsinsatser hänfördes till andra yrkeskategorier. Folkräkningen 1930 tillämpade samma principer som 1920. Norborg 1968, s. 68–70.
- 377 Se exempelvis Flygare 1999, s. 349–351 och diskussionen i kapitel 3, avsnitten ”Föräldrarnas betydelse” och ”Konflikt eller sammanhållning?”.

- 378 Se diskussionen i kapitel 1, avsnittet ”Vertikalt och horisontellt”.
- 379 Det är sådana händelser som utgör klassificeringskriterier i analyser som nyttjar Hammel och Lasletts typologi.
- 380 Dribe 2003, s. 73–74.
- 381 Som framgick i kapitel 3 var det i början av 1900-talet inte ovanligt att funktionshindrade syskon bereddes plats på gården och fick sitt uppehälle hos det syskon som övertog fastigheten.
- 382 Jämför diskussionen i kapitel 1, avsnittet ”Vertikalt och horisontellt”.
- 383 Morell 2001, s. 35–36, 59–61.
- 384 Hammel & Laslett 1974, s. 94–97.
- 385 Urvalet gjordes med hjälp av de statistiska uppgifterna i Jordbruks- och Lantbruksräkningarna. Det hade varit möjligt att välja områden med fler jordbruk, men då hade antalet områden behövt begränsas ytterligare vilket medfört att resultatens generaliserbarhet minskat. Det bör dock understrykas att socknarna inte innehåller exceptionellt få jordbruk, utan ett för sin omgivning normalt antal.
- 386 Uppgifterna bygger på data om brukningsenheternas storlek (*Jordbruksräkningen* 1944, s. 2–77). Enheter med mindre än två hektar åker har räknats bort helt, jämför uppgifterna i tabell 4.1. Även bland de fem socknarna med stora gårdar fanns skillnader. Boglösa och Vårdsberg kännetecknades av mycket stora enheter: mer än hälften av gårdarna var på över 20 hektar. Motsvarande andel för Runtuna, Ekby och Hackvad var mellan 36 och 44 procent.
- 387 Femsjö, Furuby och Dannike dominerades helt av enheter med upp till 10 hektar åker. I Undersvik var ungefär tre av fyra enheter under 10 hektar, men det fanns också ett stort antal gårdar i intervallet 10–20 hektar. I Ullstorp var 53 procent av enheterna under 10 hektar, men nästan en tredjedel av gårdarna låg å andra sidan i intervallet 10–20 hektar.
- 388 Angående agrara skillnader mellan Öst- och Västsverige, se Winberg 2000, s. 71–85.
- 389 Flygare 1999, s. 36.
- 390 Det är troligt att ökningen i Undersvik främst gällde små enheter om upp till en hektar.
- 391 Nedgången i antalet jordbruk skildras översiktligt i *Jordbruket i siffror* 2011, men också i Wilson 1999. Siffrorna från 1944 och 1991 avseende Sverige i sin helhet är hämtade från *Jordbruksräkningen* 1944 samt *Jordbruksstatistisk årsbok* 1991.
- 392 Om man lägger till att det i undersökningsområdena 1944 fanns knappt 200 enheter med mindre än två hektar åker – en grupp småbrukare som 1991 var helt försvunnen – rör det sig om en minskning på över 70 procent.
- 393 Jordbruksräkningen avsåg uppgifterna per den 15 september 1944 (*Jordbruksräkningen* 1944, s. 3). Uttagen till folkräkningarna avsåg förhållandena nästan ett och ett halvt år senare, den 31 december 1945.
- 394 1991 fanns dessutom tre gårdar där syskon sannolikt inte sambodde utan hade varsin bostad inom samma fastighet. Räknas de bort blir nedgången mot seklets slut ännu tydligare.
- 395 Hallberg 2013, s. 262–264. En direkt jämförelse försvåras dock av att Hallberg i sin indelning utgår från civilstånd och enbart räknar enheter som föreståts av ett ogift syskon som syskonbruk. Hade han därtill lagt de fall där ett syskon gift sig men haft kvar ett eller flera syskon i hushållet hade andelen sannolikt blivit större.
- 396 Räknades Femsjö bort skulle andelen syskonjordbruk i de fyra återstående småbrukarsocknarna varit 14 procent istället för 19.
- 397 De 243 enheterna motsvarar samtliga syskonjordbruk förutom de 16 som fanns kvar

1991. För att följa upp syskonens vidare öden har jag begagnat mig av kyrkoboks-material, mantalslängder samt uppgifter om dödsdatum och bostad vid dödsfallet i *Sveriges dödbok*.
- 398 När samma syskongrupp förekom vid flera tillfällen kunde antalet förändras, vanligen på grund av att någon avlidit eller flyttat från fastigheten, men i ett fall återinträdde ett utflyttat syskon i hushållet. Det kan ha funnits ytterligare syskon på gården åren innan det identifierades som syskonjordbruk, likaså kan något syskon ha flyttat fram och tillbaka och därmed inte alltid ingått i hushållet. Vilken påverkan dessa omständigheter har haft är dock osäkert och det valda tillvägagångssättet ger sannolikt en god bild av förhållandena. På de 78 enheter som förekom vid flera tillfällen förändrades antalet syskon bara i femton fall.
- 399 Uppgifterna bygger på underlagen till folkräkningarna, mantalslängderna samt kyrkoboks-material för Hackvad 1891–1940. Beteckningen i ägandeförhållandet, se Hackvads församlingsbok A II a:4 (1915–1920).
- 400 Uppgifterna bygger på underlagen till folkräkningarna, mantalslängderna, jordbruksregistrets uppgifter för 1971 och 1991 samt kyrkoboks-material för Runtuna fram till 1936.
- 401 Under perioden 1870–1910 utgjorde enheter om tre syskon 27 procent medan 6 procent bestod av fyra eller fler. För perioden 1930–1945 var andelarna 21 respektive 13 procent.
- 402 På enheterna med minst fyra syskon fanns totalt 52 personer (föräldrar undantagna) varav 26 män och 26 kvinnor.
- 403 Siffrorna avser endast syskon. På ett antal gårdar bodde även en eller båda föräldrar till syskonen och ibland även andra släktingar, men de har inte medräknats här.
- 404 Se Kapitel 2, avsnittet ”Generationsväxlingens två moment”.
- 405 I småbrukarsocknarna hade 54 procent av syskonjordbruken en blandad sammansättning, i socknarna med större jordbruk 56 procent.
- 406 Med äktenskap avses i detta sammanhang individer som någon gång varit gifta.
- 407 Dessa hushåll – ett 1971 och tre 1991 – var fördelade på fyra olika socknar och jordbrukarna var relativt unga: på två av de tre gårdarna 1991 var brödernas medelålder under 45 år. I mantalslängderna och i SCB:s jordregister kan förhållandena emellertid enbart analyseras ner till fastighetsnivå, det vill säga inte inom en fastighet. Mycket talar för att de jordbruksenheter som överlevde strukturrationaliseringen innefattade fler byggnader än tidigare. I takt med att allt större fastigheter bildades genom sammanslagningar under seklets senare hälft infördes nya bestämmelser som medförde att enskilda fastigheter med samma ägare kunde slås ihop till en ny fastighet under egen fastighetsbeteckning. När flera tidigare separata brukningsenheter på detta sätt sammanfördes i en ny fastighet bör det i en del fall ha medfört att det på samma fastighet fanns fler byggnader, såväl boningshus som ekonomibyggnader. Eftersom jordbrukens investeringskostnader samtidigt stegrades kraftigt kan en sådan lösning ha varit fördelaktigt eftersom inlösen mellan arvingar därmed undveks. Det är möjligt att det var sådana förhållanden som låg bakom de fyra syskonjordbruken med två gifta bröder, men jag har inte undersökt saken vidare.
- 408 Av 38 gifta syskon inom denna grupp var 30 män och 8 kvinnor.
- 409 Flygare 1999, s. 410. Möjligen kan man invända att det i själva verket rör sig om två vägar: den som blir änka efter en bonde har vanligen tidigare gift sig med en.
- 410 Denna utveckling tycks märkligt nog ha skett parallellt med att det blev mer sällsynt att döttrar övertog familjens jordegendom. Holmlund 2007, s. 85–87; Flygare 1999, s. 348–349, 374–375; Dackling 2013, s. 149–150.

- 411 Norborg 1968, s. 72.
- 412 Niskanen 1998, s. 45.
- 413 Nyberg 1993, s. 136–137.
- 414 Nyberg 1993, s. 132–137.
- 415 Nyberg 1993, s. 142.
- 416 Niskanen 1998, s. 45.
- 417 Perlinge 1995, s. 47.
- 418 Perlinge 1995, s. 48.
- 419 Perlinge 1995, s. 54.
- 420 Detta förekom enbart i enstaka fall 1870 (1 familj) och 1890 (2), men var betydligt fler 1910 (10) och särskilt 1930 (17). De var färre 1945 (6 familjer) och 1971 (2), och 1991 fanns inga sådana familjer alls.
- 421 Av de 38 var 19 ännu syskonjordbruk vid nästkommande nedslagsår, då föräldragegenerationen antingen dragit sig tillbaka eller avlidit. I åtta av dem flyttade alla familjemedlemmarna mellan nedslagsåren, i fem bodde barnen kvar men hade upphört med jordbruket, i tre fall avled alla utom ett syskon och i övriga tre fall övergick gården på ett av barnen medan övriga flyttade.
- 422 Att det vanligtvis fanns en förväntan om att en dotter skulle bistå med omvårdnaden om de äldre nämns av Birdwell-Pheasant 1993, s. 32, och Rosén 2004, s. 185.
- 423 Medelåldern för ett syskonhushåll har beräknats som medelåldern på de ingående syskonen.
- 424 Medelåldern har beräknats genom att hushållsföreståndarens ålder noterats vid klassificeringen av jordbrukarhushållen. För liknande åldersstudier, se Winberg 1975, s. 199–200.
- 425 Ett skäl till den låga medelåldern 1930 var att en betydande andel av syskonjordbruket det året utgjordes av familjer där föräldrarna ännu inte lämnat över gården, och syskonen var då i många fall runt knappa 40 år.
- 426 Norborg 1968, s. 67–73.
- 427 Om fastighetsböckerna, se Wernstedt 1976, s. 67–68.
- 428 I äldre tid återgav dessa enbart brukningsförhållanden, men en förändring 1810 föreskrev att ägandeuppgifter skulle införas för varje fastighet. Winberg 1981, s. 282.
- 429 Se exempelvis Winberg 1981, s. 284–286; Holmlund 2007, s. 37–40.
- 430 Om egendoms- och förvaltningsförhållandena inom äktenskapet, se Sjöberg 2001, s. 14. En sammanfattande översikt över den rättsliga utvecklingen ges av Ågren 2013.
- 431 Jag har i detta sammanhang inte gjort någon skillnad mellan gårdar som ägdes av alla i syskonskaran (exempelvis oskiftade dödsbon) och sådana som enbart innehades av de arvingar som ännu bodde på fastigheten. För att med säkerhet kunna göra en sådan jämförelse hade en mer ingående familjerekonstruktion krävts, vilket inte varit möjligt inom ramen för denna undersökning.
- 432 Det förekom inte så sällan att föräldraägda enheter övergick till att bli allägda av barnen, av den enkla anledningen att föräldrarna gick ur tiden.
- 433 Denna omständighet är emellertid inte hela förklaringen: även oräknat de tio enheterna var de brorägda fastigheterna klart fler än de allägda 1930.
- 434 På allägda syskonjordbruk fanns i genomsnitt 2,6 syskon och i absoluta tal 80 bröder och 83 systrar. På brorägda fanns i genomsnitt 2,3 syskon.
- 435 Av totalt sex hushåll bestod ett av två (ägande) bröder och två (icke-ägande) systrar, fyra av två bröder och en syster och ett av tre bröder (varav två var ägare).

- 436 Detta beror sannolikt på att föräldraägda fastigheter inte var lika långt komna i sin familjecykel, och att där därför kunde finnas flera yngre syskon som längre fram skulle lämna gården. Jämförs medelåldern på de föräldraägda enheterna med de medelåldrar för alla syskonenheter som återgavs i tabell 5.13 framgår skillnaden tydligt. Medelåldern för syskon på föräldraägda enheter översteg aldrig 40 år och uppgick till knappt 39 år 1945, när den totala medelåldern för alla syskonjordbruk var 50 år.
- 437 Hembiträdeutredningens betänkanden (SOU 1937:16 och SOU 1939:15), vilka bland annat ledde fram till 1938 års hembiträdeslagstiftning, ger en god inblick både ifråga om statistik och synsätt. Se även Carlsson 2013.
- 438 Carlsson 2013, s. 14; Wikander 1999, s. 114–118.
- 439 Carlsson 2013, s. 31.
- 440 Holmlund 2007, s. 212–213.
- 441 Dackling 2013, s. 196–198.
- 442 Morell 2011, s. 63; Flygare & Isacson 2003, s. 227–232. Om att ”översätta” jordbrukens areal till bärkraftighet, se Morell 1998.
- 443 *Jordbruksräkningen* 1944, s. 23. Variationerna inom riket var stora. De mindre jordbruken dominerade särskilt i norr, där kolonisationen i viss utsträckning ännu fortgick, samtidigt som en strukturuomvandling i riktning mot större jordbruksenheter redan inletts i söder. Angående småbruket i norra Sverige, se Bäcklund 1988, s. 19.
- 444 Paping 2010, s. 20. Enligt en annan studie av Nederländerna före 1860 var det ovanligt att flera syskon övertog gemensamt, men i de fall det förekom var det tydligt vanligare på de stora gårdarna. Klassmönstret tycks således ha bestått över tid. Paping & Karel 2011, s. 57.
- 445 Att syskongårdarna i allt större utsträckning var småbruk ger också en viktig bakgrund till den snabbt stegrade medelåldern. Peter Östman visar med utgångspunkt i förhållanden runt 1970 att jordbrukare på mindre gårdar var betydligt äldre än sina kollegor på större brukningsenheter. En förklaring var att de vanligen saknade en utsedd efterträdare (antingen för att de var barnlösa eller för att inget barn ville överta) och därför fortsatte i jordbruket så länge de själva orkade. Östman 1979, s. 97–98.
- 446 De större gårdarna i denna grupp gör det troligt att det rörde sig om en ny företeelse: bröder som gemensamt drev ett jordbruk och bodde på samma fastighet, men hade egna hushåll och familjer. Se vidare resonemanget under not 408.
- 447 Morell 2001, s. 290–291.
- 448 Först från enheter om 20 hektar åker och uppåt använde merparten elektrisk kraft. Förhållandena varierade kraftigt mellan olika områden. Av jordbruken om upp till 5 hektar i slättbygderna använde enbart 16 procent elmotorer, i norra Sverige över 44 procent. Zetterberg 1954, s. 63, 245–247.
- 449 Morell 2001, s. 287. År 1938 fanns mjölkmaskiner på de flesta enheter över 20 hektar. Zetterberg 1954, s. 248–259.
- 450 Morell 2001, s. 291–294.
- 451 Zetterberg 1954, s. 259.
- 452 Storleksklasserna i tabell 4.17 och 4.18 följer samma storleksintervall som jordbruksräkningens egen redovisning.
- 453 Denna skarpa gräns återfinns inte i 1938 års jordbruksutredning, där inte ens vart tredje slättbygdjordbruk med 20–30 hektar åker hade traktor. Andelen jordbruk med traktor förändrades med andra ord relativt kraftigt bara på några få år. Zetterberg 1954, s. 72.
- 454 Vid identifieringen av syskonjordbruken i jordbruksräkningens material återfann jag 90

- av de 93 enheter som förekom i 1945 års folkräkning. Bortfallet kan bero på förändringar mellan åren och är så litet att det sannolikt inte påverkar resultatet i någon större utsträckning. I ett par fall anges i blanketterna andra arealuppgifter jämfört med folkräkningen 1945 och blanketternas uppgift har då använts vid indelningen i storleksklasser. Varför en del uppgifter varierade är svårt att säga, men det kan bero på förändringar mellan de två undersökningsåren, exempelvis vad gäller arrenderad areal. Eftersom det stora flertalet arealuppgifter överensstämmer tyder inget på att folkräkningsmaterialets uppgifter generellt är felaktiga. Det allmänna mönstret förblir också detsamma med 1944 års uppgifter.
- 455 Andelen är dock inte påfallande låg i förhållande till landet som helhet. Inom segmentet 20–30 hektar hade runt 30 procent av Sveriges alla jordbruk traktor. *Jordbruksräkningen* 1944, s. 86–87.
- 456 Morell 2011, s. 62. Beräkningen bygger på ett underlag om 15 000 fastigheter i 1938 års jordbruksräkning, där ägarna fick uppge hur länge gården gått i släkten. Morell utgår från att alla gårdar som gått i släkten 50 år eller mer måste ha ärvts åtminstone en gång och menar vidare att det är rimligt att runt tre fjärdedelar av de enheter som varit i släktens ägo i mellan 25 och 50 år hade ärvts och även en betydande del av dem som varit det i upp till 25 år.
- 457 Dackling 2013, s. 117.
- 458 Berkner 1976, s. 85–87.
- 459 För ett liknande resonemang, se Morell 2001, s. 41–42.
- 460 Hammel & Laslett 1974, s. 94–97.
- 461 Vid 1870 års tvärsnitt förekom sju syskonhushåll varav tre innefattade ett gift syskon. Att ett ogift och ett gift syskon delade hushåll var med andra ord mycket ovanligt.
- 462 Paping 2010, s. 20. Med utgångspunkt i Västergötland har jag i en tidigare studie kunnat visa hur släktkontinuiteten på de större egendomarna blev mer markerad under 1800-talets slut och 1900-talets början. Dackling 2013, s. 116–119.
- 463 Morell 2001, s. 162–163.
- 464 Hirdman 1995, s. 62–66.
- 465 Sogner 2004, s. 175.

5. Berättelser om syskonjordbruk

- 466 Flygare 1999, s. 67, ger några exempel men jag har för egen del haft svårt att finna ytterligare. Jag har också översiktligt granskat Nordiska museets frågelistor rörande familje- och släktförhållanden (Nm-serien, nr 181 och 207) på jakt efter beskrivningar av syskons relationer, men resultatet blev mycket magert.
- 467 Larsson 1992.
- 468 Ohlin 1993.
- 469 ”Hjälp forskaren att skriva unik bok om syskonjordbruk”, *Land* 2015:2. Efterlysningar i lokalradio gjordes sommaren och hösten 2015 i SR Blekinge, SR Kronoberg och SR Gotland.
- 470 Två av dem var syskon (intervju U), vilket gör att uppgifterna enbart gäller fem syskonhushåll.
- 471 I en handfull fall har två personer (ett gifta par eller två syskon) intervjuats samtidigt och i två fall har de intervjuade varit flera släktingar.
- 472 Jfr Flygare 1999, s. 43.

- 473 Flera informanter har exempelvis vid intervjutillfällena nämnt att de inte samrått med andra släktingar om de så att säga ”fått tillåtelse” att lämna ut släktberättelser och därför särskilt önskat att uppgifterna skulle anonymiseras.
- 474 Se exempelvis bidragen i Hansson och Thor 2006, Thor Tureby 2015, Kaldal 2016.
- 475 Det var i första hand närhetskriteriet som gjorde att merparten av de 70 potentiella informanter som inledningsvis hörde av sig föll bort.
- 476 Jfr Kaldal 2016, s. 126.
- 477 Abrams 2010, s. 82.
- 478 Thor 2006, s. 29–30.
- 479 Thompson 1980, s. 104–115.
- 480 Kaldal 2016, s. 77.
- 481 Att relationerna till syskonhushållen varit en integrerad del av informanternas liv gör deras minnesbilder mer trovärdiga. På sätt och vis finns här likheter med muntliga källor rörande andra aktiviteter som människor utfört upprepade gånger – exempelvis arbetsuppgifter – och som därför brukar anses vara mer trovärdiga. Kaldal 2016, s. 107–109.
- 482 Thor 2006, s. 21–22.
- 483 Jfr Kaldal 2016, s. 145.
- 484 Kaldal 2016, s. 83.
- 485 Informanternas relation till syskongruppen för de 31 analyserade fallen: själv del i syskonjordbruket (6), syskonbarn (19), barn/styvbarn (4), kusinbarn (1), styvsyskonbarnbarn (1). I de två fall där intervjuerna gällde två olika syskonjordbruk var i det ena fallet relationerna syskonbarn samt syskonbarnbarn, i det andra fallet var informanterna ett gift par som båda var för sig var syskonbarn.
- 486 En kortfattad översikt över de 31 jordbruken finns i bilagan.
- 487 I en av dessa familjer flyttade ett syskon ut men återkom som änka till gården. Intervju I.
- 488 De få fall med syskon födda på 1870- eller 1880-talet kännetecknas av äldre informanter och långa generationer. I det enda fall där äldsta syskonet var fött på 1870-talet var informanten själv barn till ett yngre syskon, fött runt 1890.
- 489 Vid 1932 års lanbruksräkning uppgick antalet nötkreatur per brukningsenhet till 7,3, en siffra som bara ändrades marginellt fram till 1950-talet. Ännu i början av 1970-talet, när mjölkkor började redovisas skilt från kor för uppfödning av kalvar, var medelbesättningen 9 stycken. *Jordbruket i siffror* 2011, s. 50–51.
- 490 Intervju P.
- 491 Exempelvis i intervju A och F.
- 492 Intervju H.
- 493 Perlinge 1995, s. 75–82, 111–114.
- 494 Intervju Ö (lokalvård), intervju C och B (vårdarbete).
- 495 Intervju Å.
- 496 Intervju I.
- 497 Intervju V.
- 498 Att arealen inte utvidgades kan ha berott på att möjligheter att förvärva tillskottsjord eller arrenden saknades.
- 499 Intervju I.
- 500 Det bör dock påpekas att de syskonjordbruk som ingår i denna delstudie inte är något representativt urval av enheter i olika storleksklasser.

NOTER

- 501 Intervju C.
- 502 Potter & Lobley 1996, s. 288–289.
- 503 Perlinge 1995, s. 72–75.
- 504 Intervju L.
- 505 För ett exempel på att ett syskonbarn tidigt tilldelats en ställning som efterträdare till ett par ogifta jordbrukare, se Dackling 2013, s. 164–166.
- 506 Intervju K, B och X. Det var dock enbart i ett fall som gården verkligen övertogs av ett fosterbarn.
- 507 Intervju D.
- 508 Se exempelvis Morell 2001, s. 310–319; Flygare & Isacson 2003, s. 108–155; Perlinge 1995, s. 45–90; Flygare 2001, s. 13–27.
- 509 Exempel på det senare i intervju Y, där en bror lade mycket tid på fruktodling.
- 510 Morell 2001, s. 311–312. Se även Östman 2000.
- 511 Intervju D.
- 512 Intervju R. Liknande arbetsdelning fanns även i intervju V.
- 513 Intervju G.
- 514 Intervju C.
- 515 På gårdar med en bror och en syster sammanföll uppdelningen efter kön med individerna. På gårdar med flera syskon var fördelningen av arbetsuppgifter inte enbart en fråga om kön. På denna punkt är emellertid exemplen i intervjuerna så olika att det är svårt att ge entydiga svar på hur olika uppgifter fördelades mellan två systrar, tre bröder och liknande.
- 516 Intervju L.
- 517 Intervju N.
- 518 Intervju I.
- 519 Bland de ingående jordbruken fanns ingen där en syster var ledande och bara tre där en bror och syster gemensamt var ledande. Intervju E, R och D.
- 520 Flygare 1999, s. 216–227. Uppdelningen är här grovt återgiven och den har genererat en hel del forskning om vilket förhållande de två sfärerna har till varandra och hur maktfördelningen bör förstås.
- 521 Intervju M.
- 522 Intervju L.
- 523 Intervju T och J.
- 524 Intervju Å, Y och N.
- 525 Intervju Z.
- 526 Intervju S.
- 527 Intervju I.
- 528 Intervju F.
- 529 Gray 2014, s. 415–417.
- 530 Intervju D.
- 531 Exempelvis intervju C, där ett enda syskon gifte sig och då först när hon var 43 år.
- 532 Under intervjuerna har detta ämne väckt etiska frågor. Att ingående diskutera äldre släktingars individuella förhållanden är en sak, att fråga 90-åringar varför de aldrig gifte sig är en annan. Frågan kan i värsta fall uppfattas som ett ifrågasättande av personens livsval.
- 533 Intervju J.
- 534 Intervju R.

- 535 Intervju G.
- 536 Vistrand 2014, s. 102.
- 537 Intervju Å.
- 538 Intervju E och F. I det enda fallet var parterna endast trolovade, eftersom systemen av modern förbjudits att gifta sig. Denna inställning motiverades dock inte av den potentiella mågen, utan av att modern själv varit gift och skilt sig för att rädda gården, som varit hennes föräldrars, undan konkurs på grund av makens dåliga affärer.
- 539 Intervju O.
- 540 Flygare 1999, s. 410.
- 541 Intervju M.
- 542 Intervju Y.
- 543 Det enda avvikande fallet var en familj där föräldrarna sålde sin gård och tillsammans med sina yngre barn flyttade till en annan. Denna skrevs formellt på en av sönerna, men båda föräldrarna, en dotter och en ytterligare son bodde kvar. Flytt och generationsskifte flöt därmed ihop. Intervju Å.
- 544 Intervju L.
- 545 Intervju Ä.
- 546 Intervju U.
- 547 Två bröder tillsammans: intervju I, O, M, Z; bror och syster tillsammans: intervju E och U.
- 548 Intervju B.
- 549 Intervju L.
- 550 Intervju C.
- 551 Intervju D, kompletterad med uppgifter ur fastighetsboken för fastigheten. Syskonen fick inte direkt vänskapspris: vid de sista transaktionerna i mitten av 1970-talet var priset ungefär 1,5 gånger taxeringsvärdet. Detta är för övrigt det enda exemplet i intervjumaterialet på att syskon bött ihop men ägt olika andelar i fastigheten. Rationaliteten i transaktionerna kan diskuteras – varför köpa in syskons andelar i ett så sent skede? Ett skäl kan ha varit en ambition att själv få avgöra gårdens framtid, men Helmer skrev inget testamente och gården ärvdes slutligen av det enda syskonbarnet, som följaktligen fått ärva syskonen även om de fortsatt samäga gården.
- 552 Liljewall 1995, s. 230–231.
- 553 Norell 2011, s. 36. För en mångsidig bild av prisutvecklingen på jord under 1900-talet, se även Bohlin & Prado 2011, s. 117–130.
- 554 Se exempelvis SOU 1937:14.
- 555 Intervju F.
- 556 Exempel på god ekonomi i intervju Y och I.
- 557 Flygare & Isacson 2003, s. 30–31.
- 558 Åtminstone två av gårdarna hade drivits av samboende syskon även i den äldre generationen. Intervju S, Y.
- 559 Om uppkomsten av undantagsstugor, se Gaunt 1983b, s. 294. Om generationers sammanboende på olika plan i mangårdsbyggnaderna, se Bäck 1999, s. 11–12, och Flygare 1999, s. 80.
- 560 Flygare 1999, s. 80–83.
- 561 Intervju S. Det rörde sig om en sjuklig och dement faster till två bröder. Efter att föräldrarna gått bort flyttades fastern i mitten av 1950-talet till ett hem för omvårdnad, där hon något år senare avled.

- 562 Intervju N och Ö.
 563 Intervju T.
 564 Exempelvis intervju S och Z.
 565 Intervju S.
 566 Davidoff 2012, s. 82.
 567 Davidoff 2012, s. 83.
 568 Flygare 1999, s. 86–89.
 569 Palmqvist 1999, s. 33; Flygare & Isacson 2003, s. 113–115.
 570 Intervju G och Ä. I det ena fallet fanns inga andra i hushållet och boningshuset innehöll förutom kök, hall och sal ett mindre finrum och syskonens sovrum. På den andra gården fanns ytterligare två bröder som delade ett annat sovrum.
 571 I en intervju nämndes att pojknarnas sovrum också var ett rum där bröderna spelade kort, ibland tillsammans med andra män (men inte kvinnor). Intervju F.
 572 Intervju H. Den bror som bodde ensam hade haft tbc som yngre och var därför mindre och klenare. De två övriga bröderna delade rum.
 573 Intervju V (mor delar med dotter), Ä (far delar med son).
 574 Intervju C.
 575 Intervju F (en syster i salen), A (två systrar i vardagsrummet), S (en syster i ett rum intill köket).
 576 Intervju H.
 577 Intervju B.
 578 I det enda fall där en bror bott kvar utan att äga andel i gården hade ägandet uppstått i samband med en flytt. Intervju Å.
 579 Intervju Ä.
 580 Exempel på detta i intervju I och K.
 581 Intervju A.
 582 Exempelvis i intervju O, X och R.
 583 Intervju Ä.
 584 Att syskonen upprättat inbördes testamente omnämndes i intervju A, R och Y.
 585 Intervju Å.
 586 Intervju N.
 587 Intervju M.
 588 Intervju E och Y.
 589 Exempel på sådana schismer i intervju S och D.
 590 En informant beskrev att en bror som flyttat och skaffat familj behandlades mycket väl av de kvarboende syskonen, ”nästan som en annan människa”, vilket troligen bottnade i att han skapat ett annat liv än de kvarvarande. Intervju L.
 591 Intervju G. Liknande även i intervju I och B.

6. Hemmansägare på övertid

- 592 *Historisk statistik för Sverige*, del 1, tabell 4, 23; *Statistisk årsbok för Sverige 2000*, diagram 38 och tabell 244.
 593 Flygare & Isacson 2003, s. 30–31.
 594 Jfr Daun 2016, s. 199–205.
 595 Sundell 2007, s. 45–63.
 596 Pollak 1985, s. 585–588.

- 597 Kennedy 1991, s. 495. Kursivering i original.
- 598 Pollak 1985, s. 591.
- 599 Pollak 1985, s. 585–586, 590–592.
- 600 Det bör dock påpekas att lojaliteten mot den äldre generationen inte nödvändigtvis innebar att omsorgen blev ett gemensamt ansvar. Ofta föll huvudansvaret på kvinnor.
- 601 Fontaine & Schlumbohm 2000, s. 5–6.
- 602 Perlinge 1995, s. 63, 75–76; Morell 2001, s. 76.
- 603 Morell 2001, s. 11; Perlinge 1995, s. 24–27.
- 604 Morell 2001, s. 31–33, 70, 76–77.
- 605 Flygare 1999, s. 346, 363–364.
- 606 Rosén 2004, s. 17–34.
- 607 Rosén 2004, s. 141–143.
- 608 Paping 2012, s. 333.
- 609 År 1900 fanns i Sverige knappt 1,9 miljoner personer inom åldersintervallet 15–39 år, 30 år senare över 2,5 miljoner. *Historisk statistik för Sverige*, del 1, tabell 16.
- 610 Se kapitel 2, avsnittet ”Familj, jordbruk och familjejordbruk”.
- 611 Gadd 2000, s. 79–80, 360; Morell 2001, s. 45–46.
- 612 *Svenska Akademiens ordbok* tidfäster introduktionen av ”hemmadotter” till 1860-tal, medan ”hemmason” uppträdde först något decennium senare.
- 613 Edling 1996, s. 384.
- 614 Hanssen 1976, s. 51–54.
- 615 Om namnskicketts förändring, se Brylla 2009.
- 616 Perlinge 1995, s. 47.
- 617 Sjöberg 2001, s. 174–179.
- 618 Guinnane 1991, s. 55.
- 619 Guinnane 1991, s. 48.
- 620 Guinnane 1991, s. 49.
- 621 Guinnane 1991, s. 59; Guinnane 1997, s. 230–233.
- 622 Guinnane 1997, s. 193–195, 225–233.
- 623 Guinnane 1991, s. 56.
- 624 Om andelen ogifta i olika länder i början av 1900-talet, se Tomka 2013, s. 54–55 (tabell 3.3 och 3.4).
- 625 Se Guinnane 1991, s. 60, där han menar att de ogifta var dels ”those who controlled households and so could have married”, dels ”those who lacked resurces in Ireland but decided to remain anyway”.
- 626 Flygare 1999, s. 67–68, 144.
- 627 Delblanc 1981, s. 286.
- 628 Delblanc 1982, s. 90.
- 629 Sundbärg 1913, s. 25.
- 630 För en översikt som också sätter bönderna i relation till ståndspersoner, se Carlsson 2016, s. 22–31.
- 631 Elmroth 1962, 1979 och 1981.
- 632 Elmroth 2001, s. 85–86.
- 633 Elmroth 2001, s. 90.
- 634 Planck 2014, s. 141–142.
- 635 Rundquist 2001, s. 265.
- 636 Dackling 2013, s. 179–183.

Källor och litteratur

Otryckt källmaterial

Riksarkivet

För socknarna Boglösa, Dannike, Ekby, Femsjö, Furuby, Hackvad, Runtuna, Ullstorp, Undersvik och Vårdlösa:

Husförhörlängder och församlingsböcker (i respektive kyrkoarkiv)

Församlingsboksutdrag till folkräkningar 1870, 1890, 1910, 1930, 1945 (i SCB:s arkiv)

Mantalslängder 1870, 1890, 1910, 1930, 1945, 1971 och 1991

Svar på deklarationsblankett, 1944 års jordbruksräkning (i SCB:s arkiv)

Fastighetsböcker

Sveriges dödbok

Emigrationsutredningens arkiv (YK 102)

Svar på enkät om arvssedvänjor

1935 års utredning om jordbrukets skuldsättning

Svar på enkät om arvssedvänjor

Kommittén om ställföreträdare för dödsbo i vissa fall m m

Lantmäteristyrelsens, skogsstyrelsens och lantbruksstyrelsens framställning till Kungl. Maj:t år 1962 med hemställan om viss lagstiftningsåtgärd avseende dödsbo (1962 års skrivelse)

Jordkommissionens arkiv

Svar på enkät om arvssedvänjor

Statistiska centralbyråns arkiv

Lantbruksregistret 1971

Lantbruksregistret 1991

Nordiska museets arkiv

Frågelistor rörande familje- och släktförhållanden: Nm-serien, nummer 181 och 207

I författarens ägo

29 intervjuer

Tidningsartiklar

Barometern, 2008-07-11, ”Duvemålas miljonärer levde utan avlopp och elektricitet”

Barometern, 2011-07-19, ”Deras historier fångslar”

Hemmets journal, 1990:25, ”De hade miljoner gömda hemma på gården”

Land, 2015:2, ”Hjälp forskaren att skriva unik bok om syskonjordbruk”

Riksdagstryck

Riksdagen 1844–45, laguskottets betänkande nr 31

Riksdagen 1889, laguskottets betänkande nr 6

Riksdagen 1890, andra kammaren, motion nr 198 (Carl Nyström)

Riksdagen 1899, första kammaren, motion nr 22 (Carl Nyström)

Riksdagen 1904, proposition nr 86

Riksdagen 1946, proposition nr 336

Riksdagen 1947, proposition nr 75

Riksdagen 1965, laguskottets betänkande nr 12

Kommittédirektiv till kommittén om ställföreträdare för dödsbon i vissa fall mm (Dir 1977:13 samt Dir 1979:11)

Svensk författningssamling (SFS) 1845:13

Svensk författningssamling (SFS) 1890:24

Svensk författningssamling (SFS) 1904:48

Övrigt tryckt material och litteratur

Abrahams, Ray, *A place of their own. Family farming in eastern Finland*, Cambridge, 1991.

Abrams, Lynn, *Oral history theory*, London, 2010.

Anderson, Michael, *Approaches to the history of the Western family, 1500–1914*, Cambridge, 1995.

Aronsson, Peter, ”Det föreställda landet: vanställt, förhandlat, förmedlat?”, i Kylhammar, Martin & Battail, Jean-François (red.), *Det vanställda ordet: om den svåra konsten att värna sin integritet*, Stockholm, 2006.

Arrizabalaga, Marie-Pierre, *Family structures, inheritance practices and migration networks in the Basses-Pyrennees in the nineteenth-century: Sare*, University of California, Davis, 1994.

Arrizabalaga, Marie-Pierre, ”The stem family in the french basque country. Sare in the nineteenth century”, i *Journal of Family History*, 1997:1.

Asker, Björn, *Hur riket styrdes. Förvaltning, politik och arkiv 1520–1920*, Stockholm, 2007.

Augustins, Georges, ”The perpetuation of families and the molding of personal destinies”, i Kertzer, David & Barbagli, Marzio (red.), *The history of the European family, vol 2. Family life in the long nineteenth century 1789–1913*, New Haven, 2002.

Barow, Thomas, ”Inkludering och exkludering i sinnesslövärderna 1878–1954”, i Engwall, Kristina & Larsson, Stig (red.), *Utanförskapets historia. Om funktionsnedsättning och funktionshinder*, Lund, 2012.

Beijbom, Ulf, *Mobergs utvandrabygd och Amerikas Småland*, Stockholm, 2015.

Berkner, Lutz K., ”Inheritance, land tenure and peasant family structure. A German regional comparison”, i Goody, Jack, Thirsk, Joan & Thompson, E.P., *Family and inheritance. Rural society in western Europe, 1200–1800*, Cambridge, 1976.

- Birdwell-Pheasant, Donna, "Irish households in the early twentieth century. Culture, class, and historical contingency", i *Journal of family history*, 1993:1.
- Bohlin, Jan & Prado, Svante, "Marknad med förhinder. Prisutvecklingen på jordbruksfastigheter", i Antonson, H & Jansson, U (red.), *Jordbruk och skogsbruk i Sverige sedan år 1900. Studier av de areella näringarnas geografi och historia*, Stockholm, 2011.
- Bourdieu, Pierre, "Marriage strategies as strategies of social reproduction", i Forster, Robert & Ranum, Orest (red.), *Family and society. Selections from the Annales*, Baltimore, 1976.
- Brattström, Margareta, "Samägda jordbruksfastigheter – en utvärdering av 1989 års lag", i Brattström, Margareta & Möller, Mikael (red.), *Fastighetsrättsliga studier till minnet av Sten Hillert*, Uppsala, 2002.
- Brookfield, Harold Chillingworth & Parsons, Helen, *Family farms: survival and prospect. A world-wide analysis*, London, 2007.
- Brylla, Eva, *Andersson, Pettersson, Lundström och ... Beachman. Om nordiska efternamn i sin europeiska omgivning*, Uppsala, 2009.
- Bäck, Kalle, *Den besvärliga svärmödrern: myt, nidsbild eller verklighet. En historisk studie av förhållandet mellan svärdöttrar och svärmödrar*, Klockrike, 1999.
- Bäcklund, Dan, *I industrisamhällets utkant. Småbrukets omvandling i Lappmarken 1870–1970*, Umeå, 1988.
- Carlsson, Carl Mikael, *Det märkvärdiga mellantinget. Jordbrukares sociala status i omvandling 1780–1900*, Historiska institutionen, Stockholms universitet, Stockholm, 2016.
- Carlsson, Karin, *Den tillfälliga husmodern. Hemvårdarinnekåren i Sverige 1940–1960*, Lund, 2013.
- Carlsson, Sten, *Fröknar, mamseller, jungfrur och pigor. Ogifta kvinnor i det svenska ståndssamhället*, Uppsala, 1977.
- Cheal, David, *Family and the state of theory*, London, 1991.
- Cuno, Kenneth M., "Joint family households and rural notables in 19th-century Egypt", i *International journal of Middle East studies*, 1995:4.
- Dackling, Martin, *Släktgårdens uppkomst. Jord och marknad i Skaraborg 1845–1945*, Göteborg, 2013.
- Dackling, Martin, "Egen jord eller annans? Jordägare och arrendatorer i Ekby 1845–1945", i Wästfelt, Anders, *Att bruka men inte äga. Arrende och annan nyttjanderätt till mark i svenskt jordbruk från medeltid till idag*, Stockholm, 2014.
- Dahlgren, Stellan, "Skattesystemets omvandling i den organiserade kapitalismens samhälle", i Dahlgren, Stellan & Stadin, Kekke, *Från feodalism till kapitalism. Skatternas roll i det svenska samhällets omvandling 1720–1910*, Uppsala, 1990.
- Daun, Johannes, *Vägen till den moderna familjen. Fruktsamhet i den växande industristaden Borås cirka 1830–1930*, Göteborg, 2016.
- Davidoff, Leonore, *Thicker than water. Siblings and their relations, 1780–1920*, Oxford, 2012.
- Davidoff, Leonore et al., *The family story. Blood, contract and intimacy, 1830–1960*, London, 1999.
- Davidoff, Leonore & Hall, Catherine, *Family fortunes. Men and women of the English middle class 1780–1850*, London, 1987.
- Delblanc, Sven, *Samuels bok*, Stockholm, 1981.
- Delblanc, Sven, *Samuels döttrar*, Stockholm, 1982.
- Djurfeldt, Göran, *Gods och gårdar. Jordbruket i sociologiskt perspektiv*, Lund, 1994.
- Dovring, Folke, *Land and labor in Europe in the twentieth century. A comparative survey of recent agrarian history: with a chapter on Land reform as a propaganda theme by Karin Dovring*, Haag, 1965.

- Dribe, Martin, *Liv och rörelse. Familj och flyttningar i 1800-talets svenska bondesamhälle*, Hedemora, 2003.
- Duby, Georges, *Makten och kärleken. Om äktenskapet i feodaltidens Frankrike*, Stockholm, 1985.
- Duråes, Margarida et al., *The transmission of well-being. Gendered marriage strategies and inheritance systems in Europe (17th–20th centuries)*, Bern, 2009.
- Edling, Nils, ”Staten och jorden. En översikt av egnahems- och småbrukspolitiken 1890–1940”, i Myrdal, Janken (red.), *Statens jordbrukspolitik under 200 år*, Stockholm, 1991.
- Edling, Nils, ”Staten, Norrlandsfrågan och den organiserade kapitalismen”, i *Historisk tidskrift* 1994:2.
- Edling, Nils, *Det fosterländska hemmet. Egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900*, Stockholm, 1996.
- Edling, Nils, ”Småjordbrukets tid – en inledning”, i Edling, Nils (red.), *Småjordbrukets tid. Småbruk och egnahem under de senaste hundra åren*, Uppsala, 1998.
- Edman, Stefan & Axelsson, Torsten, *Erik och Sigvard – men sen då? Folk och få på tröskeln till 2000-talet*, Örebro, 1996.
- Edman, Stefan & Axelsson, Torsten, *Erik & Sigvard. Om ett liv nära jorden och djuren*, Örebro, 2008.
- Egerbladh, Inez, ”From complex to simple family households. Peasant households in northern coastal Sweden 1700–1900”, i *Journal of family history*, 1989:3.
- Elmér, Åke, *Folkpensioneringen i Sverige. Med särskild hänsyn till ålderspensioneringen*, Lund, 1960.
- Elmroth, Ingvar, *Nyrekryteringen till de högre ämbetena 1720–1809. En socialhistorisk studie*, Lund, 1962.
- Elmroth, Ingvar, ”Generationsväxlingens problematik i den svenska nyadeln under 1600- och 1700-talen”, i *Scandia*, 1979:2.
- Elmroth, Ingvar, *För kung och fosterland: studier i den svenska adelns demografi och offentliga funktioner 1600–1900*, Lund, 1981.
- Elmroth, Ingvar, *Från överklass till medelklass. Studier i den sociala dynamiken inom Sveriges adel 1600–1900*, Lund, 2001.
- Emigrationsutredningen, *Betänkande i utvandringsfrågan och därmed sammanhängande spörsmål jämlikt kungl. brefvet den 30 januari 1907 afgifvet af Gustav Sundbärg den 27 sept. 1913*, Stockholm, 1913.
- [Emmaboda kommun], *Duvernåla* (broschyr utan tryckort), 2016.
- Engelen, Theo, ”Labour strategies of families. A critical assessment of an appealing concept”, i *International review of social history*, 2002:3.
- Fauve-Chamoux, Antoinette & Ochiai, Emiko, ”Introduction”, i Fauve-Chamoux, Antoinette & Ochiai, Emiko (red.), *The stem family in Eurasian perspective. Revisiting house societies, 17th–20th centuries*, Bern, 2009.
- Fertig, Christine, ”Stem families in rural northwestern Germany? Family systems, intergenerational relations and family contracts”, i *The history of the family*, 2018:2.
- Flygare, Iréne, *Generation och kontinuitet. Familj jordbruket i två svenska slättbygder under 1900-talet*, Uppsala, 1999.
- Flygare, Iréne, ”Länkar, agenter och alternativ. Kvinnogenerationer i 1900-talets jordbruk”, i Liljewall, Britt, Niskanen, Kirsti & Sjöberg, Maria (red.), *Kvinnor och jord. Arbete och ägande från medeltid till nutid*, Stockholm, 2001.
- Flygare, Iréne, ”Parliamentary discourses. Gender and agriculture in the Swedish debate in the 1940s and 1960s”, i Asztalos Morell, Ildikó & Bock, Bettina (red.), *Gender regimes, citizen participation and rural restructuring*, Amsterdam, 2008.

- Flygare, Iréne & Isacson, Maths, *Det svenska jordbrukets historia. Band 5. Jordbruket i välfärdssamhället: 1945–2000*, Stockholm, 2003.
- Fontaine, Laurence & Schlumbohm, Jürgen, "Household strategies for survival: an introduction", i *International review of social history*, 2000: suppl. 8.
- Gadd, Carl-Johan, *Det svenska jordbrukets historia. Band 3. Den agrara revolutionen: 1700–1870*, Stockholm, 2000.
- Gasson, Ruth & Errington, Andrew, *The farm family business*, Wallingford, 1993.
- Gaunt, David, "The property and kin relationships of retired farmers in northern and central Europe", i Gaunt David & Wall, Richard (red.) *Family forms in historic Europe*, Cambridge, 1983 (Gaunt 1983a).
- Gaunt, David, *Familjeliv i Norden*, Stockholm, 1983 (Gaunt 1983b).
- Gellerman, Olle, *Staten och jordbruket 1867–1918*, Stockholm, 1958.
- Gerdehag, Peter, *Landet som inte längre är*, Karlstad, 2016.
- Germundsson, Tomas, "Egnahem som småbruk. Den statliga egnahemsverksamhetens omfattning och utfall, med exempel från Sydsverige", i *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 1998, vol. 35.
- Goody, Jack, *The European family. A historic-anthropological essay*, Oxford, 2000.
- Goody, Jack, Thirsk, Joan & Thompson, E.P., *Family and inheritance. Rural society in western Europe, 1200–1800*, Cambridge, 1976.
- Gordon, Eleanor & Nair, Gwyneth, "The myth of the Victorian patriarchal family", i *The history of the family*, 2002:1.
- Gottlieb, Beatrice, *The family in the Western world from the Black Death to the industrial age*, New York, 1993.
- Goubert, Pierre, "Family and province. A contribution to the knowledge of family structure in early modern France", i *Journal of family history*, 1977:2.
- Gray, Jane, "The circulation of children in rural Ireland during the first half of the twentieth century", i *Continuity and change*, 2014:3.
- Green, David R. & Owens, Alastair, *Family welfare. Gender, property, and inheritance since the seventeenth century*, Westport, 2004.
- Guinnane, Timothy W., "Re-Thinking the Western European marriage pattern. The decision to marry in Ireland at the turn of the twentieth century", i *Journal of family history*, 1991:1.
- Guinnane, Timothy W., "Intergenerational transfers, emigration, and the rural Irish household system", i *Explorations in economic history*, 1992:4.
- Guinnane, Timothy W., *The vanishing Irish. Households, migration, and the rural economy in Ireland, 1850–1914*, Princeton, 1997.
- Gulbrandsen, Odd, *Strukturömvandlingen i jordbruket*, Stockholm, 1957.
- Haan, Henk de, *In the shadow of the tree. Kinship, property, and inheritance among farm families*, Wageningen, 1994.
- Hagård, Birger, *Nils Wohlin, konservativ centerpolitiker*, Vadstena, 1976.
- Hajnal, John, "European marriage patterns in perspective", i Glass, David Victor & Eversley, David Edward Charles (red.), *Population in history. Essays in historical demography*, London, 1965.
- Hajnal, John, "Two kinds of Preindustrial Household Formation System", i *Population and development review*, 1982:3.
- Hallberg, Erik, *Havrefolket. Studier i befolknings- och marknadsutveckling på Dalboslätten 1770–1930*, Göteborg, 2013.
- Hallberg, Lars-Olof, *Den siste bonden på Tämmeboda*, Örebro, 2004.
- Hammel, Eugene A. & Laslett, Peter, "Comparing household structure over time and between cultures", i *Comparative studies in society and history*, 1974:1.

- Hannan, Damian F., *Displacement and development. Class, kinship and social change in Irish rural communities*, Dublin, 1979.
- Hanssen, Börje, "Hushållens sammansättning i österlenska byar under 300 år. En studie i historisk strukturalism", i Hanssen, Börje, *Åter till Österlen: en tidig mikrohistoria. Agrar- och socialhistoriska texter i urval med en inledande biografi av Anders Perlinge*, Stockholm, 2010.
- Hansson, Lars & Thor, Malin (red.), *Muntlig historia*, Lund, 2006.
- Hareven, Tamara K., *Families, history, and social change. Life-course and cross-cultural perspectives*, Boulder, Colo., 2000.
- Hemphill, C. Dallett, *Siblings. Brothers and sisters in American history*, New York, 2011.
- Hirdman, Yvonne, "Det ska böjas i tid" – kvinnor och underordningar", i Hirdman, Yvonne, Bohman, Kristina & Rørslett, Maj Birgit, *Påminnelser. Om kvinnors liv i Sverige*, Stockholm, 1995.
- Historisk statistik för Sverige. Del 1, Befolkning 1720–1967*, Örebro, 1969.
- Hofsten, Erland, *Svensk befolkningshistoria. Några grunddrag i utvecklingen från 1750*, Stockholm, 1986.
- Holmlund, Sofia, *Jorden vi ärvde. Arvsöverlåtelse och familjestrategier på den uppländska landsbygden 1810–1930*, Stockholm, 2007.
- Holmström, Barry, *Äganderätt och brukningsansvar. Idéer och intressen i svensk jordpolitik*, Stockholm, 1983.
- Hägerstrand, Torsten, "Survival and arena. On the life-history of individual in relation to their geographical environment", i *The Monadnock*, 1975, vol. 49.
- Högman, Ann-Kristin, "Survival strategies late in life. Living conditions of unmarried elderly women in Gothenburg in the 1920s", i *Continuity and change*, 2015:2.
- Högnäs, Hugo, *Sytning och arvslösen i den folkliga sedvänjan uti Pedersöre- och Nykarlebygden 1810–1914*, Åbo, 1938.
- Jordbruket i siffror: åren 1866–2007*, Jordbruksverket, Jönköping, 2011.
- Jordbrukets utredningsinstitut (JU) 1958:5, *Strukturförändringarna i jordbruket 1951–56. Del 1, Areal, ägare och brukare*, Stockholm, 1958.
- Jordbrukets utredningsinstitut (JU) 1964:5, *1961 års struktur- och befolkningsutredning. Del 1, Brukningshetererna*, Stockholm, 1965.
- Jordbrukets utredningsinstitut (JU) 1964:6, *1961 års struktur- och befolkningsutredning. Del 2, Familjerna m.m., de upphörda jordbruken, sterbhus*, Stockholm, 1965.
- Jordbruksräkningen år 1944*, Stockholm, 1944.
- Jordbruksräkningen 1951*, Stockholm, 1956.
- Jordbruksstatistisk årsbok 1965*, Stockholm, 1965.
- Jordbruksstatistisk årsbok 1970 med översikter för åren 1945–1969*, Stockholm, 1970.
- Jordbruksstatistisk årsbok 1991*, Stockholm, 1991.
- Jupiter, Kristofer, "Vad säger statistiken om jordbruksarrenden i Sverige? Arrendestatistik i Sverige 1927–2010", i Wästfelt, Anders, *Att bruka men inte äga. Arrende och annan nyttjanderätt till mark i svenskt jordbruk från medeltid till idag*, Stockholm, 2014.
- Kaldal, Ingar, *Minner som prosesser: i sosial- og kulturhistorie*, Oslo, 2016.
- Kennedy, Liam, "Farm succession in modern Ireland. Elements of a theory of inheritance", i *Economic history review*, 1991:3.
- Kock, Karin, *Statistiska centralbyrån 100 år. Minneskrift med anledning av Tabellkommissionens omvandling år 1858 till ett allmänt statistiskt ämbetsverk*, Stockholm, 1959.
- Kok, Jan, "The challenge of strategy: A comment", i *International review of social history*, 2002:3.
- Kok, Jan, "Principles and prospects of the life course paradigm", i *Annales de demographie historique*, 2007:1.

- Korn, Dan, *Där vägen börjar. Hos hemmasöner, hemmadöttrar och andra vid vägs ände*, Sävedalen, 2007.
- Kuper, Adam, *The reinvention of primitive society. Transformations of a myth*, Oxon, 2005.
- Kälvemark, Ann-Sofie, *Reaktionen mot utvandringen. Emigrationsfrågan i svensk debatt och politik 1901–1904*, Stockholm, 1972.
- Lange, Ulrich, "Är det modernare idag än igår? Om åldern på lantbrukets byggnader", i *Rig*, 2008:3.
- Lange, Ulrich, *Ladugården. Om lantbrukets bebyggelse och arkitektur 1600–2000*, Stockholm, 2011.
- Lantbruksräkningen 1971*, Stockholm, 1972.
- Lantbruksräkningen 1981*, Stockholm, 1983.
- Larsson, Bo, *Svenska bondedagböcker. Ett nationalregister*, Stockholm, 1992.
- Larsson, Bo, *Lillolastugan. Ett år på en värmländsk bondgård: 1992–1993*, Stockholm, 1995.
- Laslett, Peter, *The world we have lost. England before the industrial age*, New York, 1973.
- Laslett, Peter, *The world we have lost: further explored*, London, 1983.
- Laslett, Peter & Wall, Richard (red.), *Household and family in past time. Comparative studies in the size and structure of the domestic group over the last three centuries in England, France, Serbia, Japan and colonial North America, with further materials from Western Europe*, Cambridge, 1972.
- Le Play, Frédéric, *Frédéric Le Play on family, work, and social change/edited, translated, and with an introduction by Catherine Bodard Silver*, Chicago, 1982.
- Lee, James & Gjerde, Jon, "Comparative household morphology of stem, joint, and nuclear household systems: Norway, China, and the United States", i *Continuity and change*, 1986:1.
- Lennartsson, Malin, "Barnhustrur eller mogna brudar? Nya perspektiv på giftermålsmönster i svensk stormaktstid", i *Scandia*, 2012:1.
- Liljestrand, Jens, *Mobergland. Personligt och politiskt i Vilhelm Mobergs utvandrarserie*, Stockholm, 2009.
- Liljewall, Britt, *Bondevardag och samhällsförändring. Studier i och kring västsvenska bondedagböcker från 1800-talet*, Göteborg, 1995.
- Liljewall, Britt, "Mig själv och mitt gods förvalta". *1800-talskvinnor i kamp om myndighet*, Stockholm, 2013.
- Lindkvist, Anna, *Jorden åt folket. Nationalföreningen mot emigrationen 1907–1925*, Umeå, 2007.
- Lundh, Christer, "The geography of marriage. Regional variations in age at first marriage in Sweden, 1870–1900", i *Scandinavian journal of history*, 2013:3.
- Lundh, Christer, *Giftermålsmönster i Sverige före det industriella genombrottet*, Lund, 1993.
- Malmström, Åke, *Successionsrättsliga studier*, Uppsala, 1938.
- Matović, Margareta R., *Stockholmsäktenskap. Familjebildning och partnerval i Stockholm 1850–1890*, Stockholm, 1984.
- Medin, Knut, "Statistiska centralbyrån tar över. Allmän jordbruksstatistik 1865–1920", i Gadd, Carl-Johan & Jorner, Ulf (red.), *Svensk jordbruksstatistik 200 år*, Örebro, 1999.
- Melby, Kari et al., *Inte ett ord om kärlek. Äktenskap och politik i Norden ca 1850–1930*, Göteborg, 2006.
- Moberg, Vilhelm, *Utvandrarna: roman*, Stockholm, 1949.
- Mokvist, Åke, *De ovanliga. Människor som går mot strömmen*, Stockholm, 2006.
- Morell, Mats, "Småbruken och deras jordbruksproduktion under 1910-talet och mellankrigstiden", i *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 1998, vol. 35.
- Morell, Mats, *Det svenska jordbrukets historia. Band 4. Jordbruket i industrisamhället: 1870–1945*, Stockholm, 2001.
- Morell, Mats, "Böndernas jord: äga eller arrendera, ärva eller köpa", i Antonson, Hans & Jansson,

- Ulf (red.), *Jordbruk och skogsbruk i Sverige sedan år 1900: studier av de areella näringarnas geografi och historia*, Stockholm, 2011.
- Moring, Beatrice, "Land, labor, and love. Household arrangements in nineteenth century eastern Finland—cultural heritage or socio-economic structure?", i *The history of the family*, 1999:2 (Moring 1999a).
- Moring, Beatrice, "Economic and ecological determinants of household organisation in the Eastern Baltic region", i *Scandinavian economic history review*, 1999:3 (Moring 1999b).
- Moring, Beatrice, "Nordic family patterns and the north-west European household system", i *Continuity and change*, 2003:1.
- Moring, Beatrice, "Nordic retirement contracts and the economic situation of widows", i *Continuity and change*, 2006:3.
- Moring, Beatrice, "Land, inheritance and the Finnish stem family", i Fauve-Chamoux, Antoinette & Ochiai, Eniko (red.), *The Stem family in Eurasian Perspective. Revisiting house societies, 17th–20th centuries*, Bern, 2009.
- Myrdal, Janken, "Efterord", i Larsson, Bo, *Lillolastugan. Ett år på en värmländsk bondgård: 1992–1993*, Stockholm, 1995.
- Netting, Robert M., "Household dynamics in a nineteenth century Swiss village", i *Journal of family history*, 1979:4.
- Nilsson, Hans & Tedebrand, Lars-Göran, *Familjer i växande städer. Strukturer och strategier vid familjebildning i Sverige 1840–1940*, Umeå, 2005.
- Nilsson, Malin, *Taking work home. Labour dynamics of women industrial homeworkers in Sweden during the second industrial revolution*, Göteborg, 2015.
- Niskanen, Kirsti, "Varför är kön betydelsefullt? Mäns och kvinnors arbete på mellankrigstidens familj jordbruk", i Niskanen, K (red.), *Föreställningar om kön. Ett genusperspektiv på jordbrukets modernisering*, Stockholm, 1998.
- Niskanen, Kirsti, "Husbondeväldets röst. Äktenskap, egendom och kön under första delen av 1900-talet", i Liljewall, Britt, Niskanen, Kirsti & Sjöberg, Maria (red.), *Kvinnor och jord. Arbete och ägande från medeltid till nutid*, Stockholm, 2001.
- Norborg, Knut, *Jordbrukets befolkningen i Sverige. Regional struktur och förändring under 1900-talet*, Lund, 1968.
- Nordström, Ludvig, *Lort-Sverige*, Stockholm, 1938.
- Norell, Leif, "Fastighetspriser", i Antonson, Hans & Jansson, Ulf (red.), *Jordbruk och skogsbruk i Sverige sedan år 1900. Studier av de areella näringarnas geografi och historia*, Stockholm, 2011.
- North, Douglass C., *Institutionerna, tillväxten och välståndet*, Stockholm, 1993.
- North, Douglass C. & Thomas, Robert Paul, *Västerlandets uppgång. Europas ekonomiska historia 900–1700*, Stockholm, 1993.
- Numhauser-Henning, Ann, *Rätten till fäderneslandet. Om jordförvärvslagen och dess funktioner mot bakgrund av jordbrukets utveckling i det svenska samhället*, Lund, 1988.
- Nyberg, Anita, "Arbetade bondens hustru?", i Larsson, Bo (red.), *Bonden i dikt och verklighet*, Stockholm, 1993.
- Odén, Birgitta, "Relationer mellan generationerna: rättsläget 1300–1900", i Ankarloo, Bengt (red.), *Maktpolitik och husfrid. Studier i internationell och svensk historia tillägnade Göran Rystad*, Lund, 1991.
- Ohlin, Verner, *Bondeårets eviga hjul. Dagboksanteckningar*, Tingsryd, 1993.
- Palm, Lennart Andersson, "Stormaktstidens dolda systemskifte. Från tonärsäktenskap till sena giften", i *Scandia*, 2000:1.

- Palmqvist, Lena, "Bondebbyggelse", i Hall, Thomas & Dunér, Katarina (red.), *Svenska hus. Landsbygdens arkitektur från bondesamhälle till industrialism*, Stockholm, 1999.
- Paping, Richard, "The transfer of farms in a Dutch commercial rural society from the 16th till the 20th century", opublicerat konferensbidrag presenterat vid Rural History, Brighton, 2010.
- Paping, Richard, "The transfer of farms in north Groningen (the Netherlands), 1591–1991. From sale towards family succession?", i Head-König, Anne-Lise & Pozsgai, Péter (red.), *Inheritance practices, marriage strategies and household formation in European rural societies*, Turnhout, 2012.
- Paping, Richard & Karel, Erwin, "The rural succession myth. Occupational careers and household formation of peasants' and farmers' offspring around 1800", i *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 2011:4.
- Perlinge, Anders, *Bondeminnen. Människan och tekniken i jordbruket under 1900-talet*, Stockholm, 1995.
- Persson, Christer, *Jorden, bonden och hans familj. En studie av bondejordbruket i en socken i norra Småland under 1800-talet, med särskild hänsyn till jordägande, sysselsättning och familje- och hushållsbildning*, Stockholm, 1992.
- Persson, Erik, Wedin, Bengt & Lindeborg, Thomas, *Ägande och omsättning av lantbruksfastigheter*, Stockholm, 1983.
- Persson [Dackling], Martin, "Nils Wohlin och frågan om arvssedvänjor", i *Scandia*, 2008:1 (Persson 2008a).
- Persson [Dackling], Martin, "Gotländska arvssedvänjor 1785–1857", i *Gotländskt arkiv*, 2008 (Persson 2008b).
- Planck, Brita, *Kärlekens språk. Adel, kärlek och äktenskap 1750–1900*, Göteborg, 2014.
- Pollak, Robert A., "A transaction cost approach to families and households", i *Journal of economic literature*, 1985:2.
- Potter, Clive & Loble, Matt, "Unbroken threads? Succession and its effects on family farms in Britain", i *Sociologica ruralis*, 1996:3.
- Puschman, Paul & Solli, Arne, "Household and family during urbanization and industrialization. Efforts to shed new light on an old debate", i *The history of the family*, 2014:1.
- Qvist, Gunnar, *Kvinnofrågan i Sverige 1809–1846. Studier rörande kvinnans näringsfrihet inom de borgerliga yrkena*, Göteborg, 1960.
- Qvist, Gunnar, "Ett perspektiv på den sk kvinnoemancipationen i Sverige", i *Konsten att blifva en god flicka. Kvinnohistoriska uppsatser*, Stockholm, 1978.
- Rosén, Ulla, *Himlajord och handelsvara. Ägobyten av egendom i Kumla socken 1780–1880*, Lund, 1994.
- Rosén, Ulla, *Gamla plikter och nya krav. En studie om egendom, kvinnosyn och äldreomsorg i det svenska agrarsamhället 1815–1939*, Växjö, 2004.
- Ruggles, Steven, *Prolonged connections. The rise of the extended family in nineteenth-century England and America*, Madison, Wi, 1987.
- Ruggles, Steven, "The decline of intergenerational co-residence in the United States, 1850 to 2000", i *American sociological review*, 2007:6.
- Ruggles, Steven, "Reconsidering the Northwest European family system. Living arrangements of the aged in comparative historical perspective", i *Population development review*, 2009:2.
- Ruggles, Steven, "The future of historical family demography", i *Annual review of sociology*, 2012, vol. 38.
- Rundquist, Angela, *Blått blod och liljevita händer. En etnologisk studie av aristokratiska kvinnor 1850–1900*, Stockholm, 2001.

- Seccombe, Wally, *Millennium of family change. Feudalism to capitalism in northwestern Europe*, London, 1995.
- Sjöberg, Maria, *Kvinnors jord, manlig rätt. Äktenskap, egendom och makt i äldre tid*, Hedemora, 2001.
- Sjöström, Bengt, *Kliniken tar över dårskapen. Om den moderna svenska psykiatris framväxt*, Göteborg, 1992.
- Sogner, Solvi, "The legal status of servants in Norway from the seventeenth to the twentieth century", i Fauve-Chamoux, Antoinette (red.), *Domestic service and the formation of European identity. Understanding the globalization of domestic work, 16th–21st centuries*, Bern, 2004.
- SOU 1925:43, *Lagberedningens förslag till revision av ärvdabalken. 2. Förslag till lag om arv m.m.*, Stockholm, 1925.
- SOU 1932:16, *Lagberedningens förslag till revision av ärvdabalken. 4. Förslag till lag om boutredning och arvsskifte m.m.*, Stockholm, 1932.
- SOU 1937:14, *Betänkande med förslag till vissa lagstiftningsåtgärder till motverkande av överdriven skuldsättning inom jordbruket*, Stockholm, 1937.
- SOU 1937:16, *Betänkande och förslag i fråga om utbildning av hembiträden. Hembiträdesutredningens betänkande 1*, Stockholm, 1937.
- SOU 1938:15, *Betänkande angående "landsbygdens avfolkning"*, Stockholm, 1938.
- SOU 1938:34, *Den statliga egnahemsverksamheten. Betänkande med förslag*, Stockholm, 1938.
- SOU 1939:15, *Betänkande med förslag till lag om reglering av anställnings- och arbetsförhållandena inom det husliga arbetet. Hembiträdesutredningens betänkande 2*, Stockholm, 1939.
- SOU 1946:42, *1942 års jordbrukskommitté. Riktlinjer för den framtida jordbrukspolitiken: betänkande. Del 1*, Stockholm, 1946.
- SOU 1946:46, *1942 års jordbrukskommitté. Riktlinjer för den framtida jordbrukspolitiken: betänkande. Del 2*, Stockholm, 1946.
- SOU 1954:6, *Ärvdabalk: förslag*, Stockholm, 1954.
- SOU 1961:49, *Förslag till jordförvärvslag m. m.*, Stockholm, 1961.
- SOU 1963:52, *Om åtgärder mot skatteflykt. Betänkande*, Stockholm, 1963.
- SOU 1977:93, *Ny jordförvärvslag. Betänkande*, Stockholm, 1977.
- SOU 1981:91, *Ställföreträdare för fastighetsägare i vissa fall. Betänkande*, Stockholm, 1981.
- SOU 1983:71, *Bättre struktur i jord- och skogsbruk. Betänkande från strukturutredningen för jord- och skogsbruk*, Stockholm, 1983.
- SOU 1987:2, *Dödsboägande och samägande av jordbruksfastighet m.m. Betänkande*, Stockholm, 1987.
- Statistisk årsbok 2000*, Stockholm, 2000.
- Sundbärg, Gustav, *Emigrationsutredningen. Bil. 5. Ekonomisk-statistisk beskrifning öfver Sveriges olika landsdelar*, Stockholm, 1910.
- Sundbärg, Gustav, *Tankar i utvandringsfrågan*, Stockholm, 1913.
- Sundell, Jan-Olof, *Svensk fastighetsrättshistoria*, Uppsala, 2007.
- Sveriges rikets lag. Gillad och antagen på riksdagen år 1734*, Faksimilutgåva till 250-årsdagen av lagens tillkomst, Stockholm, 1984.
- Swanberg, Lena Katarina & Peterson, Jens, *Vägen till Änglagård. En resa med Colin Nutley*, Stockholm, 1994.
- Söderberg, Johan, *Civilisering, marknad och våld i Sverige 1750–1870. En regional analys*, Stockholm, 1993.
- Tadmor, Naomi, "Early modern English kinship in the long run. Reflections on continuity and change", i *Continuity and change*, 2010:1.

- Thompson, Paul, *Det förgångnas röst. Den muntliga historieforskningens grunder*, Stockholm, 1980.
- Thor, Malin, "Muntliga källor och källkritik", i Hansson, Lars & Thor, Malin (red.), *Muntlig historia*, Lund, 2006.
- Thor Tureby, Malin & Hansson, Lars (red.), *Muntlig historia: i teori och praktik*, Lund, 2015.
- Thorsen, Liv Emma, *Det fleksible kjønn. Mentalitetsendringer i tre generasjoner bondekvinner 1920–1985*, Oslo, 1993.
- Tiderius, Gert, *Effekten av den statliga rationaliseringspolitikken. En studie av lantbruksnämndernas medverkan i jordbrukets strukturrationalisering 1950–1975*, Lund, 1977.
- Tjajanov, A. V., *On the theory of peasant economy*, Homewood, 1966.
- Todd, Emmanuel, *The explanation of ideology. Family structures and social systems*, Oxford, 1985.
- Tomka, Béla, *A social history of twentieth-century Europe*, London, 2013.
- Vanhaute, Eric, "Structure and strategy. Two rural communities in the Kempen region of Belgium, 1850–1910", i *The history of the family*, 2004:2.
- Viazzo, Pier Paolo & Lynch, Katherine A., "Anthropology, family history, and the concept of strategy", i *International review of social history*, 2002:3.
- Vikström, Lotta, *Gendered routes and courses. The socio-spatial mobility of migrants in nineteenth-century Sundsvall, Sweden*, Umeå, 2003.
- Vistrand, Ingrid, *Hertys bok: här är ditt liv, lilla H. En berättelse om ett kvinnoliv på den svenska landsbygden, grundad på hägkomster, foton och dokument*, Visby, 2014.
- Wall, Richard, "Ideology and reality of the stem family in the writings of Frédéric Le Play", i Fauve-Chamoux, Antoinette & Ochiai, Emiko (red.), *The stem family in Eurasian perspective. Revisiting house societies, 17th–20th centuries*, Bern, 2009.
- Weber, Max, *Ekonomi och samhälle. Förståendesociologins grunder. 1. Sociologiska begrepp och definitioner. Ekonomi, samhällsordning och grupper*, Lund, 1983.
- Wernstedt, Monica, *Fastighetsrättens historia*, Stockholm, 1976.
- Westholm, Erik, *Mark, människor och moderna skiftesreformer i Dalarna*, Uppsala, 1992.
- Wikander, Ulla, *Kvinnoarbete i Europa 1789–1950. Genus, makt och arbetsdelning*, Stockholm, 1999.
- Wilson, Bernt, "Strukturumvandlingen speglas av statistiken. Allmän jordbruksstatistik efter 1920", i Gadd, Carl-Johan & Jorner, Ulf (red.), *Svensk jordbruksstatistik 200 år*, Örebro, 1999.
- Winberg, Christer, *Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturumvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*, Göteborg, 1975.
- Winberg, Christer, "Familj och jord i tre västgötasocknar. Generationskiften bland självägande bönder", i *Historisk tidskrift*, 1981:3.
- Winberg, Christer, "Öst och väst i svensk samhällsutveckling. En hypotetisk skiss", i Hammarström, Ingrid (red.), *Lokalt, regionalt, centralt. Analysnivåer i historisk forskning: åtta provföreläsningar för professuren i historia, särskilt stads- och kommunhistoria vid universitetet i Stockholm 10–11 maj 1988*, Stockholm, 1988.
- Winberg, Christer, *Hur Västsverige blev västsvenskt*, Göteborg, 2000.
- Wohlin, Nils, *Faran af bondeklassens undergräfvande i sammanhang med de gamla arvejordskådningarnas upplösning, emigrationen och bondjordens mobilisering*, Stockholm, 1910.
- Wrigley, Edward Anthony & Schofield, Roger, *The population history of England, 1541–1871: a reconstruction*, Cambridge, 1989.
- Wästfelt, Anders, *Continuous landscapes in finite space. Making sense of satellite images in social science*, Stockholm, 2004.
- Zernell-Durhån, Ewa, *Arvet och hemmanet. Generationsstrategier i det norrländska bondesamhället 1750–1895*, Umeå, 1990.

- Zetterberg, Otto, *1938 års jordbruksutrednings driftsundersökning*, Stockholm, 1954.
- Åberg, Olov & Öster, Johan, *Efter avslutad färd, en anständig begravning. En karakteristik av undantagsinstitutionen Nederluleå och Råneå socken 1790–1895*, Uppsala, 1995.
- Ågren, Maria, "Fadern, systemen och brodern. Makt- och rättsförskjutningar genom 1800-talets egendomsreformer", i *Historisk tidskrift*, 1999:4.
- Ågren, Maria, *Domestic secrets. Women and property in Sweden, 1600–1857*, Chapel Hill, 2009.
- Ågren, Maria, "'His Estate' – or hers? Three chapters in the history of married women's property rights in Sweden, 1350–1850", i *Gender and history*, 2013:3.
- Åman, Anders, *Om den offentliga vården. Byggnader och verksamheter vid svenska vårdinstitutioner under 1800- och 1900-talen: en arkitekturhistorisk undersökning*, Stockholm, 1976.
- Östman, Ann-Catrin, *Mjölk och jord. Om kvinnlighet, manlighet och arbete i ett österbottniskt jordbrukssamhälle ca 1870–1940*, Åbo, 2000.
- Östman, Peter, "Jordbruket och agrarlandskapet efter andra världskriget", i Norborg, Knut, Nordström, Olof, Sporrang, Ulf & Östman, Peter, *Svensk landsbygd. Kulturgeografiska studier av markanvändning, bebyggelse och miljö*, Stockholm, 1979.